

České elity po patnácti letech transformace

MILAN TUČEK a kol.

SOÚ

Sociologický ústav
Akademie věd ČR
Praha 2006

České elity po patnácti letech transformace

České elity po patnácti letech transformace

Milan Tuček a kol.

SOÚ

Sociologický ústav Akademie věd ČR
Praha 2006

Tuto práci recenzovali:
JUDr. Michal Illner
PhDr. Pavel Kuchař, CSc.

Tato publikace vznikla v rámci projektu A7028301 „Česká elita na prahu Evropské unie“ Grantové agentury AV ČR.

Obsah

Úvodem	7
Problém elit a jejich výzkumu	
Ivo Bayer	9
1. Přehled základních teorií	9
1.1. Klasické teorie moci (stručný přehled)	10
1.2. Funkcionální teorie elit	12
1.3. Třídní pojetí elity	18
2. Zkoumání elit	23
2.1. Jednotná elita nebo pluralita elit	24
2.2. Vztah demokracie a elit	26
2.3. Stratifikace a rekrutace elit	28
3. Empirické zkoumání elit	30
3.1. Exkurs o třech nejvýznamnějších výzkumech elit v Německu	33
4. Závěr	34
Literatura	34
České ekonomické a politické elity po 15 letech postsocialistické transformace	
Pavel Machonin, Milan Tuček, Petr Hartoš, Martin Nekola	39
1. Postsocialistická transformace jako specifická změna společenského systému	39
2. Role elit ve středoevropském typu postsocialistické transformace	41
3. Zrod, vývoj a současná struktura ekonomické a politické elity v České republice	44
3.1. Ekonomická elita	44
3.2. Politická elita	53

4. Úloha ekonomické a politické elity v procesu adaptace k Evropské unii: problémy modernizace a udržování sociální koheze	67
Literatura	69

**Životní dráhy, strategie, názory a postoje příslušníků
současné ekonomické elity**

Milan Tuček	71
Úvod	71
1. Vnitrogenerační a mezigenerační mobilita ekonomické elity a její vnímání	75
1.1. Profesionální kariéra současné ekonomické elity	75
1.2. Postavení na společenském žebříčku v časových řezech mezi roky 1988 – 2004	78
1.3. Subjektivní mobilita	81
1.4. Původ současné ekonomické elity	82
2. Strategie ekonomických elit	84
2.1. Životní strategie	84
2.2. Manažerské strategie současných elit	87
3. Názory na společnost, politiku, společenský vývoj, ekonomiku	88
4. Každodenní život ekonomických elit (srovnání s průměrem populace)	97
4.1. Příjmy a životní úroveň	97
4.2. Trávení volného času	98
5. Ekonomické elity o sobě	101
Závěr	104
Literatura	105
O autorech	107

Úvodem

Předkládaná studie, která vznikla za podpory GA AV ČR (grant č. A7028301 s názvem *Česká elita na prahu EU*), se skládá ze tří na sebe navazujících částí. Nejprve je čtenář seznámen s různými teoretickými přístupy, které v sociologii vymezují pojem elita, a následně pak s různými postupy, kterými je elita zkoumána. Tato úvodní část sice stručně zmiňuje klasiky teorie elit, avšak je především věnována současnému odbornému diskurzu dané problematiky. Svým způsobem je vlastně i kritickým zamyšlením nad přístupy k výzkumu elit v současné české sociologii, a vytváří tak určitý obecný rámec pro druhou a třetí část publikace. Úvodní část nabízí především široké spektrum různých přístupů k problematice elit a jejich funkce a významu pro společnost, které v této aktuální podobě nebylo v české sociologii dosud zpracováno. Text dává řadu nových impulzů jak v teoretických přístupech k současné politické a ekonomické elitě vůbec, tak k hodnocení vývoje české národní elity v posledních desetiletích včetně širších souvislostí, které se váží k procesu začleňování Česka do Evropské unie a globalizovaného světa.

Druhá část předkládá čtenáři faktograficky podložený rozbor vývoje politických a ekonomických elit za období posledních 15 let postsocialistické transformace České republiky. Autoři ve své argumentaci využívají jednak řady vlastních výzkumů, které v průběhu let postupně buď sami realizovali, či na kterých participovali, jednak údajů z veřejných zdrojů. Cílem této části bylo zachytit historický proces postupného ustavování politické a ekonomické elity, ozřejmit jeho etapizaci a jeho širší souvislosti. Z obecnějších otázek byla řešena míra rekrutace a cirkulace při utváření elity, míra soudržnosti, konsenzuálnosti či konfliktnosti elity jako celku, resp. politické a ekonomické elity odděleně, míra propojenosti politických a ekonomických elit apod. Jedním z cílů rozboru bylo odhalit obecné a specifické rysy procesu vzniku novodobých elit v postkomunistické společnosti.

Poslední část je věnována, dalo by se říci, každodennosti současných ekonomických elit. Jde o výsledná zjištění z rozsáhlého výzkumu, který byl realizován v rámci daného projektu v druhé polovině roku 2004. Tento výzkum si kladl za cíl mimo mobilitních zjištění (míra autoreprodukce, průběh pracovní kariéry) zachytit životní styl, hodnotové orientace, životní strategie příslušníků ekonomické a kulturní elity a tyto oblasti života porovnat s běžnou populací. Současná elita je zároveň konfrontována s elitou z první poloviny devadesátých let. Výsledky těchto mnohórovňových porovnaní dokládají jednak zvyšující se distance námi vyšetřené elity od ostatní populace, jednak zvyšující se homogenizace elitních skupin ve srovnání s jejich předchůdci. Hlavním přínosem není samotné zjištění těchto více méně očekávaných trendů, ale jejich konkretizace a určitá kvantifikace v oblasti materiálních podmínek života, ve volnočasových aktivitách, ve volbě životních strategií, v postojích k závažným společenským otázkám a ve vnímání vlastního společenského postavení a společenských nerovností.

Předkládaná studie ve svých empirických částech navazuje na poznatky o elitách z počátečního období transformace české společnosti (P. Machonin, M. Tuček et al. *Česká společnost v transformaci*. Praha: Sociologické nakladatelství 1996) a z druhé poloviny devadesátých let (P. Machonin, M. Tuček. *Zrod a další vývoj nových elit v České republice (od osmdesátých let 20. století do jara 2002)*. Sociologické texty/Sociological Papers 02:1. Praha: Sociologický ústav AV ČR 2002). Studie tak doplňuje a rozšiřuje poznání o vývoji elity o další časové období. Celkově delší časové rozpětí ve vývoji polistopadových ekonomických a politických elit pak umožňuje autorům dovést rozbor k více zobecňujícím závěrům a případně potvrdit či vyvrátit výsledky publikované v uvedených studiích.

Problém elit a jejich výzkumu

Ivo Bayer

Byla doba, kdy měl pojem elita v sociologii víceméně negativní konotaci a byl synonymem pro vládnoucí třídu nebo Millsovým termínem pro mocenskou elitu. Byl jak politicky, tak i ideologicky zatížený [Krais 2003: 36], a proto bylo jeho používání s pozitivní konotací omezené na politologické studie a v sociologii nepatřilo k hlavním tématům. Negativní postoj k elitám se však vytratil.

Zdá se dokonce, že se v poslední době s tématem elit roztrhl pytel. Proč tomu tak je? Německý sociolog Peter Imbusch [2003] uvádí následující důvody:

- tendence k individualizaci spojená s odporem vůči všemu kolektivnímu a hledání výjimečnosti,
- hospodářské potíže vznikající s postupnou globalizací a s nimi spojené volání po elitách, které by vyvedly společnost z krize,
- prosazení neoliberálních ekonomických principů do myšlení společnosti,
- nová legitimnost sociální nerovnosti a společenské uznání ekonomického úspěchu,
- nový mediální svět a jeho fascinace novými celebritami,
- zdrcující kritika modelů, které vycházely z třídnicích modelů společnosti a z teorie vládnoucí třídy.

Co jsou vlastně elity? V sociálních vědách se pojem elity používá pro vymezení skupiny mocných v sociálním systému, přičemž se může jednat o jakýkoliv systém: stát, organizaci, komunitu, obce atd. Podstatným znakem mocných a sociální moci všeobecně je vliv na společensky důležitá rozhodnutí, vliv, který má trvalý a nikoliv jednorázový charakter. Taková obecná charakteristika je samozřejmě pravdivá, ale elity jsou tím vymezeny jen formálně, protože se tím říká banální pravda, že moc je ve společnosti nerovnoměrně rozložena.

Otázky s elitou spojené:

1. Co vytváří z elity elitu, tedy co odlišuje elitu od ostatního obyvatelstva, zvláště pak od vyšší střední třídy natolik, aby se oprávněně nazývala elitou? Jak je legitimovaná její prestiž?
2. Je status elity získaný, askriptivní nebo pouze zdánlivý?
3. Jak se v časovém průběhu mění status elity a její legitimnosti (a zda se vůbec mění)? Mění se kritéria, je pravda, že kritérium výkonu je stále více nahrazováno úspěchem?
4. Jsou elity universalie společnosti, nezávisle na konkrétním charakteru společnosti, jak se zdálo Paretovi a Moscovi?
5. Jak je to se vztahem elit a demokracie?

Dříve, než se pokusíme na tyto otázky odpovědět, věnujeme se historickému přehledu hlavních teorií elit. Tyto teorie vlastně vytýčily prostor, v němž se výzkum elit odehrává, a nastolily základní problémy sociologie elit.

1. Přehled základních teorií

V sociologii elit jsou patrné dvě tradice: marxovská a voluntaristická, vycházející z učení teoretiků elit (Pareto, Mosca a Michels). Zatímco marxovská tradice, ale třeba i teorie moderni-

zace kladou důraz na působení socioekonomických struktur na vznik a působení elit, připisuje voluntaristická teorie elitám prakticky neomezenou možnost ovlivňovat vývoj společnosti. Dnešní sociologie se snaží najít střední cestu. Sociální proces má sice kontingentní charakter, ale chování elit má na sociální vývoj podstatný vliv – větší než chování „normálních“ občanů.

Pojem elita pochází z latinského *eligere*, v 17. století znamenalo slovo *élite* určitou úroveň zboží, která se vyznačovala neobyčejnou kvalitou a exkluzivností, a proto bylo určeno pouze velmi mohovitým zákazníkům [Dreitzel 1962]. V tomto označení je *in nuce* určen centrální sociologický význam termínu elita. Jako označení určité společenské skupiny byl poprvé použit v 18. století. Ve Francii sloužil jako bojovný demokratický výraz nové společenské třídy – třetího stavu – proti šlechtě a církvi [Hartmann 2004]. Pojetí elity ve francouzské revoluci bylo překvapivě moderní. Třetí stav požadoval, aby pro obsazení špičkových pozic v politice byl rozhodující výkon a nikoliv dědičná privilegia.

V 19. století doznal pojem „elita“ zásadní proměny. V souvislosti se vznikem masové společnosti se začíná používat jako protiklad „masy“. Populační exploze a prudký nárůst městského obyvatelstva, tedy vznik fenoménu masovosti, nastolily nově problém vztahu úzké elity a velké masové většiny. V marxistické díkci se obvykle uvádí, že vznik dělnické třídy vystrašil městskou buržoazii, která viděla, jak se společenský řád otřásá politickým neklidem a revolučním hnutím a bála se ztráty svých mocenských pozic [např. Hartmann 2004]. Taková pojetí jsou zjednodušující, protože celý proces zmasovění měl komplexnější charakter a velmi problematické výsledky.

Zdánlivě přirozená organizace tradiční společnosti vytvářela představu stabilnosti. Změny konce 18. století ještě vyjadřovaly naději pokroku. Ale ve druhé polovině 19. století (v některých zemích i dříve) dochází k deziluzi o možné povaze změn. Základním poselstvím politických revolucí sice bylo, že je možné radikálně měnit politické poměry, ale také se otvírala rizika, která s tím byla spojená: centralizace politické moci, ale i možnost zneužití masových hnutí [Keller 2005]. K pojetí společnosti jako dichotomie elita – masa vedl některé intelektuály nikoliv strach z revolucí jako takových, ale poznání, že demokratizace neznamená automaticky uvědomělého občana a jeho vládu, ale pravděpodobně masovou společnost s masovou kulturou, nástup masových hnutí a krvavých revolucí manipulovaných menšinou a vedoucích k režimům, jejichž emancipační potenciál je přinejmenším problematický.

1.1. Klasické teorie moci (stručný přehled)

Na pozadí proměn společnosti v 19. století formulují své klasické teorie elit Pareto, Mosca a Michels. Společná je jim skepse vůči demokracii, přesvědčení, že úzké elity vládnu nezávisle na epoše, společenském zřízení a formě vlády. Pro všechny je jednou z podstatných příčin cirkulace elit jejich materiální, intelektuální a psychologická převaha. V závislosti na převládající tendenci své doby se všichni zabývají hlavně politickými elitami. V jejich klasických, povytce neempirických¹ teoriích se za konstrukci elity vždy skrývaly dva předpoklady: (1) dichotomie elita-masa a (2) existence vnitřně kohezivní elity.

Nejstarším z nich je **Gaetano Mosca**, který vydává své hlavní dílo *Elementi di Scienza Politica* v roce 1895, čímž se stává prvním sociologem, zabývajícím se významně elitami.² Moscovi

¹ Ve smyslu neprovádění empirických šetření, jinak byli zakladatelé teorie elit možná empiričtější než sofistikované dotazníkové výzkumy.

² Moscovi hlavní dílo je založeno na dvou studiích, které vyšly už v roce 1884 a 1887. V roce 1923 vyšlo druhé rozšířené vydání, které bylo 1939 přeloženo v USA do angličtiny a tvoří dodnes základ všech pozdějších vydání [Hartmann 2004].

vymezení problému je klasické a asi nejcitovanější sentencí z jeho díla je tato: „Mezi stálými skutečnostmi a tendencemi je jedna nejzřejmější: Ve všech společnostech, od neprimitivnějších na začátku civilizace až k těm nejpokročilejším a nejmocnějším, existují dvě třídy, jedna, která vládne, a jedna, která je ovládána. Ta první je vždy méně početná, drží všechny politické funkce, monopolizuje moc a užívá si jejich výhod, zatímco ta druhá, početnější, podléhá jejím příkazům a je jí vedena. Toto vedení je více či méně zákonné, více či méně svévolné nebo násilné. Účelem je poskytovat vládnoucím životní náklady a prostředky k vedení státu.“ [Mosca (1895) 1950: 53] Mosca formuluje i velmi moderní myšlenky, které bychom čekali spíše u Bourdieuho, např. že převaha elity není založena na vrozených vlastnostech, nýbrž na výchově, milieu a předávání vzorů chování a postojů v rodině [Mosca (1895)1950: 63].

Sociologicky nejvýznamnějším klasickým teoretikem elity je **Vilfredo Pareto**, který patří k „otcům zakladatelům“ sociologie.³ Pareto je původním autorem teze o cirkulaci elit [Pareto (1916) 1964: § 2042]. Tato cirkulace podle něj je nezměnitelným základním historickým zákonem, společnost není podle něj možná bez rozdělení na vládnoucí a ovládané a pokusy o odstranění elit vedou jen k ustanovení elit nových [Keller 2005: 309]. Pareto je také prvním, který použil velmi širokou funkcionální definici elit: v 11. kapitole své základní sociologické práce „Trattato“ definuje elitu jako skupinu osob, které v určité oblasti dosahují nejlepších výkonů. O jaké oblasti se jedná, není vůbec důležité, k elitě výslovně patří nejen mocní, jako Napoleon, ale i vynikající šachisté i talentovaní zloději [Pareto (1916) 1964: § 2032-2038]. Velmi rychle však toto pojetí opouští a věnuje se výhradně politickým elitám. Cirkulace elit podle něj probíhá dvojnásobem: „Buďto mohou lidé z ovládaných vrstev elitu postupně infiltrovat a tím ji revitalizovat, anebo může dojít k násilnému svržení existující elity, k revoluci, která přivede k moci elitu novou. Lidová hnutí, která tyto změny doprovázejí, usnadňují pád staré elity a vzestup elity nové. Tím jejich úloha končí.“ [Keller 2005: 309]

Ani Pareto ani Mosca sice neskrývali, že existují konflikty mezi konkurenčními elitami, a Pareto dokonce tyto konflikty pokládal za motor dějin. Pro oba dva jsou však difference omezené na vnitřní konflikty o moc a jsou nezávislé na konkrétní sociální struktuře. Mosca navíc vidí inherentní tendenci elit ke konsenzu.

Třetí z těchto teoretiků, **Robert Michels**, přispěl k teorii elit tzv. železným zákonem oligarchie. Jakákoliv organizace znamená automaticky oligarchizaci: „Tím, že vytváří pevnou strukturu, vyvolává organizační mašinérie v organizované mase závažné změny. Organizace vede k rozdělení každé strany či odborového hnutí na vedoucí menšinu a vedenou většinu.“ [Michels (1911) 1957: 32]⁴ Příčiny oligarchizace jsou technicko-organizační, psychologické a intelektuální, z nichž je dodnes relevantní pouze příčina první: vnitřní diferenciace každé velké organizace a technická nemožnost přímé demokracie v ní i ve společnosti. Michelsova teorie slouží dodnes jako východisko studia stranických organizací [srv. Keller 2005: 191n.]. Teoretický důkaz procesu oligarchizace z pozice rational choice provedl v 60. letech minulého století Mancur Olson [Olson (1965) 1992].

³ Paretovu obecnou teorii lze nalézt – vedle Marxe, Webera a Durkheima – v každém sociologickém přehledu. Pro bližší informace [Keller 2005].

⁴ Michels dokazuje svůj zákon na vývoji německé sociálně-demokratické strany, jejímž byl dlouhá léta členem [Hartmann 2004: 32n.].

1.2. Funkcionální teorie elit

Po druhé světové válce dochází k podstatné změně v chápání elit. Lze vysledovat dvě linie jejich chápání: morálně etické a funkcionalistické. Morálně etické chápání, zvláště v Německu, pojímá elitu jako hodnotící pojem: Jako elitu označuje takovou menšinu společnosti, která se (bez ohledu na konkrétní postavení ve společnosti) vyznačuje určitými morálními, ve společnosti jinak se nepříliš vyskytujícími kvalitami – tzv. Wertelite [Hartmann 2004].⁵ I když se toto pojetí elit analyticky příliš neprosadilo, existuje v závislosti na něm (a na dlouhé tradici sociálně politického myšlení) na jedné straně stálá tendence považovat elity za něco výjimečného, a na druhé straně hodnotit stávající elity prizmatem morálky.

Brzy po válce v sociologickém diskurzu zvítězilo funkcionalní a v empirických výzkumech poziční chápání elity. Podle něj neexistuje ani žádná vyvolená menšina, která stojí proti mase, ani vládnoucí třída, ale pouze funkcionalní sektorové elity. Jejich příslušníci se odlišují od zbytku obyvatelstva tím, že drží ve svých rukou vrcholné pozice v různých společenských oblastech a tím jsou schopni podstatně ovlivňovat společenský vývoj. Do takových pozic se dostali díky svým osobním výkonům. Toto pojetí vychází z předpokladu, že moderní společnosti jsou natolik diferencované a natolik rozdělené do různých sektorů, že se vytvářejí různé funkcionalní elity pro každý sektor zvlášť. Každá elita je do velké míry autonomní při rekrutaci svých členů a při sledování svých zájmů.

Tento převažující výklad se v sociologii udržel až do dneška, a na jeho základě se také provádí většina výzkumů, kde objektem sledování jsou držitelé nejvyšších pozic v politice, státní správě, ekonomické oblasti, justici atd.

Funkcionální chápání elity má své předchůdce už před druhou světovou válkou v díle německého sociologa **Karla Mannheim**a, který jako první [Hartmann 2004] spojil elity s prosazením meritokratického principu. V dějinách podle něj existovala tři kritéria výběru elit: původ, bohatství a výkon, přičemž to poslední se stále více prosazuje [Mannheim (1935) 1967: 101n.]. Jako typický kulturní skeptik spojuje s tímto procesem kritiku kulturního úpadku a zmasovění.

Hlavními představiteli jsou Raymond Aron [1950], Robert Dahl [1971] a Suzanne Kellerová [Keller 1991]. Základní charakteristikou jejich funkcionalistických teorií je zároveň velmi pozitivní vztah k reálnému parlamentnímu systému, na rozdíl od skeptického postoje, který byl vlastní klasickým teoretikům elit. Nikdo z nich klasické teorie Pareta, Moscy a Michelse neodmítá, jen se snaží je adaptovat na současnou společnost. Všechny tři spojuje přesvědčení, že existence různých elit je důsledkem heterogenity společenských zájmů v diferencované společnosti a konflikty mezi elitami odrážejí konflikty mezi společenskými vrstvami nebo třídami.

Raymond Aron sleduje souvislost mezi politickým řádem a strukturou elity. Zatímco podle něj v totalitních společnostech existuje monolitní elita, je znakem pluralitních demokratických společností také pluralita elit [Aron 1950].⁶ V evidentní, ale nepřiznané závislosti na funkční struktuře raně industriálních společností vyděluje 5 oblastí: politickou oblast (political leaders), veřejnou správu (government administrators), ekonomii (economic directors), dobrovolné organizace (leaders of masses) a vojenské špičky (military chiefs). Aron se nenamáhá své rozdělení

⁵ Podrobněji o hodnotových pojetích elity v poválečném Německu referoval u nás Jodl [(1968) 1994: 66n.]. Uvádí zde teorie konzervativních autorů Waltera Ehrsteina a Erwina Racka, které jsou dnes už značně zastaralé.

⁶ Aronovo pojetí elity v komunistických společnostech neodpovídá úplně realitě těchto zemí, protože elity v nich nikdy netvořily monolit. Vyplývá spíše z důsledného uplatnění abstraktní teorie totalitní společnosti než z analýzy reálné struktury vládnoucí vrstvy.

nějak zdůvodnit. Jeho dělení je z dnešního hlediska prakticky nepoužitelné, protože chybí celá skupina masových médií a kultury. Navíc se „leaders of masses“ a „political leaders“ vlastně v podobě představitelů politických stran v demokratických společnostech do velké míry překrývají, což platí i pro ekonomickou oblast, kde hlavní slovo nemají jednotliví podnikatelé, ale jejich profesní komory nebo svazy zaměstnavatelů (buď jako lobby nebo jako protihráč organizovaných odborů).

V **Dahlově** pojetí je teorie elit součástí jeho koncepce polyarchie.⁷ Podstatné je omezení moci a pluralismus elit, doplněný Schumpeterovskou představou demokracie jako férové soutěže o mocenské pozice [Dahl 1971].

Nejkomplexnějším pokusem analyzovat postavení a funkci moderních elit je kniha **Suzanne Kellerové** *Beyond the Ruling Class* [Keller 1991]. Podle Kellerové nelze vystačit s tradičními pojmy, jako je vládnoucí třída nebo kasta apod. Elity jsou efektivní menšiny, zodpovědné za realizaci podstatných sociálních cílů a kontinuitu sociálního řádu. Pro tyto elity zavádí pojem *strategic elites*, který je má oddělit od těch elit, které jsou sice ve svých oborech špičkou, ale pro společnost jako celek relativně bezvýznamné [Keller 1991: 20].

Koncepce Kellerové je bezesporu jedna z nejpracovanějších. Nachází zdroj přechodu od homogenní k pluralitní elitě ve čtyřech procesech: Nárůst obyvatelstva, společenská dělba práce, vytváření velkých organizací a diverzifikace hodnot. Namísto jedné elity vznikají různé na sobě nezávislé hierarchické pyramidy a tím i na sobě navzájem nezávislé elity. Ekonomická moc je např. pouze jednou z mnoha stejně významných sil ve společnosti, a proto ekonomická elita, ač dobře organizovaná, postupně ztrácí své výlučné postavení [Keller 1991: 82]. Elity jsou podle ní nejen na sobě navzájem nezávislé, ale i otevřenější a nestabilní, jejich autorita je omezenější než v minulosti.

Kellerová rozlišuje na základě AGIL-schématu čtyři funkce, k nimž pak přiřazuje následující oblasti společenského života a každou z nich reprezentuje její elita:

(G-funkce, goal attainment): politika,

(A-funkce, adaptation): ekonomie, vojsko, diplomacie, věda,

(I-funkce, integration): církev, vzdělání, filozofie,

(L-funkce, latent pattern maintenance): intelektuální elita, novináři, umělci, hvězdy, sportovci.

Toto přiřazení sice postrádá jasnost a logiku Parsonsova původního konceptu, což sama Kellerová v předmluvě k vydání své knihy v roce 1991 uznala [Keller 1991: xiv]. Nicméně umožňuje lokalizovat elity do odlišných sociokulturních okruhů. Její teorii neznehodnocuje přecenění významu velmi abstraktního AGIL-schématu, které má už u Parsonse heuristický a nikoliv ontologický charakter.

AGIL tvoří čtyři základní typy strategických elit. Za AG zodpovědné elity nazývá Kellerová externí elity, pro IL má označení vnitřní elity. Externí elity jsou lépe organizované a závislé na spolupůsobení mnoha lidí, jsou hodnoceny podle výkonnosti, kritériem je eficeience jejich působení. Hodnocení interních elit je obtížnější, kritériem je podle Kellerové v poslední instanci jejich vliv [Keller 1991: 96n.]. Čím je společnost bohatší, tím více se těžiště přesouvá od vojenských přes ekonomické a politické k vědeckým a kulturním elitám.

⁷ Termín polyarchie je Dahlovým synonymem pro reálně existující parlamentní demokracii, zatímco pojem demokracie rezervuje pro ideální představy o demokracii [Dahl 1971].

Podle Kellerové je individuální výkon principem rekrutace elit. Znamená to, že hierarchie, které nepochybně stále existují, nejsou výsledkem původu, ale vytvářejí se v každé generaci znova. To brání krystalizaci nové vládnoucí třídy [Keller 1991: 262n.]. Heterogenita elit a vzájemná kontrola elit brání také vytváření dichotomie elita – masa. Přístup Kellerové je typicky americký a charakteristický pro optimismus 60. let. Evidentně podceňuje přímý i nepřímý vliv ekonomické moci na ostatní elity, hlavně na politickou elitu.

Jednou z nejlivnějších teorií elit je **Fieldova a Higleyho** teorie, která, ač v zásadě vychází z existence funkcionálních elit, silně reflektuje klasické teorie Pareta, Moscy a Michelse. Field a Higley vytvořili dvě volně spojené koncepce: (1) dost svéráznou konzervativní teorii role elit ve společnosti a (2) koncepci vývoje a druhů elit. Zatímco je první koncepce v sociologickém diskurzu celkem osamocená, našla teorie druhů elit celou řadu následovníků.

(1) Teorie role elit ve společnosti vychází jednak z přesvědčení, že v každé společnosti, která dosáhla určité complexity, jsou elity nutné, ale nemusí v ní nutně platit hodnoty jako rovnost, právní stát, sociální spravedlnost apod., které jsou podle nich nebezpečnými iluzemi [Field, Higley (1980) 1983: 19, 67]. Vycházejí přitom naprosto vědomě z elitářských teorií počátku 20. století, které považují za neoprávněné, jen z mimovědeckých důvodů opomíjené. Higley je, jak dokazují i jeho pozdější práce, jednoznačně zastáncem procedurální koncepce demokracie proti obsahovému pojetí [Burton, Gunter, Higley 1995: 2].

Jejich pozici lze označit jako plně elitistickou, protože masy zde hrají roli zneužitých a politická stabilita je „vždy umělý výsledek kontinuální série chytrých rozhodnutí vlivných a politicky aktivních, to znamená elity“ [Field, Higley (1980) 1983: 131]. Elitní pozice jsou do velké míry dědičné, a to je podle nich v pořádku, protože jen tak elity neztrácejí zájem na držení své pozice a tím naplňují svoji roli ve společnosti. Každá elita má tendenci hájit své pozice a předávat výhody svým příbuzným, známým a spojencům [Field, Higley (1980) 1983: 85]. Field a Higley kritizují v této souvislosti nejen moderní *welfare state*, ale i jeho ideologii, protože vlastně ničí stimuly pro elitu společnost rozumně řídit [Field, Higley (1980) 1983: 144]. Jejich model lze řadit k neo-konzervativnímu pojetí elit.

(2) Nezávisle na tom postulují silnou závislost vytváření elit na úrovni sociálně-ekonomického vývoje společnosti. Nerozvinuté agrární společnosti do 16. století v Evropě a až do 20. století ve zbytku světa charakterizuje egalitární postoj ne-elit a jednotná vládnoucí třída. S industriálními společnostmi koresponduje buď egalitární nebo hierarchie akceptující postoj ne-elity a čtyři typy elit: ideokratická, ideologicky sjednocená (totalitní), rozdělená, fragmentarizovaná (nedostatečně sjednocená) a konsenzuálně sjednocená elita [Field, Higley (1980) 1983: 56, česká označení podle Machonin, Tuček 2002: 11]. Celé původní schéma má silně historizující charakter, který zvýrazňuje následující tabulka:

Tabulka 1. Souvislost mezi zaměstnaností v sektorech a typem elity od 17. století

	Zaměstnanost v sektorech	Postoj ne-elit	Typ elity
1. úroveň	100 % zemědělství	převážně egalitární	jednotná vládnoucí třída
2. úroveň	80 % zemědělství 4-6 % průmysl 10-15 % služby	převážně egalitární	ideologicky sjednocená rozdělená konsenzuálně sjednocená
3. úroveň	70-50 % zemědělství přes 10 % průmysl do 30 % služby	25 % egalitární 25 % manageriální ⁸ 50 % nejisté	ideologicky sjednocená rozdělená fragmentarizovaná konsenzuálně sjednocená
4. úroveň	35-5 % zemědělství 35-25 % průmysl přes 40 % služby	převážně manageriální	konsenzuálně sjednocená

Zdroj: [Field, Higley (1980) 1983: 39, 45, 56], sestaveno autorem.

Rozdíl mezi ideologicky sjednocenou a konsenzuálně sjednocenou elitou je v tom, že zatímco ta první se vyvinula z ideologicky jednoznačně vymezeného hnutí, a je tudíž ideologicky jednotná, konsenzuálně sjednocená, nemusí být jednotná v postojích, ale je jednotná v přesvědčení, že spory se řeší v rámci demokratických pravidel hry [Field, Higley (1980) 1983: 50].⁹ Existuje silná závislost typu elity jednak na stupni sociálně-ekonomického vývoje, jednak na postoji obyvatelstva, jemuž Field a Higley věnují mnoho pozornosti. Sice je možné, že na jedné úrovni je více možných typů elit, ale elity jako špičky byrokratických organizací jsou možné až od úrovně 2. Se čtvrtou úrovní je v podstatě kompatibilní jen konsenzuálně sjednocená elita, i když autoři tento vývoj opatřili mnoha otazníky [Field, Higley (1980) 1983: 46n.]. Podstatné pro konsenzuální elity je „*de facto neexistence* členů elity, kteří by organizovali a formulovali *nepřátelsky* opoziční orientace ne-elit“ [Field, Higley (1980) 1983: 51; vyznačeno v originále]. Druhou charakteristikou je, že elita je strukturálně, „horizontálně“ integrovaná, tj. existuje hustá síť vztahů uvnitř elity, která umožňuje reprezentantům všech důležitých organizací přístup k centrálním politickým rozhodnutím [Field, Higley (1980) 1983: 93].

Field a Higley se snaží uplatnit historický přístup, který analogicky k Weberově protestantské etice vychází z jedinečné a víceméně náhodné konstelace dějinného procesu na počátku novověku. Diskutují tři situace, v nichž existuje možnost rozvinutí liberálně-demokratických institucí a konsenzuálních elit:

1. Při obsazení země cizí mocností a ponechání státní koloniální správy v rukou domorodé elity (USA, Kanada, Německo, Nový Zéland atd.). Domácí elity při a po vybojování nezávislosti se vzájemně respektují a vytvářejí konsenzuální elitu.
2. Dobrovolnou dohodou původně rozdělených, vzájemně se potírajících elit. Příklady jsou Anglie roku 1688, Švédsko 1809 a Mexiko 1933.

⁸ Manageriální znamená anti-egalitární postoj, tj. postoj, který se vzpírá rovnostářským tendencím [Field, Higley (1980) 1983: 41].

⁹ Field s Higleyem mluví doslova o přesvědčení, že příslušníci elity proti sobě nebudou bojovat.

3. Evoluční vývoj původně nestabilních elit. Původně radikální opoziční elity akceptují postupně politický systém. Příklady jsou Dánsko a Norsko 30. let 20. století a Francie roku 1981¹⁰ [Field, Higley (1980) 1983: 52n.].

Jako většina sociologických koncepcí kulhá i tato teorie na historická fakta. Přísně vzato, první případ platí pouze pro USA, v případě ostatních zemí se nejedná o osvobozenecský boj, pro Německo je to dokonce směšné. Mexiko bychom asi nezařadili mezi liberálně-demokratické země, nesporně demokratické Švýcarsko se např. dobře nehodí do žádné kategorie. Celá tato koncepce je značně libovolná, málo teoretická a má spíše induktivní charakter.

Model, který vytvořili Field a Higley [(1980) 1983], je velmi vlivný právě tím, že autoři elitám připisují rozhodující roli v demokratizačním procesu. V Německu byl použit Hoffmann-Langeovou při v tzv. Mannheimském projektu výzkumu západoněmeckých elit [Hoffmann-Lange 1992]. Není ani divu, že jejich teorie našla široké uplatnění právě při zkoumání přechodu k demokracii v postkomunistických zemích [Machonin, Tuček 2002]. Atraktivní je spojení charakteristiky politického režimu a struktury elit, zvláště pak přechod od nekonzolidované ke konzolidované demokracii a odpovídající přerod od fragmentarizované ke konsenzuálně sjednocené elitě [Machonin, Tuček 2002: 11].

Otázkou je, do jaké míry se původní koncepce hodí na post-komunistický vývoj v České republice. Použití je samozřejmě legitimní pro transformaci, problém vidím v označení popřevratové elity za fragmentarizovanou. Jak podmínkami, tak i svým charakterem patří česká post-komunistická elita ke stabilnímu konsenzuálnímu typu elity už od roku 1992, neboť hlavní charakteristikou politického zápolení v Česku je, že přes všechny problémy s prosazováním demokratických procedur a všechny rozpory mezi stranami všichni političtí aktéři zachovávají pravidla parlamentní demokracie. Proto se domníváme, že můžeme v případě České republiky mluvit o stabilní konsenzuální elitě už poměrně brzy po roce 1990. Pro fragmentarizaci zdánlivou mluví existence nereformované KSČM, což Tuček s Machoninem považují za podstatný důkaz institucionalizované rozdělené politické elity [Machonin, Tuček 2002: 18]. V tomto případě bychom ale nemohli za konsenzuální elitu považovat elitu ve většině evropských zemí.

Na rozdíl od USA, kde je funkcionalistické pojetí elit převážně oddělené od zkoumání sociální struktury, je v Německu tato souvislost více akcentovaná. Tím je i postoj k elitám podstatně kritičtější. Nejznámější z těch, kteří se zabývali elitami z hlediska její funkcionální role, je bezesporu **Ralf Dahrendorf**. Už v roce 1961 mluví o funkcionálních elitách v množném čísle, o ekonomické, politické, náboženské, vzdělávací, kulturní, vojenské a právnícké [Dahrendorf 1961: 179]. Ty později redukuje na 4 kategorie: držitelé formálních mocenských pozic, příslušníci státní správy s politickou mocí, jiné skupiny s politickým vlivem, jako např. zástupci významných organizací, a špičky ve velkých podnicích i odborové špičky [Dahrendorf 1972], rozhodující roli zde hraje míra podílu na politické moci. Na čele stojí mocenské elity ve formě navzájem si konkurujících funkcionálních elit různého politického významu a vlivu. Ekonomická elita je v centru moci, ale toto centrum neobsazuje sama.

Předpokladem elitního postavení je jednak pozice v sociální struktuře, jednak elitní zájmy a postoje. Z toho vyplývá velmi zajímavé rozlišení na etablovanou a abstraktní elitu. Etablovaná

¹⁰ V roce 1981 došlo zvolením socialistického kandidáta Françoise Mitterranda za francouzského prezidenta k usmíření levice s tzv. 5. republikou ([Field, Higley (1980) 1983: 55] – příklad Francie byl doplněn asi německým překladatelem Classenem).

elita je sociálně homogenní (vzdělání, původ a pozice ve společnosti) a projevuje se společnými zájmy. Tato elita je reálná, je – parafrází Marxových slov o třídách – elitou „pro sebe“. Abstraktní elita je uměle konstruovaná sociologickým zkoumáním, chybí jí některá z podstatných vlastností, nejedná se o reálný, ale o konstruovaný fenomén („elita o sobě“).¹¹ Vedle toho Dahrendorf rozlišuje elity s jednotným a s nejednotným postojem. Výsledkem je dvojdimenzionální schéma základních typů elit, kde smysluplně obsazuje pouze tři ze čtyř možných polí [Dahrendorf 1965: 257n.]:

Tabulka 2. Dahrendorfovy typy elit

	etablovaná elita	abstraktní elita
uniformní postoj	autoritativní	totalitární
neuniformní postoj	liberální	postmoderní*

Zdroj: [Dahrendorf 1965: 257].

* Typ postmoderní elity byl doplněn autorem této stati na základě Dahrendorfovy charakteristiky budoucích elit z jeho práce *Konflikt und Freiheit* [Dahrendorf 1972].

Dahrendorfovy preference jsou jasné, pozitivní příklad elity pro něj tvoří britská liberální elita,¹² obecně je existence liberální elity předpokladem demokratického řádu společnosti. Je zde zřejmá podobnost mezi Dahrendorfovou teorií a prací Fielda a Higleyho. Poslední okénko v tabulce nechává Dahrendorf prázdné. Patří takové elitě, která by byla jak abstraktní, tak i neuniformní, Dahrendorf ji označuje jako vládnoucí elitu budoucnosti; dnes bychom mohli použít označení postmoderní elita, a proto jsme ji do tabulky doplnili. Odpovídá to do jisté míry jeho skepsi, co se budoucích elit týká: V budoucnu budou existovat pouze „ustrašení panující, rozpolcení mezi sebou, nejistí si svým postavením“ [Dahrendorf 1972: 136].

Dreitzel¹³ patří k těm nejzajímavějším sociologům, kteří se kdy elitami zabývali, a to i přesto, že o nich napsal pouze jednu rozsáhlou studii [Dreitzel 1962]. Vychází z faktu, že moderní demokratická společnost je založená na růstu produktivity a životního standardu, a proto potřebuje stratifikaci založenou na výkonu. Ten je v kompilované, na dělbě práce založené společnosti možný jedině tehdy, jestliže existují specialisté, kteří zaujmají své pozice na základě kvalifikace a výkonů, nikoliv na základě vlastnictví kapitálu. Díky specializaci dochází k narušení původních homogenních elit a ke vzniku „složených“ elit podle jednotlivých oblastí [Dreitzel 1962: 49n.].

Elitou Dreitzel rozumí všechny osoby, které se na základě svého výkonu dostanou do špičkových pozic. Co jeho teorii odlišuje od ostatních, je přesvědčení, že elitními pozicemi jsou jen takové, které jsou pro společnost v daném kontextu významné. Výkon je pouze nezbytnou, nikoliv postačující podmínkou pro příslušnost k elitě. „Elitu tvoří ti držitelé špičkových pozic ve skupině, organizaci nebo instituci, kteří se v podstatě na základě svého výkonu dostali do těchto pozic a mají silou své pozice moc nebo vliv, ... bezprostředně přispívat k udržování nebo proměně

¹¹ Proč je totalitní elita abstraktní, Dahrendorf nevysvětluje. Znamená to, že totalitní elita (tedy elita v totalitních společnostech) neexistovala? Spíše se lze domnívat, že takovou elitu považuje za nepravou, nesebevědomou, zkonstruovanou podmínkami totalitního zřízení.

¹² Není proto bez zajímavosti, že se nejpozději v roce 1993, kdy byl královnou povýšen do šlechtického stavu, stal jejím plnohodnotným členem.

¹³ Peter Dreitzel je (či spíše byl) německý sociolog, působil dlouhá léta v Americe; ovlivnil mimo jiné i teorii anomie, dnes žije v Řecku, kde se se svou ženou zabývá „Gestalt“-terapií a zájemce léčí pobytem u moře.

sociální struktury a sociálních norem, nebo jsou díky své prestiži vzorem, který normativně spouští chování ostatních“ [Dreitzel 1962: 71]. Podstatným znakem elity není výkon, ale míra vlivu nebo prestiže měřeného úspěchu.

Elita je v tomto smyslu užší než v těch vymezeních, která se zakládají pouze na pozicích. Její složení se proměňuje v čase, podle moci, vlivu a prestiže jednotlivých sektorů společnosti. Stejně tak můžeme předpokládat, že k elitě v různých společnostech nepatří vždy stejné okruhy osob a povolání.

Přístup k elitním pozicím je v moderních společnostech přísně reglementován, jednak strukturou povolání a jednak kvalifikačními předpoklady, přičemž je principiálně přístup k těmto pozicím otevřený každému. I když Dreitzel ví, že šance jsou ve společnosti nerovně rozdělené, je (typické pro optimismus 60. let) přesvědčen, že v moderní demokratické společnosti existuje tendence k prosazení meritokratického principu a k otevřenosti elitních pozic [Dreitzel 1962: 72n.]. Taková společnost představuje podle něj ideální typ, který se ale postupně ve společnosti prosazuje. Machiavelistické elity a elity založené na bohatství jsou reliktem minulosti [Dreitzel 1962: 103 a 143].

1.3. Třídní pojetí elity

Proti koncepcím funkcionálních elit se kriticky vymezují ty analýzy elit, které jsou založeny na vztahu mezi elitami a třídami. K nim patří kromě různých přímých následníků Marxovy třídní teorie prominentní sociologické teorie Wrighta Millse a Pierra Bourdieho.¹⁴ Jejich útok je veden proti základnímu předpokladu funkcionalistických teorií: Negují předpoklad, že ve společnosti se prosazující výkonový princip vytváří sociální otevřenost získávání elitních pozic [Hartmann 2004: 98].

Přesto ani přímá návaznost na Marxovo třídní pojetí není v současné sociologii rozhodně marginální. Např. německá socioložka **Beate Kraisová** kritizuje vůbec dnešní používání pojmu elita [Krais 2001, 2003]: Používáme-li jej jako „špičky (vrcholku) společnosti“, je sociologicky nepoužitelný a zatemňuje právě ty společenské vztahy, v jejichž rámci špičky společnosti mohou teprve být zajímavé. Navíc dělá ze společnosti jakousi nediferencovanou zbytkovou kategorii a vlastně nejdůležitější vztahy mezi elitou a ne-elitou zůstávají prakticky nezkoumané. Podle Kraisové je koncept elit druhem naivního vnímání společnosti, spojeného s ideologií diferencované, dynamické, na konkurenci, výkonu a tržních vztazích vybudované moderní západní společnosti [Krais 2001: 50]. Proto pojetí elity, které není zakotveno v nadřazeném třídním komplexu, je podle ní falešným, ideologickým konceptem, falešným vědomím moderní společnosti [Krais 2003]. Kategorie, které určují, kdo patří do elity a kdo nikoliv, jsou zajímavé teprve tehdy, jestliže se zkoumají v celé své distribuci ve společnosti, kde bohatství je spojeno s chudobou, moc s bezmocí a sláva s obyčejností.

Jestliže hledáme nějakou koncepci reprodukce společnosti, kde nerovná distribuce statků hraje podstatnou roli, je podle Beaty Kraisové Marxova koncepce tříd [Krais 2003: 102] stále základním paradigmatem. V Marxově pojetí jsou špičky společnosti vládnoucí třídou, která stojí v sice antagonistickém, ale v podstatě komplementárním vztahu k těm, kteří jsou v závislém postavení [Marx (1857-58) 1977: 127n.; srv. také Marx (1844) 1978]. Člověk nemusí být zrovna

¹⁴ Aby nedošlo k nedorozumění: I kritická sociologie je v té či oné podobě s Marxem spjata, ale ve smyslu, který vymezil Petrušek, není marxistická [Petrušek 2002: 278].

marxista, aby pochopil, že tento vztah stále existuje a že komplikovaná souvislost mezi těmito kategoriemi patří k základním konfliktním liniím společnosti. V empirických výzkumech se tato skutečnost stále potvrzuje, nehledě na každodenní konflikty, které jsou sice procedurálně domestikovány (např. mezi zaměstnanci a zaměstnavateli), ale nikdy nebyly úplně zrušeny.

Na druhé straně, a to brání použití Marxových kategorií tříd na problém elit, existuje podstatná nekompatibilitnost mezi jeho koncepcí a tím, co se obvykle za elity pokládá. Jak uvádí Demirovic [2003], je Marxova dichotomie založená na přivlastňování nezaplacené práce. Elita je však v moderní sociologii chápána vždy širěji a jsou do ní zahrnuty i ty vrstvy, které mají sice velký vliv, moc a sociální kapitál, jsou ale zároveň v závislém postavení, jako např. manažeři, politici a vysocí státní úředníci. Buď budeme daleko volněji interpretovat (vlastně dezinterpretovat) Marxovu teorii tříd nebo zúžíme rozsah na vlastníky.

Millsova „Mocenská elita“ je u nás dobře známá [Mills (1956) 1966]. Zde nám primárně nejde o Millsovu známou tezi, že v Americe existuje elita složená ze špiček organizací v ekonomice, politice a armádě, která je natolik propojená, že lze mluvit o mocenské elitě [Mills (1956) 1966: 332]. Zajímá nás jeho přístup k rekrutaci elit, který v mnohém anticipuje teorii Classe dominante Pierra Bourdieuho. Stabilita mocenské elity „spočívá také na tom, že příslušníci vysokých kruhů každé z těchto dominujících hierarchií jsou stejného původu, mají stejné názory a pěstují úzké styky společenské i osobní.“ [Mills (1956) 1966: 349]¹⁵ Celých devět kapitol věnuje Mills tomu, co pod vlivem Bourdieho označujeme dnes jako habitus elity: vzdělání v soukromých školách a na prestižních univerzitách, výchova včetně vlivu rodinného prostředí, hodnotové orientace, soukromé kontakty, bydliště atd. Špičkou mocenské elity je vedení velkých koncernů, a tato elita se ve své drtivě většině reprodukuje z bohatých rodin, z podnikatelů a akademiků [Mills (1956) 1966: 153n.]. Pokud vím, Mills neprováděl žádný systematický empirický sociologický výzkum elit, pokud pod tímto terminem rozumíme dotazníkové šetření. Postup, který v *Sociologické imaginaci* popisuje Mills [(1959) 2002: 211n.], by se dal nejlépe přirovnat ke kvalitativní obsahové analýze.

Bezesporu největší vliv na současný výzkum elit mají práce francouzského sociologa **Pierra Bourdieuho**. Bourdieu se primárně nezabývá fungováním politického systému, ale mechanismy reprodukce elity, kterou nazývá „vládnoucí třída“ [Bourdieu 1991: 67]. Významné jsou tři vzájemně propojené koncepce: (1) souvislost vzdělání a sociálního původu, (2) teorie konverze kapitálů a (3) habitus jako klíčová koncepce jeho teorie stratifikace.

(1) Bourdieu se problémům nestejného přístupu ke vzdělání věnuje velmi podrobně. Vychází přitom ze dvou zjištění: 1. Vzdělanostní dráhy závisí rozhodujícím způsobem na sociálním původu; 2. Strukturální proměny společnosti nutí vládnoucí třídu (a její vládnoucí frakci, jejíž moc je založená na vlastnictví ekonomického kapitálu), aby změnila svou strategii reprodukce, aby se soustředila na vzdělání jako podmínku udržení špičkových pozic.¹⁶

Rozdílný úspěch ve vzdělání, jako institucionalizovaného a společensky uznávaného kulturního kapitálu, zdůvodňuje Bourdieu nerovným vybavením rodin ekonomickým a kulturním kapitálem. Vzdělání je samozřejmě vázáno na osobu, podmínka úspěšnosti je primární socializace

¹⁵ Tento závěr samozřejmě není sdílen všeobecně a je určitě jednostranným pohledem na americkou elitu. Nepotvrdil se ani ve výzkumu americké elity, který provedl Gwen Moore (1979).

¹⁶ Bourdieu samozřejmě ví, že k udržení v elitní pozici stačí v mnoha případech zdědit majetek. Přesto se dnes drtivě většina elitních pozic získává pomocí formalizovaných výběrových procedur, a právě to nutí příslušníky elity ke změně strategie.

v rodině, „která může sloužit jako získaný čas a náskok nebo jako negativní faktor, jako dvojnásobně ztracený čas, protože ke korektuře negativních důsledků se musí nasadit ještě více času“ [Bourdieu (1979) 1987: 186]. Rodinná výchova je akumulace kapitálu *sui genesis* a samozřejmě souvisí se vzděláním rodičů.

Pro Českou republiku je nepochybně otázkou, zda tato souvislost platí do té míry jako ve Francii, když v komunistickém Československu byl přístup ke vzdělání politicky reglementován. Nicméně Matějů a Simonová prokázali, že nerovné šance v přijetí na vysokou školu existovaly a hlavně že „po roce 1989 začaly nerovnosti v těchto šancích růst a to zejména v důsledku prudkého poklesu relativních šancí dětí pocházejících z typicky dělnických rodin“ [Matějů, Simonová, Straková 2005: 87], a Martin Kreidl ukázal pro období do roku 1989 souvislost mezi statusovými nerovnostmi a přístupem ke střednímu všeobecnému vzdělání [Kreidl 2001].

(2) Bourdieu *konceptu konverze kapitálů* používá k tomu, aby překonal kvazi-objektivní a statický charakter sociálního prostoru. Aby vysvětlil, jakým způsobem se elita reprodukuje, zavádí do teorie tři druhy kapitálu (ekonomický, kulturní a sociální) a jejich vzájemnou konvertibilitu [Bourdieu 1983]. Jádrem tohoto konceptu, který je v analýze východoevropských transformačních zemí velmi populární, je v tom, že se existující ekonomický a sociální kapitál vládnoucí třídy proměňují na institucionalizovaný kulturní kapitál – formální vzdělání v nějakém exkluzivním vzdělávacím institutu. V Bourdieho smyslu má tento akt spíše kolektivní a nikoliv individuální charakter, a je z velké části neuvědomělým procesem. U nás je tento přístup využíván zejména Petrem Matějů [1997; Matějů, Lim 1995], v Německu Michaelem Vesterem [Vester 2003].

Na první pohled se teorie kapitálů neliší příliš od klasické stratifikační teorie. Může být chápána jako o horizontální osu rozšířená stratifikace, kde je osobní pozice dána sumou jednotlivých kapitálů a horizontální pozice určena charakterem kapitálů. Pozice se nacházejí spíše vpravo, jestliže jsou založeny na ekonomickém, a více vlevo, jestliže se zakládají na kulturním kapitálu. Indikátory jsou produkty sociální praxe k určitému datu a neukazují proces jejich vzniku. Toto pojetí je popsáno např. v Bourdieho schématu z *La distinction* [Bourdieu (1979) 1987: 212]. Takto ho také aplikují na postkomunistické elity Gil, Szelényi a Townsley [2000].

Tato pojetí jsou v tom smyslu statická, že jsou založena na jakémsi spočítaném statusu v Bourdieho prostoru. Přitom Bourdieu chápe termín kapitál spíše v marxovském smyslu, tedy jako zvěčnělé společenské vztahy, akumulovanou práci [Bourdieu 1983: 183].

Součástí kapitálů jsou i kolektivní strategie, jejichž prostřednictvím se kapitál získává (nebo ztrácí), zhodnocuje (nebo znehodnocuje) a směňuje. Sociální prostor ve smyslu Bourdieho není jen topologický prostor *pozic*, ale i homologický prostor *cest*, jimiž skupiny a individua kapitál rozmnožují, směňují nebo ztrácejí. Podle Michaela Vestera nelze konstruovat bourdieovský prostor pouze pomocí „viditelných“ měřitelných indikátorů, ale i „neviditelných“ sociálních vztahů [Vester 2003].

Sociální energie jednotlivců je spíše hůře použitelná individuálně, ale je regulovaná sociálními vztahy. Za normálních okolností nestačí samotná aktivita jedince, kapitál se nevytváří rozhodnutím na začátku kariéry, ale v socializaci prostředí a rodiny. „Jakákoliv třída [a zvláště elita – I.B.] je v podstatě sociokulturní zespolečenštělá formace, nikoliv pouze manifestovanou kohezí nebo sociálními sítěmi příbuzných, kolegů nebo sousedů, ale hlavně útvarem, v němž je jednání koordinováno společnými sociokulturními vzorci, jak je chápe Parsons“ [Vester 2003: 135]. Vester tím posunuje naši pozornost od „objektivních“ třídních statusů k „subjektivním“

kulturním faktorům. V tomto smyslu je elita (stejně jako jakákoliv jiná třída) sociologicky spoluurčovaná svým životním stylem.

Ty teorie, které se tváří jako Bourdieho teorie konverze kapitálů, ale používají pojetí kapitálů jako čistě individuální strategie, jsou vzhledem ke svému důrazu na individuální kalkul spíše blízké pojetí kapitálu Garryho Beckera [1997], a to i přesto, že i u Bourdieho lze při dobré vůli najít opodstatnění pro taková pojetí, zvláště v jeho článku, který se problémem konvertibility kapitálů přímo zabývá [Bourdieu 1992]. Podle tohoto pojetí se jednotlivé osoby chovají tak, že si chrání nebo rozmnožují své kapitály, tedy chovají se racionálně v ekonomickém smyslu [Vester 2003]. V tomto pojetí má termín kapitál výrazně dynamické prvky. Je strategickým zdrojem, k jehož získání je potřeba investovat práci a energii.

Používáme-li Bourdieho teorii na transformující se země, mělo by platit, že i zde největší šance by měli mít ti, kteří v té či oné podobě už byli součástí elity. Určit, které kapitály a jak se zhodnocují, znamená mimo jiné vědět, co a jakým způsobem se ve společnosti změnilo. Protože se jedná o jemné rozdíly a míru skutečné a nikoliv pouze deklarované změny stratifikačního prostoru, je to úloha obtížná a podle našeho názoru nestačí poukázat pouze na obecnou formu kapitálů. Průkopnická je v tomto smyslu Možného práce „Proč tak snadno“ [Možný 1999].

(3) Kromě zkoumání role, kterou hrají v reprodukčním mechanismu elity *Grandes Écoles*,¹⁷ Bourdieu intenzivně rozvíjí *teorii habitů* [Hartmann 2004: 88]. Tento koncept byl u nás rozhodně méně využit než koncept konverze kapitálů.

Habitus „je sociálně konstruovaný systém strukturovaných a strukturujících dispozic, který je získaný v praxi a je konstantně zaměřený na praktické funkce“ [Bourdieu, Wacquant (1992) 1996: 154]. Je pro třídní reprodukci rozhodující, protože určuje (často pouze podvědomě) strategie, které jsou lidé vůbec schopni sledovat. Habitus vytváří vztah mezi postavením v sociálním prostoru a životním stylem, představuje systém dispozic, všeobecné postoje, které určují vnímání, myšlení a chování, ale především vytváří hranice, které jsou mezi lidmi určité sociální pozice a určitého původu.

Důležité je, co kdo nosí na sobě, jaká jídla preferuje, jaké filmy se mu líbí, jaký druh sportu a jaké aktivity volného času preferuje, co čte, jak se učí, jak mluví, jaké má přátele a ještě spousta dalších zcela konkrétních věcí.¹⁸ To všechno tvoří základ třídně-specifického habitů – do subjektu inkorporovanou třídu [Bourdieu (1979) 1987: 686]. Vzdálenosti třídních pozic se projevují v rozdílech životních stylů, v rozdílném porozumění světu a především v sociální praxi, která tyto distance hodnotí a tím jim dává sociální smysl. Spojení mezi třídní příslušností a životním stylem zprostředkovává habitus jako zevšeobecňující, v jedinci inkorporovaný operátor. Habitus přenáší určité praktiky spojené s třídní příslušností do individuálního chování. Obsahem habitů jsou kulturní symbolické normy a hodnotící schémata. Tyto jsou podstatné pro sociální praxi konkrétních individuí [Vester 2003: 133].

¹⁷ Ve vztahu k roli vzdělání pro konstituování elity se Česká republika zatím blíží více německému než anglickému nebo francouzskému vzoru. Vzdělávací systém zde nemá tu filtrující roli, jakou známe z Francie nebo Velké Británie, kde nikoliv vyšší vzdělání jako takové, ale určité elitní vysoké školy plní selektivní funkci [k oběma zemím srv. Hartmann 2004: 109-122]. V Německu, kde elitní univerzity vůbec neexistují, funguje jako selektivní kritérium spíše celý vzdělávací systém, kde je podíl absolventů z nižších společenských tříd extrémně nízký (nejnižší z OECD-zemí) a tím se automaticky uzavírá pro příslušníky z těchto tříd přístup ke špičkovým pozicím [tamtéž: 145].

¹⁸ I přesto, že normálně nesdílím německou obsesi měnit tituly do němčiny přeložených vědeckých knih, je podle mého názoru německý název Bourdieho knihy *La distinction* jako *Die feinen Unterschiede* (Jemné rozdíly) pro obsah knihy velmi výstižný.

Habitus není ani nějaký abstraktní řád, ani umělý sociologický konstrukt, ani nepřímý indikátor, ale zcela konkrétní, v interakci vnímatelný fenomén. Označuje sociální vztahy v určitém prostředí. Habitus vyšších tříd – elity má distinktivní charakter; představuje nárok na dokonalější životní způsob, tj. lepší vkus, vyšší flexibilitu, vrcholné výkony atd. V dobře uspořádaných společnostech se z graduálních rozdílů vytváří těžko překonatelné přehrady, jak na příkladu používaného jazyka ukazuje Shawova hra „Pygmalion“.

Sociální distinkce a třídní příslušnost vnímáme v každodenním životě, i když je asi nebude každý nazývat třídními rozdíly. Z toho plyne možné nedorozumění, že třídy jsou vždy konstruktem levicových marxistických sociologů, kteří je instrumentálně používají pro odmítání současné liberálně tržní společnosti. Na druhé straně – domyslíme-li Bourdieho teorii do konce – pro všechny stratifikační modely platí, že jsou opodstatněné pouze do té míry, do níž jsou z nich vyplývající distinkce vnímatelné v každodenním životě. Co nadto jest, zůstává papírovým konstruktem sociologie, tedy „třídy na papíře“ [Dopita 2005: 43; srv. Bourdieu (1979) 1987: 182n.; Krajs 2003: 43].

Právě proto je habitus jako indikátor zvlášť vhodným nástrojem pro zkoumání elit. Jak jsme uvedli, obsahuje do každodenního života inkorporované kulturní symbolické normy a hodnotící schémata, a proto je rozhodující pro třídní příslušnost. Je ale zřejmé, že empirická sociologie nemá přímý přístup k habitům, ale pouze k jejich projevům jako indikátorům. Empirické zkoumání habitu není proto možné zjišťovat jinak než pomocí jednotlivých postojů, které se kombinují do „syndromů“ nebo ukazatelů pro určitý habitus.

Podstatné pro zkoumání elit je, že v sociálním prostoru existující dělicí linie mezi třídami nejsou jen otázkou třídního postavení, ale především otázkou sociální praxe jednajících individuí. To znamená, že konstitutivní pro sociální strukturu a vytváření elit jsou symbolické formy, pohledy na svět, každodenní klasifikace světa a představy o něm [Bourdieu 1970]. Z povahy věci hraje rozhodující úlohu kulturní řád: Právě kulturní řád a hegemonie určitého řádu jsou silnou metodou vytváření distinkcí mezi elitou a ne-elitou, vládnoucími a ovládanými.

Bourdieu v podstatě rozlišuje tři třídy: vládnoucí třídu, střední třídu a lidovou třídu (*classe populaire*). Každá třída má svůj charakteristický habitus: vládnoucí své distinkce a legitimní vkus, střední třída má habitus snaživce a horlivosti ve vzdělávání, lidová třída populární, jednoduchý vkus. Podle mého názoru Bourdieho zajímají hlavně distinkce mezi dvěma třídami – mezi střední a vládnoucí třídou, protože tyto přechody nejsou na první pohled zjevné a jsou dány spíše přístupem než objekty. Elita vytváří takové distance, které jí dávají nepřekonatelnou výhodu při získávání míst na exkluzivních vzdělávacích institucích a všeobecně při obsazování mocenských pozic.¹⁹

Strategie udržování a získávání pozic mají svůj základ v habitu, nejsou nic jiného než předjímaní budoucnosti na základě zkušeností z minulosti. Habitus do velké míry omezuje možnost používat volně kapitály, protože určuje nejen jejich objektivní výbavu, ale i očekávání, naděje a perspektivy jejich nositelů. Strategie mají oproti běžnému názoru většinou podvědomý charakter i přesto, že jsou objektivovány zaměřením na určité cíle. Strategie chování jsou zakotveny v habitu, jejich úspěšnost je do velké míry závislá na tom, zda je situace stabilní, nebo zda se

¹⁹ Proti střední třídě se vládnoucí třída vymezuje subtilním způsobem tím, že její postoje diskredituje. Např. tím, že určité komponenty habitu prostě má, aniž by o ně usilovala, nebo tím, že má na rozdíl od střední třídy hravý vztah ke kultuře, ke vzdělání.

radikálně změnila. Přesto jsou do budoucna otevřené v tom smyslu, že „se manifestují teprve ve vztahu k určité situaci“ [Bourdieu, Wacquant (1992) 1996: 168].

Bourdieuho teorii lze empiricky ověřovat, jako to např. prováděl Di Maggio na souvislosti třídění příslušnosti a kulturní spotřeby [Di Maggio, Usem 1978]. Ale i „jednoduché“ a celkem známé souvislosti podporují Bourdieuho tezi, že při individuálním vzestupu do elitních pozic dochází ke konverzi kapitálu, že šance na vzdělání a úspěchy ve vzdělání jsou založeny na ekonomickém a kulturním kapitálu rodiny. Nezávisle na společenském systému existuje úzký vztah mezi dosaženým vzděláním a statutem rodičů.

Přesto je namístě určitá opatrnost. Pouhá existence kapitálu podle našeho názoru nestačí k tomu, aby děti akumulovaly kulturní kapitál a zvládly proměnit ho v ekonomický kapitál, tedy k tomu, aby získaly elitní pozice svých rodičů. V demokratických společnostech, kde je oslaben vliv askriptivních znaků, je přenos statusu překerní aspekt reprodukce elit.

Podle Geißlera [2003] má přístup Pierra Bourdieuho čtyři výhody:

1. Zahrnuje do analýzy mentality a praxi elit ve srovnání s mentalitami a praxí ostatních vrstev;
2. Analyzuje sociální rekrutaci a cirkulaci, uzavírání a otvírání elit pro různé třídy a vrstvy společnosti, stejně jako vlivy na habitus a mentality, které z pohybu ve vertikální struktuře vyplývají;
3. Otevřenost pro multidimenzionalitu relevantních zdrojů. Není fixovaný ani na ekonomiku, ani na politiku;
4. Kritická perspektiva, v níž kulturní elita stojí v kritickém vztahu vůči mocenským elitám.

Bourdieuho teorie je natolik konkrétní a natolik svázaná s francouzským kulturním prostředím, že se obtížně převádí do jiných zemí. Abychom toho byli schopni, musíme mapovat velmi konkrétní kulturní distance, které platí v té zemi, kde je zkoumáme.²⁰ Pro postkomunistické země, jakou je Česko, kde se elita ve velmi krátké době restrukturovala, je na rozdíl od zemí s dlouhodobou kontinuitou elit (Francie, Anglie) obtížné najít exkluzivní kulturní znaky, které by byly pro českou elitu signifikantní. Nestačí totiž formální vzdělání, které je spíše důsledkem než příčinou postavení. Ale i u nás lze předvídat utváření reprodukčních a uzavíracích mechanismů elity vůči vyšší střední třídě, nespočívající pouze ve vyšším příjmu, ale i v budování specifického elitního milieu.

2. Zkoumání elit

V této části se pokusíme postavit základní výzkumné otázky, které z teoretického přehledu vyplývají. Problémem je, že teorie elit jsou navzájem nekompatibilní jak východisky, tak i svými závěry. Každá z nich se pohybuje ve vlastním referenčním rámci a snaží se odpovídat na jiné otázky.

²⁰ Přestože je Bourdieu v Německu velmi populární a Německo není až tak mnoho od Francie odlišné, je např. vzhledem k odlišnému systému vyššího vzdělání obtížné jeho teorii jedna ku jedné převést. O to více to nejspíše bude obtížné pro Česko. V této souvislosti bychom chtěli upozornit na Havelkovu teorii české společnosti jako společnosti neúplné, společnosti bez elity [Havelka 1995].

Lze stanovit v podstatě tři pojetí:

1. Elita jako vrcholek byrokratických institucí. Toto pojetí vychází z přesvědčení, že žijeme ve světě, který je ovládán byrokratickými institucemi. „Elity jsou lidé ve strategických pozicích veřejných a soukromých byrokratických organizací“ [Field, Higley (1980) 1983: 34]. Kritériem výběru jednotlivců je individuální výkon, kritériem výběru organizací je jejich moc a vliv. Implicitně toto pojetí předpokládá existenci funkcionálních elit, protože každá byrokratická hierarchie má nějaké vedení a každá byrokratická organizace má ve společnosti nějakou více či méně významnou funkci.
2. Elita jako nejvyšší vrstva nebo třída ve stratifikačním prostoru, tj. definice elity z jejího postavení vůči ostatním třídám (Bourdieu, Mills, Kraisová). Toto pojetí předpokládá, že neexistují na sobě nezávislé a principiálně rovnocenné elity, ale jedna elita, která má dominantní charakter ve společnosti a své postavení si chrání. Explicitně nebo implicitně kritizuje toto pojetí představu, že základem příslušnosti k elitě je individuální výkon; proti tomu akcentuje uzavřenost a sebe-reprodukcii elit.
3. Elita jako morální vzor. Elita je skupina, která se chová v nějakém ohledu výjimečně a může sloužit jako vzor ostatním, tedy ne-elitě. Sem fakticky patří i pojetí elit jako celebrit. Toto pojetí by se nemuselo brát příliš vážně, protože je analyticky nepoužitelné, ale intervnuje paradoxně do ostatních dvou přístupů. Zvláště tvrdíme-li, že současné elity mají meritokratický charakter, říkáme vlastně, že do elitních byrokratických pozic vstupují ti nevhodnější.

Ve všech třech je problémem určit nějaké kritérium, které by oddělilo elitu od ne-elity, tedy najít smysluplnou hranici elity. V prvním případě je otázkou, které organizace a kolik vrstev (pozic) v jejich hierarchickém systému do elity patří. Ve druhém případě je problém, jak vyřešit vztah „upper class“ a elity, hlavně hranice mezi nimi. Třetí, hodnotové pojetí má problém s určováním hodnotových kritérií, kterými chce osoby a sociální skupiny ve výsostných pozicích poměřovat; měřítka pro to jsou značně libovolná, mění se v čase atd.

Zhruba se dají postavit tři základní otázky, na které se teorie a výzkum snaží odpovídat. První z nich je, zda existuje jedna, kohezní mocenská elita (establishment, vlastně vládnoucí třída), nebo zda se jedná o konfiguraci několika, v podstatě autonomních a pluralistických vůdčích skupin. Druhou podstatnou otázkou je, jak se elity rekrutují (nebo jejich sociální původ), a třetí, jaký je vztah demokracie a elit, tedy zda používají svou moc pro dobro společnosti nebo nikoliv. Přitom se tyto otázky do velké míry prolínají nebo překrývají.

2.1. Jednotná elita nebo pluralita elit

Odmyslíme-li si teorie tříd a koncepci Bourdieho a jeho nástupců, pojmají se dnes ve většině teorií elity naprosto neideologicky, často ve formálním smyslu, aniž by se cítila potřeba se dohodnout na tom, co je vlastně předmětem zkoumání. Je to odrazem převládajícího přesvědčení, že – alespoň v západních demokraciích – existuje pluralita elit a neexistuje žádná kohezní elita nebo dokonce vládnoucí třída. Pro tvrzení o pluralitě elit neexistují žádné důkazy, je spíše poplatné duchu doby.

Problémem je, že prakticky každá teorie elit více či méně směřuje k dichotomickému pojetí společnosti, k dělení společnosti na ne-elitu a elitu, a to platí i pro i třídně-structuralistická pojetí. Tato dichotomie je z našeho pohledu neoprávněná a ze samotného pojmu elita neodvoditelná.

Pojímáme-li elitu jako špičku stratifikační pyramidy, je dichotomická dimenze značně oslabená. V moderních liberálních společnostech – a k takovým můžeme počítat i Českou republiku – je moc spíše kontinuálně než dichotomicky rozdělená. Zároveň je použití moci omezeno na legální ovládání [Scheuch 1973: 1030].

Demokracie se vyznačuje dvěma principy, za prvé institucí svobodných a všeobecných voleb, za druhé asociační svobodou. Pro výzkum elit v demokracii by z toho mělo plynout, že automaticky vzniká pluralistická struktura elit. Existují oblasti, kde vznikají nezávislá mocenská centra, na něž mají držitelé mocenských pozic jen zprostředkovaný vliv a kde konkurence politických stran brání vytvoření homogenní politické elity. Toto je názor těch, kteří jsou přesvědčeni o specifčnosti demokraticky utvářených společností [např. Dahl 1971].

Podle Uršuly Hoffmann-Langeové²¹ lze zkoumat tři dimenze:

1. Vztah elity a ne-elity (vertikální integrace),
2. Míra integrace elity (horizontální integrace),
3. Vztah politické a ekonomické moci.

Horizontální integrace je problematický požadavek na fungování elit. Přílišná integrace může tak, jako v Německu, vést k jakémusi elitnímu kartelu, resp. ke korporativismu, kde harmonické vztahy uvnitř elity šly na úkor reprezentace zájmů těch skupin, jejichž zájmy měly příslušné elity obhajovat [Scheuch, Scheuch 1995].

Panuje určitá „dialektika“ mezi horizontální a vertikální integrací elit. Obojí současně je tím obtížnější, čím větší rozdíly (nebo rozpory) mezi hodnotovými orientacemi a postoji ve společnosti existují [Bürklin, Rebenstorf u.a. 1997]. Existují dvě možnosti: Čím je elita integrovanější, tím se její určité části vzdalují od zájmů těch, které reprezentují; čím více hájí postoje svých skupin, tím více vyostřují konflikty v elitě. Toto bylo dilema východoněmeckých elit krátce po sjednocení.

Elity v pluralistické společnosti reprezentují množství heterogenních zájmů a ve více či méně demokratických procedurách podléhají stálé kontrole svých vlastních organizací. Na druhé straně mají elity, jak víme od Michelse, trvalou tendenci se vůči své základně osamostatňovat. Úplné podřízení elit vlastním organizacím není ani žádoucí, ani možné. Protože společenské zájmy jsou ze své podstaty antagonistické (jinak by ani nemusela existovat politika), musí na úrovni elit existovat schopnost ke kooperaci a ke kompromisům. Proto lze první dvě dimenze sice kombinovat, ale nikdy nelze oba typy integrace maximalizovat současně. Elity jsou tedy ovlivňovány dvěma protichůdnými tlaky: tlakem svých základů a nutností ke kooperaci mezi sebou navzájem [Hoffmann-Lange 1990: 20n.].

Hoffmann-Langeová vytváří na základě těchto dvou dimenzí typologii elit, na první pohled ne nepodobnou typologii Fielda a Higleyho [Field, Higley (1980) 1983: 49n.]. Domníváme se, že v propracovanosti a především ve smysluplnosti dimenzí je tato typologie pro moderní společnosti adekvátnější než typologie Fielda a Higleyho, protože neváže jednotlivé typy na socioekonomický stupeň vývoje.

²¹ Uršula Hoffmann-Langeová patří k prominentním německým sociologům, zabývajícím se výzkumem elit. Byla jedním z vedoucích výzkumníků tzv. Mannheimského výzkumného projektu elit.

Tabulka 3. Typologie elit podle Hoffmann-Langeové

míra zastupování	integrace elity	
	vysoká	nízká
vysoká	etablovaná demokratická elita	pluralistická elita
nízká	mocenská elita	dezintegrovaná elita

Zdroj: [Hoffmann-Lange 1990: 21].

Jednotlivé dimenze se musí chápat jako tendence, nikoliv jako reálné typy, přičemž sama Hoffmann-Langeová považuje typ dezintegrované elity v praxi za velmi nepravděpodobný. Etablovaná demokratická elita je vlastně ideálním nedostižitelným stavem demokratické společnosti.

Zbývá dimenze moci, která představuje pro společnost podstatnou roli demokratického státu. Jestliže nepovažujeme za elitu pouze volené politiky a jimi kontrolovanou administrativní elitu, ale celé spektrum možných společenských elit, musíme zohlednit různé společenské organizace, které mají silou své společenské moci podstatný vliv na to, co se ve společnosti děje, a tím i na to, jaká rozhodnutí se v politice prosazují. Za rozhodující zde nepovažujeme jakoukoliv organizaci, ale hlavně organizace, které prosazují různé ekonomické zájmy svých členů. Protože podle Olsona platí pravidlo, že čím menší organizace je, tím snadněji prosazuje své zájmy [Olson (1965) 1992], jsou různé exkluzivní ekonomické zájmy (ochrana před konkurencí, investiční pobídky apod.) politicky nejspěšnější. Tím se dostáváme k další výzkumné otázce.

2.2. Vztah demokracie a elit

Podstatnou komponentou výzkumu elit je charakter politického systému a mocenská struktura. Sociální teorie vycházejí už poměrně dlouho z přesvědčení, že sociální struktura a politický řád jsou na sobě v podstatě nezávislé. Rozhodující úlohu hrají politická kultura země a chování elit, které dohromady tvoří rozhodující faktory politického vývoje [Lepsius 1969; Neubauer 1969; Scheuch 1973].

Podle toho, jaký je obsah pojmu elita, jsou elity a demokracie buď neslučitelné, slučitelné nebo dokonce se navzájem podmiňují. V radikálně-demokratických teoriích a v teoriích, které vycházejí z radikálně levicových pozic (často chybně spojovaných s Marxovou teorií společnosti), se elita a demokracie navzájem vylučují, protože demokracie je možná jako bezprostřední participace všech; jakákoliv reprezentace a přenesení zodpovědnosti na úzkou skupinu osob narušuje tento princip.²² V každém případě jde o problém legitimity elit.

Nezbytné jsou elity ve všech tzv. realistických konkurenčních teoriích reprezentativní demokracie, vycházejících z převratného pojetí Schumpeterova, v nichž se demokracie realizuje prostřednictvím konkurence politických elit o hlasy voličů [Schumpeter (1942) 1976: 269n.; srv. Sartori 1992]. Většina těch, kteří se elitami zabývají, je považují za s demokracií slučitelné, většinou se však snaží této otázce vyhnout.

Bezsporu mají elity velký vliv na stabilitu a vývoj demokratického politického systému. Právě zkušenost ze zemí třetího světa ukazuje, jak charakter a chování elit mohou vést proces moderni-

²² Zdálo by se, že taková pojetí nejsou v sociologii zastoupená nebo jsou pouze marginální, ale není to pravda. Vycházejí z Rousseauova pojetí *volonte generale*.

zace do slepé uličky. V těchto zemích mají elity charakter strategických skupin, které mezi sebou bojují o nadvládu nad vzácnými zdroji [Evers, Schiel 1988].

Velkou roli pro stabilitu demokratického systému při demokratizaci politického systému připisuje elitám i Lijphartova teorie konkordantní demokracie [Lijphart 1977]. Lijphart je přesvědčen, že konkordantní demokracie, v níž se elity různých subkultur dobrovolně dohodnou na řešení socioekonomických problémů a rozporů, vytváří stabilní demokracii. Podstatné je i to, že tyto elity navzájem uznávají právo na existenci a mají dalekosáhlou autonomii ve správě svých interních problémů.

Lijphartova teorie je sice vázána na mnoho problematických předpokladů [srv. Novák 1998; Halpern 1986], ale jeho základní tezi nelze zpochybnit. Obdobně jako Lijphart poukazuje na důležitost dobrovolné dohody elit při redemokratických procesech v Latinské Americe O'Donnell a Schmitter [1986: 37-47; ale i Burton, Higley 1987]. Protože jsou tyto teorie spojeny s problémem transformace od autoritativních k demokratickým režimům, jsou v postkomunistických zemích velmi populární [srv. Dvořáková, Kunc 1994].

Elita je svázána s mocí. Podstatná témata pro zkoumání elit z hlediska moci jsou:

- mechanismy k udržení stávajících privilegií,
- stupeň koncentrace společenské a politické moci,
- strukturální privilegia zájmů kapitálu (v kritických teoriích),
- míra monopolizace vlivu a rozhodovacích procesů etablovanými institucemi a organizacemi,
- míra zohlednění zájmů neorganizovaných občanů v politickém procesu.

Ukázali jsme si, že existují dva přístupy: teorie mocenské elity a teorie pluralismu elit. Ta první je spojená s neomarxismem, Millsem [Mills (1956) 1966] a s teorií třídního panství. Ta druhá s pluralistickou teorií demokracie [např. Dahl 1982; nebo Lindblom 1977]. Rozdílná je v obou pojetích míra koncentrace moci v rukou elity a míra homogenity jejich zájmů. Mills a neomarxismus jsou přesvědčeni, že jak mocenská koncentrace, tak i homogenita zájmů jsou velmi vysoké. Ať už jde o mocenskou elitu nebo o vládnoucí třídu, jde v těchto teoriích o důkaz, že ve společnosti (povytce v kapitalistické) se koneckonců prosazují zájmy ekonomické elity a že demokraticky volené, často i sociálně demokratické vlády zvýhodňují nadvládu kapitálu. Držitelé strategických pozic v hospodářství, politice a správě mají shodné zájmy, a tím vytvářejí kohezivní elitu. Takto lze interpretovat především Millse [Mills (1956) 1966]. Z tohoto hlediska se ukazuje Higleyho termín konsenzuální elity jako příliš formální, protože může zahrnovat i mocenské elity.

Klasická pluralistická teorie demokracie vychází z mocenské rovnováhy mezi různými zájmovými skupinami, která brání monopolizaci moci jednou skupinou [Dahl 1971]. Elita, zvláště její politická část, má ve společnosti úlohu vytvářet kompromisy mezi různými zájmy ve společnosti. To je ale ve světle toho, že moc jednotlivých skupin ve společnosti je nestejná, problematické. Nezávisle na paradigmatu, z něhož jednotliví sociologové vycházejí, jsou všichni přesvědčeni, že ekonomické zájmy a skupiny, které je prosazují, mají ve společnosti privilegované postavení. Rozdíly jsou pouze v přesvědčení, do jaké míry se ekonomické zájmy prosazují.

V zásadě se jedná o otázku, do jaké míry je stát (tedy demokraticky legitimovaná politika) autonomní ve svém jednání a nepodléhá nátlaku různých organizovaných skupin nebo tlaku pri-

vilegovaných zájmů. Zde existuje samozřejmě široké spektrum názorů, ale nepatří to už k tématu sociologického pojetí elit.

Demokracie je *ex definitione* vládou lidu. Vláda privilegované menšiny se prohřešuje proti postulátu politické rovnosti v demokracii. Navíc jsou evropské společnosti ve svém chápání rovnostářsko-demokratické. Z toho plyne nutná podmínka legitimitnosti elit: Elity jsou ospravedlnitelné do té míry, do níž je jejich existence prospěšná celé společnosti – nebo, jak formuluje Etzioni-Halevyová [1997], do té míry, do níž hrají pozitivní roli pro demokratický vývoj. Lze to říci také takto: Společnost se smiřuje s nerovností, jestliže je odškodněná tím, že získá určitou hodnotu v podobě vyšší efektivnosti rozhodování.

To je problematické, protože pozitivní funkci můžeme buď automaticky předpokládat, jak činí Field s Higleyem, nebo jí jako Mills za každých okolností odmítat. Nemáme však žádná spolehlivá kritéria, jak prospěšnost elit pro společnost měřit.

2.3. Stratifikace a rekrutace elit

Bourdieu, stratifikační a třídní teorie obracejí pozornost od otázek charakteru elit a jejich vztahu k politickému systému k problematice rekrutace elit. Přesto není tento přístup pouhým podproblémem stratifikačního výkladu, ale ve vztahu k elitám musí být problém položen jinak, protože už pojem elita je automaticky sémanticky svázán s mocí a dichotomií na elitu a ne-elitu. V předchozím oddíle jsme si ukázali, že si toho autoři jako Mills a Bourdieu byli vědomi.

Podle německého sociologa Rainera Parise nejsou sémantická pole, kde jsou umístěny termíny „autorita“, „vedení“, „elita“ příliš jednoznačně určená. Jsou kategoriemi moci, panství a nerovnosti (přibližně v tomto pořadí) a každý z nich je úzce svázán s určitou příkrou diferenciací na „nahore“ a na „dole“. Bez této duality jsou nesmyslné. Ale všechny tři pojmy mají ještě jeden význam: Nerovnost je v nich chápána nikoliv jako kontinuum, nýbrž jako ostrá diferenciacie, jako césura, v níž existuje jakási propast mezi těmi nahore a těmi dole. Je prakticky nepřekonatelný rozdíl mezi vládnoucími a ovládanými, i přes nová pojetí moci také podstatný rozdíl mezi mocnými a bezmocnými [Paris 2003].

Jestliže mluvíme o sociální stratifikaci, mluvíme o něčem úplně jiném, než když společnost dělíme na elitu a ne-elitu. První předpokládá kontinuitu, druhé diskontinuitu. Ztotožňování elity a, jakkoliv pojmenované, špičky stratifikační pyramidy je proto chybné i přesto, že okruh osob, o něž se jedná, může být stejný. Příkrá dichotomie samozřejmě neznamená, že nemůže dojít k výměně elit a nebo k oslabení jejich postavení. Znamená to ale, že jednou ve společnosti ustanovená dichotomie zůstává a nedochází ani k podstatnému a ani k dlouhodobému porušení struktury samé. Pojem elita obsahuje pocit vyvolenosti pro příslušníky skupiny samé a nepřekonatelnou distanci vůči mase. Nejde tedy jen o nerovnost a distanci navenek, ale také o rovnost a sounáležitost dovnitř skupiny.

Pojem elity je skupinová kategorie, je přiřazovací a souhrnnou kategorií pro všechny ty, kteří v daném sociálním řádu zaujímají nejvyšší statusové pozice a rozhodujícím způsobem ovlivňují danou společnost. Kdo k elitě patří a kdo ne, je dáno pozicí, tj. oficiální legalizací příslušnosti k ní. Není možná elita, která by jako elita nebyla chápána [Paris 2003]. V každé oblasti existuje specifická procedura, která vytváří výrazný předěl mezi elitou a ne-elitou daného povolání (např. udělení Oskara u herců, vítězství na olympijských hrách ve sportu).

Elita není ani homogenní, ani kompaktní skupinou. Zahrnuje množství velmi rozdílných, heterogenních sociálních útvarů, z nichž jen některé jsou organizované. Na druhé straně jsou různé elity navzájem propojené, vytvářejí sociální sítě, kliky, které mají k dispozici poloveřejné areály, ale často i oficiální exkluzivní organizace. Celý tento systém musí být sociálně organizovaný, otázka členství a příslušnosti je spolehlivě ovládána neformálními i oficiálními procedurami. Jde o procesy selekce a separace (výběru a oddělování), ale i o kritéria výběru, osoby, jež jsou oprávněné k výběru.

Vznik elity je záměrným procesem, tj. intencionální selekcí, která se váže na závazné principy výběru. Z velkého množství se vyčleňují stále menší skupiny, které odpovídají daným kritériím, až zbyde extrémní minorita. Ta se pak stává elitou. Principiálně se elita rekrutuje shora. Přitom mohou privilegovaní spojit se svým jménem celospolečenské kompetence a přivlastnit si reputaci z výkonu kolektivů [Demirovic 2003].

Jako kanály k dosažení elitní pozice ve stabilizovaných společnostech jsou uváděny buď výkon (funkcionální pojetí) nebo sociální původ ve vyšší vrstvě a vysokoškolské vzdělání (Bourdieuho pojetí).

Dnes se každá elita chápe jako výkonová elita. Tomu není třeba rozumět tak, že o tom, zda se někdo stane příslušníkem elity či nikoliv, rozhoduje pouze jeho výkon. Je třeba to chápat tak, že v principu a hlavně v nároku je sociální nerovnost osvobozena od jak askriptivních, tak i ekonomických podmínek a v poslední instanci závisí na výkonu. Často stačí fiktivní výkon, dojem výkonu. Jestliže tedy mluvíme o výkonu a odpovědnosti jako kritériích příslušnosti k elitě, nesmíme to brát tak doslova. Podle okolností musí nemocniční sestra podávat vyšší výkon než manažer, a člověk má často pocit, že má více zodpovědnosti než třeba poslanec.

Toto vše vede ke třem závěrům:

1. Nelze jednoduše srovnávat povolání přes hranice jednotlivých funkcionálních celků nebo mezi odvětvími. Uvnitř určité hierarchie, funkcionálního celku nebo organizace je distribuce výkonu a zodpovědnosti jednoznačná a nepodléhá problematickým srovnáváním.
2. S elitou je spojené určité ne-egalitární rozvrstvení společnosti a zvláštní zdůvodnění legitimacy konkrétní dělby práce [Demirovic 2003: 131]. Elity mohou existovat pouze jako legitimní elity, které stojí na špičce stratifikační pyramidy.
3. Ke znakům elity nepatří pouze výkon, ale, jak už v 60. letech poznal Dreitzel, i úspěch [Dreitzel 1962]. Elity jsou mj. podmíněny autoritou svých příslušníků. Autorita ale není vlastností elity jako celku, ale pouze jednotlivých členů, tj. příslušník elity reprezentuje elitu. Pokud ztratí autoritu jako osoba, vrhá negativní světlo na svou elitu jako skupinu.

Existují-li už elitní pozice, lze je dosáhnout i jinými prostředky, než výkonem: sociálním původem, známostmi, neformálními praktikami atd. Není třeba si o elitách dělat iluze. Elitní pozice mohou také znamenat (a často znamenají) nekompetenci, blafování, korupci, aroganci a podobně. Elity jsou však vždy vzorem, a to nezávisle na tom, zda je jejich chování podle převládajícího mínění ideálem. Vzorem nejsou proto, jak se chovají, ale proto, že jsou elity.

Podle starého latinského citátu „Corruptio optimi pessima“ povzbuzuje deviantní chování elity společnost k nápodobě a vytváří tím korupční prostředí [Frič 1999]. Alexis de Tocqueville ve své studii *Demokracie v Americe* [Tocqueville 1991] tvrdí, že existuje ještě větší nebezpečí pro demokracii, než je korupce těch, kteří už elitou jsou. Nejnebezpečnější je, jestliže existuje mož-

nost se pomocí korupce příslušníkem elity stát.²³ Protože mobilní kanály jsou vždy ve společnosti nedostatkovým statkem (poptávka výrazně převyšuje nabídku), nasměřuje se tím chování všech subjektů, které usilují o individuální vzestup, směrem k používání ilegálních praktik.

Jestliže se v rodinách reprodukuje elitní pozice, je otázkou, jakým způsobem jsou spojeny statusové dimenze s individuálními strategiemi a případně se strukturou osobnosti. Nemeritokratický vliv sociálního původu na složení elit je pro stabilizované společnosti typický. Pro Německo platí: „Nezávisle na všech efektech, které jsou vyvozeny z rozdílného podílu středních a nižších tříd na vzdělání, ovlivňuje sociální původ rozhodujícím způsobem šanci, dosáhnout vysoké pozice ve velkém podniku a tím se stát součástí elity v užším slova smyslu.“ [Hartmann, Kopp 2001: 451]

Proto je podle Rainera Geißlera [2003] nutné vycházet z těchto vzájemně na sebe navazujících předpokladů:

1. Elity se musí zkoumat vždy v relaci k ostatním třídám a vrstvám. Vyplývá to z přesvědčení, že společnost se dá pozorovat pouze jako celek, zvláště pak, jestliže jde o nerovnosti.
2. V první linii jde o sociální nerovnosti, o privilegia a znevýhodnění na vertikální ose nerovnosti. Elity tvoří špičku hierarchie.
3. Podstatné jsou souvislosti mezi životním stylem, sociálním prostorem a habitem [Bourdieu (1979) 1987].
4. Nejdůležitějším znakem je mnohdimenzionalita sociální struktury, která je strukturována různými zdroji (ekonomické, kulturní, politické a podle Bourdieho i sociální). Pod vlivem Bourdieho se tyto zdroje nazývají druhy kapitálu, i když jejich původ je v Marxových renevuech.
5. Problém elity nikdy není statický, ale vždy dynamický: jak se elita rekrutuje, z jakých vrstev její příslušníci pocházejí a co se stává s jejich dětmi.
6. Pohled na elitu by měl vycházet z kritické perspektivy, tedy otázka kdo, jak a do jaké míry určitou elitu efektivně kontroluje.

3. Empirické zkoumání elit

Empirická zkoumání elit stojí před dvěma otázkami: Jak si vymezit objekt, který zkoumají, a co má být předmětem zkoumání.

Víme toho dost o elitách, abychom je mohli empiricky zkoumat? Ve výzkumech sociální struktury zmizí obvykle elita ve vyšší střední třídě (vrstvě). To je v podstatě naprosto nedostatečné, protože v mnoha ohledech (např. moc nebo prestiž – abychom zůstali jen u těch, o nichž existuje alespoň elementární shoda) mezi vyšší střední třídou a elitou neexistují pouze graduální, nýbrž propastné rozdíly v příjmu, životním způsobu i ve způsobu rekrutace.

Ale které skupiny patří k elitě? Podle Füsselova metaforického označení je elita charakterizována svojí „neviditelností“. Je skupinou, která mizí v *no go areas*, za vysokými zdmi svých

²³ Pojem korupce je zde použit v širokém anglosaském a původním latinském významu slova *corruptio* jako chování, které se odchyľuje od formálních povinností veřejné role pro soukromé zájmy, pro finanční nebo statusový zisk [Nye 1967] a nikoliv v užším evropském pojetí.

působit [Fussel 1983: 27]. Toto spíše alegorické označení však neřeší otázku, co kvalifikuje osoby k tomu, aby se počítaly k elitě. Je to výkon, vlastnictví, úspěch, určitá pozice ve funkčním systému společnosti, původ, moc, vědění nebo všechno dohromady? Jestliže konstruujeme elitu na základě některé z těchto charakteristik, vytváříme vlastně konstrukt určitého typu elity: výkonovou elitu, mocenskou elitu atd. Protože jsou všeobecně vlastně všechny plausibilní, je těžké se rozhodnout. Imbusch zcela správně uvádí, že nejvíce záleží na historickém společenském kontextu, v němž se pojem elita používá [Imbusch 2003: 16].

Vzdáme-li se čistě formálního vymezení a snažíme-li se elity definovat nějakou věcnou charakteristikou, ukáže se velmi rychle, že zcela chybí nějaká všeobecná, všemi akceptovaná koncepce elity. To je pro empirický výzkum velmi nešťastné.

Podle Irene Beckerové [Becker 2003] není např. ještě vysoký příjem sám o sobě žádným znakem elity. Pokud se jako reprezentant bohatství stává součástí konstruovaného statusu, je v zásadě zkrslující. Teprve spojení vysokého příjmu a velkého bohatství vytváří předpoklady pro dlouhodobě nejvyšší materiální pozici ve společnosti, která je jedním ze znaků elity.²⁴ Platí úplně stejné principy jako v případě chudoby. V tom leží problém empirických výzkumů, protože nemonetární bohatství je obtížně kvantifikovatelné. Zpravidla se proto omezují na peněžní bohatství a nemovitosti, maximálně ještě na některé aspekty vybavenosti. V České republice, kde je akumulace bohatství teprve krátkého data a nikoliv záležitostí mnoha generací, je tento problém méně významný.

Je samozřejmé, že jak si definujeme předmět, takové dostaneme výsledky. Například Pareto [(1916) 1964] nedělal příliš rozdílu mezi konkrétními elitami starověku a novověku, ani mezi jednotlivými politickými systémy. Pak existuje stejná elita v každé společnosti. Jestliže na druhé straně definujeme elitu kvalitativně a konkrétně pro daný systém a čas, je každá elita singulární jednotkou.

V závislosti na teorii postulovaných problémech se empirické výzkumy elit zabývají následujícími otázkami:

- Horizontální a vertikální integrace elit (včetně výzkumu sociálních sítí uvnitř elit),
- Sociální struktura elit (složení a původ),
- Rekrutace a cirkulace elit,
- Srovnání všeobecných postojů a postojů elity,
- Komunikace v rámci elity a mezi elitami.

Musíme si být vědomi, že žádný z empirických výzkumů, ač jsou samy o sobě významné, nepřispívá k řešení otázek, které byly formulovány už klasickými teoriemi elit. Burton a Higley kritizují empirické výzkumy jako teorieproště kumulování dat, které nijak nepřispívá k poznání role, jakou elity hrají ve společnosti [Burton, Higley 1987: 219]. Je otázkou, do jaké míry je tato kritika oprávněná. Většina empirických výzkumů nesleduje jiný cíl, než deskriptci.²⁵

V sociologických výzkumech v demokratických industriálních společnostech se ukazuje, že se elity svými sociálními znaky jen velmi málo odlišují od takzvané horní střední třídy a že se

²⁴ V Německu je korelační koeficient mezi majetkem a příjmem pouze 0,56 (v západní části) a 0,35 (ve východní části).

²⁵ To platí i pro náš výzkum, který se snaží odpovědět na otázku po rekrutaci elit a zjistit postoje elity k důležitým politickým a společenským otázkám.

z této třídy také rekrutují [Hoffmann-Lange 1990: 12]. Proto se také obtížně zkoumají v rámci stratifikačních výzkumů.

Moderní společnost je natolik diferencovaná, že vytváří funkcionální elity v každém sektoru společenské dělby práce. Je proto výhodné zkoumat elity v jejich diferenciaci podle oblastí: v politice, ve státní správě, v ekonomické oblasti, v masových médiích atd. až po showbusiness a sport. Tendenčně mají kariéerní vzorce jednotlivých elit blíže k sub-elitám v každé této oblasti než k sobě navzájem.

Empirická zkoumání jsou v tomto ohledu často pragmatická. Vědomě se vzdávají teoreticky fundované klasifikace vlivu relevantních sektorů a kritérii příslušnosti k elitě a používají v drtivé většině „poziční“ metodu výběru elitních postavení [Hoffmann-Lange 2003: 113n.].²⁶ Vybírání respondentů probíhá ve třech stupních: (1) nejdříve jsou vytipovány relevantní sektory, (2) v nichž jsou určeny důležité organizace a (3) v nich vedoucí pozice. Vybraný vzorek se orientuje na určité formální pozice v organizacích. Za normálních okolností stačí poukaz na různé relevantní funkcionální sektory společnosti a na rozdílný charakter jejich zdrojů moci. Na základě pragmatických úvah a v závislosti na typologii Kellerové se v zásadě zkoumají tyto oblasti:

1. Politika: zákonodárna kompetence, politická moc, kontrola;
2. Státní správa, justice: příprava a implementace politických rozhodnutí;
3. Ekonomický sektor: kontrola kapitálu;
4. Asociace, svazy: reprezentace sociálních zájmů;
5. Masová média: informační funkce;
6. Věda: expertní vědění;
7. Kulturní elity: expresivní funkce (termín „expresivní elita“ byl nejspíše zaveden Suzanne Kellerovou [Keller 1991: xxi]).

Jde o skupiny, které mají určitý vliv na politický proces; a v té míře, v níž je toto působení viditelné, lze sice jednotlivým skupinám elit přiřadit význam, ale to se děje zřídka.

Nehledě na množství výhod (praktičnost, zachycení celého univerza elit) má tato metoda i nevýhody. Jednou z nich je, že neumožňuje zachytit hierarchii vztahů uvnitř elity jako takové. Dále se vlastně dobrovolně vzdává snahy o přímou srovnatelnost mocenských zdrojů a vlivu přes hranice jednotlivých organizací a sektorů. A konečně je hranice toho, kdo v organizacích patří k elitě, značně libovolná, tj. „hranice směrem dolů“ je arbitrární.

Z podstaty empirického šetření plyne, že nositelé pozic vstupují do analýzy se stejnou vahou. To implikuje, že sociální indikátory takto vytvořené skupiny nevypovídají empiricky nic o skutečné struktuře elity jako celku, protože do nich jednotlivé elity nevstupují podle svého významu ale jako jednotlivé osoby. „One man one vote“ je sice dobrou metodou demokratické volby, ale má své meze při zkoumání hierarchizovaných struktur.

Pokud jsou zkoumány elity po sektorech, je vlastně ve výzkumném designu automaticky předpokládána pluralita elit a neexistence vlivu přes hranice sektorů a organizací. Tím je vlastně „dokázána“ teze o funkcionálních elitách tím, že je v základu šetření.

²⁶ Vedle toho se často používá reputační výběr a výběr založený na roli osobnosti v procesu rozhodování. Oba dva vyžadují poměrně obsáhlé přípravné práce. Reputační výběr je postaven na mínění expertů, kteří určují vlivné osoby, výběr založený na procesu rozhodování vyžaduje studie o procesech rozhodování [Kaina 2003: 8].

3.1. Exkurs o třech nejvýznamnějších výzkumech elit v Německu

1. Mannheimský projekt – v podstatě politologicky orientovaný výzkum, elity jsou definované abstraktně přes jejich pozice a nejsou zkoumané jako konkrétní skupina. Mannheimská studie vycházela z Higleyho a Fieldovy typologie elit. Západoněmeckou elitu přiřadila k typu konsenzuálně-sjednocené elity [Hoffmann-Lange 1986, 1992]:

- a) V elitě existuje v zásadě konsens o demokratických pravidlech hry a ochota řešit konflikty prostřednictvím demokratických institucí.
- b) Elita je strukturálně, „horizontálně“ integrovaná, tj. existuje hustá síť vztahů uvnitř elity, která umožňuje reprezentantům všech důležitých organizací přístup k centrálním politickým rozhodnutím.

Hofmann-Langeová dochází ohledně západoněmecké elity k závěru, že v ní existují dva *cleavages*: v ekonomických a sociálně-politických otázkách podél pravo-levého politického spektra (také rozpor mezi odbory a zaměstnavateli) a mezi sociálně-morálními problémy na jedné straně a individuální svobodou na straně druhé. Přesto existuje konsens v otázce demokratických pravidel (ve smyslu Fiedlera a Higleyho) a hustá síť vztahů uvnitř elity, která jde přes hranice jednotlivých sektorů [Hoffmann-Lange 1992].

2. Postupimský projekt, modernější, zkoumající mimo jiné i otázku rekrutace elit, i když hlavní předmět výzkumu byl „konflikt a konsens jako rámcové podmínky jednání elit“ [Bürklin, Rebenstorf u.a. 1997: 18n.]. Protože speciální otázkou byl mimo jiné problém vzniku východoněmecké elity a její integrace do celoněmecké elity, zabývá se stejně jako výzkumy v jiných postkomunistických zemích Szelenyim položenou otázkou cirkulace nebo restruktury elity. Samozřejmě, že situace v bývalé NDR byla specifická v tom smyslu, že velká část elit byla po sjednocení importovaná ze Západního Německa [Bürklin, Rebenstorf u.a. 1997]. Tento import byl částí obyvatelstva vnímán jako kolonizace, což vedlo ke specificky východoněmecké variantě znechucení z politiky a k volebnímu úspěchu originálně východoněmecké strany – postkomunistické PDS. Na projektu se kritizuje především to, že je nedostatečně teoretický. Michael Hartmann si všimá okolnosti, že z 500 stran textu je pouhých pět věnováno teorii [Hartmann 2004: 67].

Jak Mannheimský, tak i novější Postupimský projekt jsou založeny na rozsáhlých dotazníkových šetřeních. Vycházejí z teorie pluralistických funkcionálních elit. Zabývají se hlavně otázkou, do jaké míry jsou elity schopné vytvořit konsens potřebný pro demokratický parlamentní systém.

3. Zkoumání elit Michaela Hartmanna jsou naprosto odlišná co do východisek i co do výsledků. Pokud je možné jeho obsáhlou produkci vůbec přehlédnout, hrají v ní dotazníkové výzkumy podřadnou roli. Jako empirický materiál mu slouží hlavně podrobné statistické údaje o elitách pro jednotlivé země. V centru jeho pozornosti je problém rekrutace elit, teoreticky navazuje hlavně na Bourdieho a k teorii pluralistických funkcionálních elit je značně skeptický [Hartmann 2003: 71n.].

4. Závěr

Celý koncept elit má implicitně legitimační funkci. Vychází z přesvědčení, že panství (Herrschaft) je univerzálním charakterem společnosti a akcentuje nahraditelnost konkrétních osob. Z toho plyne, že k postupu na místa, která jsou součástí elity, jsou potřebné určité vlastnosti, kvalifikace nebo výkony. Diferenciace statusů je zprostředkovaně závislá na nepopiratelné různosti individuí, jejich talentu a úsilí. Různost je takto transformována do nerovnosti. Protože jsou výkony a jejich měření (luhmannovsky by se dalo mluvit o kódech) v segmentech diferencovaných moderních společnostech různorodé, dochází vždy k vytváření řady elit a nikoliv jedné společné elity. To samozřejmě nevyklučuje vytváření sítí přes hranice jednotlivých elit, ale taková spojení jsou vždy druhotná.

Literatura

- Aron, Raymond. 1950. „Social Structure and the Ruling Class.“ *British Journal of Sociology* 1: 1-17, 126-144.
- Becker, Gary S. 1997. *Teorie preferencí*. Praha: Grada Publishing.
- Becker, Irene. 2003. „Die reichen und ihre Reichtum.“ Pp. 73-97 in Stefan Hradil, Peter Imbusch (Hg.). *Oberschichten - Eliten - Herrschende Klassen*. Reihe „Sozialstrukturanalyse“. Band 17. Opladen: Leske + Budrich.
- Bourdieu, Pierre. 1970. „Klassenstellung und Klassenlage.“ Pp. 42-74 in ders. *Zur Soziologie der symbolischen Formen*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Bourdieu, Pierre. 1983. „Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital.“ Pp. 183-198 in Reinhard Kreckel (Hrsg.). *Soziale Ungleichheiten*. Sonderband Soziale Welt 2. Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co.
- Bourdieu, Pierre. (1979) 1987. Die feinen Unterschiede. *Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp. (francouzský originál: Bourdieu, Pierre. 1979. *Le distinction. Critique sociale du Jugement*. Paris: Minuit).
- Bourdieu, Pierre. 1991. „Das Feld der Macht und die technokratische Herrschaft.“ Pp. 31-47 in Irene Dölling (Hrsg.). *Pierre Bourdieu: Die Intellektuellen und die Macht*. Hamburg: VSA-Verlag.
- Bourdieu, Pierre, Loïc J. D. Wacquant. (1992) 1996. *Reflexive Anthropologie*. Frankfurt/M.: Suhrkamp. (francouzský originál: Pierre Bourdieu, Loïc J. D. Wacquant. 1992. *Réponses pour une anthropologie réflexive*. Paris: Seuil.).
- Bürklin, Wilhelm, Hilke Rebenstorff u.a. 1997. *Eliten in Deutschland. Rekrutierung und Integration*. Opladen: Leske + Budrich.
- Burton, Michael G., John Higley. 1987. „Invitation to Elite Theory: The Basic Contentions Reconsidered.“ Pp. 219-238 in G. William Domhoff, Thomas R. Dye (eds.). *Power Elites and Organizations*. Newbury Park: Sage Publications.
- Burton, Michael G., Richard Gunter, John Higley. 1995. „Introduction: Elite Transformations and Democratic Regimes.“ Pp. 1-10 in John Higley, Richard Gunther (eds.). *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge etc.: Cambridge University Press.
- Dahl, Robert A. 1971. *Polyarchy. Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. 1982. *Dilemmas of Pluralist Democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Dahrendorf, Ralf. 1961. *Gesellschaft und Freiheit. Zur Soziologischen Analyse der Gegenwart*. Mnichov: R. Piper & Co.
- Dahrendorf, Ralf. 1965. *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*. Mnichov: R. Piper & Co.

- Dahrendorf, Ralf. 1972. *Konflikt und Freiheit*. Mnichov: R. Piper & Co.
- Demirovic, Axel. 2003. „Eliten“ – einige Vorbehalte aus der Perspektive Kritischer Gesellschaftstheorie.“ Pp. 123-132 in Stefan Hradil, Peter Imbusch (Hg.). *Oberschichten - Eliten - Herrschende Klassen*. Reihe Sozialstrukturanalyse Band 17. Opladen: Leske + Budrich.
- Di Maggio, Paul, Michael Usem. 1978. „Social Class and Arts Consumption: The Origins and Consequences of Class Differences in Exposure to the Arts in America.“ *Theory and Society* 5 (2): 141-161.
- Dopita, Miroslav. 2005. „Sociální topologie Pierra Bourdieua v českém prostředí.“ *Politologická revue* 11 (2): 27-56.
- Dreitzel, Hans P. 1962. *Elitenbegriff und Sozialstruktur. Eine soziologische Begriffsanalyse*. Stuttgart: Ferdinand Enke.
- Dvořáková, Vladimíra, Jiří Kunc. 1994. *O přechodech k demokracii*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Etzioni-Halevy, Eva. 1997. *Classes and Elites in Democracy and Democratization*. New York: Garland Press.
- Evers, Hans-Dietrich, Tilmann Schiel. 1988. *Strategische Gruppen – Vergleichende Studien zur Staatsbürokratie und Klassenbildung in der Driftem Welt*. Berlin: Ditrich Reimer.
- Field, G. Lowell, John Higley. (1980) 1983. *Eliten und Liberalität. Ein neues Modell zur geschichtlichen Entwicklung der Abhängigkeit von Eliten und Nicht-Eliten: Zusammenhänge, Möglichkeiten, Verpflichtungen*. Aus dem Englischen übersetzt und eingeleitet von Dieter Claessens. Opladen: Westdeutscher Verlag. (anglický originál: G. Lowell Field, John Higley. 1980. *Elitism*. London: Routledge).
- Frič, Pavol a kol. 1999. *Korupce na český způsob*. Praha: G plus G.
- Fussel, Paul. 1983. *Class. A Guide Trough the American Status System*. New York, London, Toronto, Sydney: Touchstone Book.
- Geißler, Rainer. 2003. „Der Ungleichheitsansatz in der Elitenforschung.“ Pp. 119-123 in Stefan Hradil, Peter Imbusch (Hg.). *Oberschichten - Eliten - Herrschende Klassen*. Reihe Sozialstrukturanalyse Band 17. Opladen: Leske + Budrich.
- Gil, Eyal, Iván Szelenyi, Eleanor Townsley. 2000. *Making capitalism without capitalists: class formation and elite struggles in post-communist Central Europe*. Paperback ed. London (u.a.): Verso.
- Halpern, Sue. 1986. „The Disorderly Universe of Consociational Democracy.“ *West European Politics* 9 (2): 181-197.
- Hartmann, Michael. 2003. „Nationale oder transnationale Eliten? Europäische Eliten im Vergleich.“ Pp. 273-298 in S. Hradil, P. Imbusch (Hrsg.). *Oberschichten - Eliten - Herrschende Klassen*. Reihe Sozialstrukturanalyse. Band 17. Opladen: Leske + Budrich.
- Hartmann, Michael. 2004. *Elitesozilogie. Eine Einführung*. Frankfurt/M.: Campus.
- Hartmann, Michael, Johannes Kopp. 2001. „Elitenselektion durch Bildung oder durch Herkunft? Promotion, soziale Herkunft und der Zugang zu Führungspositionen in der deutschen Wirtschaft.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 53 (3): 436-466.
- Havelka, Miloš. 1995. „Üvodní studie.“ in Miloš Havelka. *Spor o smysl českých dějin 1895 - 1938*. Praha: TORST.
- Hoffmann-Lange, Ursula. 1986. „Eliten und Demokratie in der Bundesrepublik Deutschland.“ Pp. 318-338 in Max Kaase (Hrsg.). *Politische Wissenschaft und politische Ordnung*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Hoffmann-Lange, Ursula. 1990. „Eliten in der modernen Demokratie. Fragestellungen, theoretische Ansätze und Ergebnisse der Elitenforschung.“ Pp. 11-27 in *Eliten in der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Hoffmann-Lange, Ursula. 1992. *Eliten, Macht und Konflikt in der Bundesrepublik*. Opladen: Leske + Budrich.
- Hoffmann-Lange, Ursula. 2003. „Das pluralistische Paradigma der Elitenforschung.“ Pp. 111-119 in Stefan Hradil, Peter Imbusch (Hg.). *Oberschichten - Eliten - Herrschende Klassen*. Reihe Sozialstrukturanalyse Band 17. Opladen: Leske + Budrich.

- Hradil, Stefan, Peter Imbusch (Hg.). 2003. *Oberschichten - Eliten - Herrschende Klassen*. Reihe Sozialstrukturanalyse Band 17. Opladen: Leske + Budrich.
- Imbusch, Peter. 2003. „Konjunkturen, Probleme und Desiderata sozialwissenschaftlicher Elitenforschung.“ Pp. 11-34 in Stefan Hradil, Peter Imbusch (Hg.) *Oberschichten - Eliten - Herrschende Klassen*. Reihe Sozialstrukturanalyse Band 17. Opladen: Leske + Budrich.
- Jodl, Miroslav. (1968) 1994. *Teorie elity a problém elity. Příspěvek k dějinám a problematice politické sociologie*. Praha: Victoria Publishing.
- Kaina, Viktoria. 2003. „Elitenintegration und gesellschaftlicher Wandel. Fragen, Hypothesen, Forschungsperspektiven.“ Überarbeitetes und erweitertes Papier für den Workshop der AG „Elitenintegration“ *Problemdiagnosen zur Elitenintegration in Deutschland*. Berlin, Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften, 19. 9. 2003.
- Keller, Jan. 2005. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, Susanne I. 1991. *Beyond the Ruling Class. Strategic Elites in Modern Society*. New Brunswick, London: Transaction Pub.
- Krais, Beate. 2001. „Die Spitzen der Gesellschaft. Theoretische Überlegungen.“ Pp. 7-62 in Beate Krais (Hrsg.). *An der Spitze. Von Eliten und herrschenden Klassen*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.
- Krais, Beate. 2003. „Begriffliche und theoretische Zugänge zu den oberen Rängen der Gesellschaft.“ Pp. 35-54 in Stefan Hradil, Peter Imbusch (Hg.). *Oberschichten - Eliten - Herrschende Klassen*. Reihe Sozialstrukturanalyse Band 17. Opladen: Leske + Budrich.
- Kreidl, Martin. 2001. *The Role of Political, Social and Cultural Capital in Secondary School Selection in Socialist Czechoslovakia, 1948-1989*. Sociologické texty/Sociological Papers 01:2. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Lepsius, M. Rainer. 1969. „Demokratie in Deutschland als historisch-soziologisches Problem.“ Pp. 197-213 in Theodor W. Adorno (Hrsg.). *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft*. Stuttgart: Enke.
- Lijphart, Arend. 1977. *Democracy in Plural Societies*. New Haven: Yale University Press.
- Lindblom, Charles E. 1977. *Politics and Markets*. New York: Basic Books.
- Machonin, Pavel, Milan Tuček. 2002. *Zrod a další vývoj nových elit v České republice (od konce osmdesátých let 20. století do jara 2002)*. Sociologické texty/Sociological Papers 02:1. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Mannheim, Karl. (1935) 1967. *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*. Bad Homburg, Berlin, Zürich: Gehlen.
- Marx, Karel. (1844) 1978. *Ekonomicko-filozofické rukopisy*. Praha: Svoboda.
- Marx, Karel. (1857-58) 1977. *Rukopisy „Grundrisse“*. Díl 3. Praha: Svoboda.
- Matějů, Petr. 1997. „Elite research in the Czech Republic. A report on major research projects.“ in Heinrich Best, Ulrike Becker (eds.). *Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen: Leske + Budrich.
- Matějů, Petr, Natalie Simonová, Jana Straková. 2005. „Výzkum studentů prvních ročníků vysokých škol v České republice.“ Pp. 85-150 in Natalie Simonová (ed.). *České vysoké školství na křižovatce. Investiční přístup k financování studia na vysoké škole v sociologické reflexi*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Matějů, Petr, Nelson Lim. 1995. „Who has Forten Ahead After the Fall of Communism?“ *Czech Sociological Review* 3 (2): 117-136.
- Michels, Robert. (1911) 1957. *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*. Nachdruck der 2. Auflage, herausgegeben von Werner Conze. Stuttgart: Koener.
- Mills, Ch. Wright. (1956) 1966. *Mocenská elita*. Praha: Orbis.

- Mills, Ch. Wright. (1959) 2002. *Sociologická imaginace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mosca, Gaetano. (1895) 1950. *Die herrschende Klasse*. Bern: Francke.
- Možný, Ivo. 1999. *Proč tak snadno?* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Neubauer, Deane E. 1969. „Some Conditions of Democracy.“ Pp. 224-235 in Charles F. Cnudde, Deane E. Neubauer (eds.). *Empirical Democratic Theory*. Chicago: Markham.
- Novák, Miroslav. 1998. „Je konsenzuální „model“ demokracie nejlepší?“ *Sociologický časopis* 34 (1): 3-23, (2): 131-144.
- Nye, Joseph S. 1967. „Corruption and Political Development: A Cost-Benefit Analysis.“ *American Political Science Review* 61 (2): 417-427.
- O'Donnell, Guillermo, Phillippe C. Schmitter. 1986. „Tentative Conclusions about Uncertain Democracies.“ in Guillermo O'Donnell, Phillippe C. Schmitter, Laurence Whitehead (eds.). *Transitions from Authoritarian Rule*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Olson, Mancur. (1965) 1992. *Die Logik des kollektiven Handelns. Kollektivgüter und die Theorie der Gruppen*. 3. durchges. Ausgabe. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck). (anglický originál Olson, Mancur. 1965. *The Logic of Collective Action*. Cambridge: Harvard University Press.)
- Pareto, Vilfredo. (1916) 1964. *Trattato di sociologia generale*. Milán: Edizioni di Comunità.
- Paris, Rainer. 2003. „Autorität – Führung – Elite: Eine Abgrenzung.“ Pp. 55-72 in Stefan Hradil, Peter Imbusch (Hg.). *Oberschichten - Eliten - Herrschende Klassen*. Reihe Sozialstrukturanalyse Band 17. Opladen: Leske + Budrich.
- Petrusek, Miloslav. 2002. „Doslov.“ in Ch. Wright Mills. *Sociologická imaginace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Sartori, Giovanni. 1992. *Demokratiethorie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Scheuch, Erwin K. 1973. „Soziologie der Macht.“ Pp. 989-1042 in Hans K. Schneider, Christian Watrin (Hrsg.). *Macht und ökonomisches Gesetz*. Schriften des Vereins für Socialpolitik, N.F., Band 74/II. Berlin: Duncker & Humblot.
- Scheuch, Erwin, Ute Scheuch. 1995. *Bürokraten in den Chefetagen. Deutsche Karrieren: Spitzenmanager und Politikern heute*. Reinbeck: Rowohlt.
- Schumpeter, Joseph. (1942) 1976. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Georgie Allen & Unwin Publisher.
- Tocqueville, Alexis de. 1991. *Demokracie v Americe*. Díl 1 a 2. Praha: Lidové noviny.
- Vester, Michael. 2003. „Die Bedeutung mileeuthoretischen Ansätze für die Elitenforschung.“ Pp. 133-144 in Stefan Hradil, Peter Imbusch (Hg.). *Oberschichten - Eliten - Herrschende Klassen*. Reihe Sozialstrukturanalyse Band 17. Opladen: Leske + Budrich.

České ekonomické a politické elity¹ po 15 letech postsocialistické transformace

Pavel Machonin, Milan Tuček, Petr Hartoš, Martin Nekola

1. Postsocialistická transformace jako specifická změna společenského systému

Většina evropských postsocialistických transformací 1989-2005 (s hlavní výjimkou válečných konfliktů provázejících postsocialistické změny v bývalé Jugoslávii) představuje nový typ nenásilné kvalitativní společenské změny. V důsledku nově vytvořeného poměru sil ve světové a evropské politice i ekonomice se tyto přeměny liší od většiny sociálních a politických revolucí minulosti. Toto zjištění platí zejména pro transformace, s nimiž jsme se setkali ve východo-středoevropském typu společností, tedy zhruba pro tu skupinu postsocialistických zemí, jež se nedávno staly novými členy Evropské unie. Výhodiskem transformací v těchto zemích byl státně socialistický (tj. totalitní či autoritární, rovnostářský a netržní) systém v extenzivně industriálně (polomoderně) rozvinuté a podkapitalizované společnosti. Ten se v postsocialistickém období vyvíjí s vysokým stupněm pravděpodobnosti směrem k demokratické, tržní společnosti a více či méně meritokratickému nebo třídnímu sociálnímu uspořádání, charakteristickému pro rané fáze postindustriální (pozdně moderní) společnosti.

Tento historický proces se až doposud realizoval ve dvou fázích, přibližně odpovídajících měnícímu se geopolitickému kontextu. V první fázi (v první polovině až dvou třetinách devadesátých let dvacátého století) se uskutečnil přechod k demokratickému parlamentárnímu politickému systému spojený s rychlými a radikálními ekonomickými změnami odpovídajícími klíčovému vlivu neoliberálního proudu převládajícího ve světové politice a ekonomice, v mnoha případech s uplatněním tzv. šokové terapie nebo aspoň některých jejích prvků. Narůstající ekonomické potíže a sociální napětí, které z toho následovaly v poslední části devadesátých let, předznamenaly počátek druhé fáze, která stále ještě probíhá. Ta je výrazně ovlivňována procesem začleňování do Evropské unie a rychle vzrůstající intenzitou a kvalitou ekonomické kooperace s vyspělými evropskými zeměmi. Je pro ni charakteristické, že se do popředí dostaly modernizační aspekty transformace spolu s nezbytností posilovat sociální soudržnost transformujících se společností. Avšak v jednotlivých zemích se objevily příznaky možného nového obrátu doprava, a to především v důsledku určitých selhání některých levostředových vlád, zahrnujících jak rozšíření korupce, tak pokračující ekonomické a sociální potíže. Jistou úlohu v tom sehrály deziluze z vývoje jak světové politiky (zejména po okupaci Iráku), tak situace v Evropské unii po aféře s Evropskou ústavou a po obtížích s projednáváním rozpočtového výhledu. Tento obrát byl poprvé zřetelně manifestován výsledky voleb do polského parlamentu 2005.

¹ Předmětem této studie je pouze ekonomická a politická elita. Tato redukce a s ní spojená abstrakce od problematiky elity kulturní přináší s sebou jisté zjednodušení ve vztahu k problematice české společenské elity jako celku.

Takovýto schematický popis obou fází ovšem neplatí zcela přesně pro všechny zúčastněné společnosti. Například, časový sled událostí na Slovensku se poněkud liší od tohoto obecného schématu. Bylo to způsobeno nacionalisticko-populistickou epizodou Mečiarovy vlády, jež zjevně zdržela celý proces o několik roků. Ostatně, nacionalisticko-populistické tendence existují i v jiných zemích zkoumaného typu a mohou intervenovat i v pozdějších fázích, jak opět ukazuje případ posledního vývoje v Polsku. Rovněž průběh změn v pobaltských republikách vykazuje jistá specifika.² Přesto však základní problémy příznačné pro každou z uvedených fází zřejmě nutně vyžadují řešení ve všech zemích východo-středoevropského typu a má-li být postsocialistická transformace úspěšně završena, může být jejich řešení pouze dočasně odkládáno.

Současné sociální a kulturně civilizační struktury dotčených společností lze většinou popsat jako hybridní kombinaci přežívajících byrokratických a egalitářských vztahů a nových jednak meritokratických, jednak třídních vztahů. Mladé demokratické systémy teprve rozvíjejí odpovídající politickou kulturu a hledají rovnováhu mezi administrativní regulací a občanskou společností. Rovněž soustava politických stran má ještě daleko do relativní stability typické pro země s dlouhou historií parlamentární demokracie. Pouze část vyšších odborníků (zejména ti, kdo jsou aktivní v podnikovém sektoru ekonomiky) dosáhla ekonomického a sociálního postavení (statusu), odpovídajícího jejich kvalifikaci a výkonu, zatímco ostatní (hlavně ti, kteří pracují ve veřejné sféře) stále nesou na sobě tíhu důsledků zděděného rovnostářství. To oslabuje pozici nových středních vrstev. Současně se objevily zřetelné obrysy nové třídní struktury. Spolu se znovuožitím nebo podstatným rozšířením drobné buržoazie (samostatně činných bez zaměstnanců nebo s jejich omezeným počtem) a třídy středních podnikatelů a manažerů se vynořila rovněž třída vysokých manažerů a velkých vlastníků kapitálu a v souběhu s ní i silící prvky politické a byrokratické třídy. Tento základ nové buržoazie nepochybně požívá jistých majetkových a mocenských výhod. Na druhé straně poměrně vysoká míra nezaměstnanosti, nikoli zanedbatelný rozsah chudoby a sociálního vyloučení, jakož i zřetelná sociální polarizace mezi nejvyššími a nejnižšími články sociálního žebříčku (zahrnujícími kromě nezaměstnaných a části ekonomicky neaktivních i řadové manuální i nemanuální pracovníky s nízkou kvalifikací a složitostí práce) se staly rovněž neodmyslitelnou součástí postsocialistické reality. Takováto kombinace různých typů sociální diferenciací vytváří sociální rámec, v němž se odehrávají kontroverzní civilizační a kulturní modernizační procesy.

Komplexní a neustále se proměňující vnější i vnitřní podmínky vývoje v evropských postsocialistických zemích umožňují aplikaci různých sociálních modelů. Jeden z nich se nesporně podobá neokonzervativnímu a současně neoliberálnímu modelu, jaký podporují zejména – nikoli však pouze – současné vládní a vedoucí ekonomické kruhy Spojených států amerických a mnohé nadnárodní ekonomické společnosti. Existuje však i řada evropských modelů sociálního uspořádání, které připadají v úvahu pro aplikaci v postsocialistických podmínkách. Patří k nim např. modely demokraticko-socialistické, sociálně liberální, křesťansko-konzervativní i sociální, popř. centralistický model ruského typu. Ve všech zmíněných modelech se liberální a demokratické

² Z empiricky výtečně založeného spisu A. Steena [Steen 1997] je zřejmé, že všechny tři pobaltské republiky se liší od ostatních postsocialistických společností středoevropského typu svými historickými osudy, jež je v minulosti spojily se sovětským totalitním systémem mnohem těsněji a ovlivnily proto mnohem výrazněji složení i chování postsocialistických elit. Ve dvou z těchto zemí – Estonsku a Lotyšsku – má mimořádný vliv konflikt mezi elitami reprezentujícími etnické majority a těmi, jež si vytváří ruská populace.

koncepty kombinují s větší či menší mírou respektu k sociálním právům a sociální ochraně. Uplatnění nacionalistických a populistických modelů ovšem není zcela vyloučeno; návrat k principům státního socialismu se však – alespoň v případě střeoevropských společností – zdá být velmi nepravděpodobný. Existuje ovšem i možnost hybridních kombinací principů či prvků dvou či několika z těchto modelů a připadá v úvahu rovněž vznik nových, jedinečných variací.³

Budoucnost postsocialistických společností není v žádném případě striktně predeterminována a zbývá tu široké pole relativně svobodné volby. Jelikož členství v Evropské unii dává určité záruky, že tyto volby budou svou povahou demokratické a že předem stanovená a kodifikovaná „pravidla hry“ vedou členské země k modernizačním cílům a udržování sociální soudržnosti, rozmanitost možných budoucích vývojových trajektorií může být v jistém smyslu redukována na hlavní odlišení těch, které posilují Evropskou unii, a těch, jež ji oslabují. To neznamená, že bychom chtěli současný stav Evropské unie jakkoli idealizovat a automaticky podporovat byrokratické a centralistické tendence, které v evropské organizaci nepochybně existují. Historie světa i Evropy však vcelku nedávají postsocialistickým zemím ve střední a jihovýchodní Evropě žádnou jinou principiální volbu než včlenění do komunity vyspělých evropských zemí a spolupráci s nimi, nebo rozhodnutí opačné.

2. Role elit ve střeoevropském typu postsocialistické transformace

Podle „sandwichového“ konceptu, který vyvinul před několika lety J. Pakulski na vědeckém setkání o elitách v Praze, úloha národních elit v postsocialistických transformačních procesech spočívá především ve zprostředkování vnějších (mezinárodních) a vnitřních (národně specifických sociálních) vlivů a tlaků, vyjadřujících odpovídající sociální potřeby a zájmy. Avšak postsocialistické politické a zčásti i ekonomické elity jsou stále spíše fragmentarizované (roztříštěné) nebo dokonce rozdělené, než konsenzuálně sjednocené.

Každá z nejrůznějších složek či částí společenské elity je v té či oné míře vázána k jedné či více mezinárodním silám, ovlivňujícím chod transformace. Většina těchto sil má geopolitickou povahu a význam. První sférou, z níž takové vlivy přicházejí, je kombinované působení mezinárodních ekonomických institucí a mezinárodních ekonomických korporací, severoamerického kapitálu a administrativy a mezinárodních organizací, jež jsou víceméně pod jejich kontrolou. Druhým zdrojem působení je zjevně sama Evropská unie se svou širokou sítí ekonomických, politických, sociálních a kulturních institucí a s ní spjatá evropská ekonomika. Ačkoli jistě existují rozdíly mezi jednotlivými starými členy Evropské unie a jejich specifickými vztahy k postsocialistickým zemím – jako celku i k jednotlivým z nich – až doposud relativně sjednocený vliv evropské komunity jako celku na postsocialistické země převládal nad vlivy jednotlivých států. Mimořádný vliv Německa na většinu evropských postsocialistických zemí nesmí být ovšem přitom zanedbáván. Přes porážku sovětského bloku ve studené válce a přes napětí, která ve vztahu jeho následnických států a jiných postsocialistických zemí stále přetrvávají, nikdo rozumný nemůže popírat pokračující politicko-mocenský vliv a ekonomickou váhu Ruska v řadě aspektů mezinárodních i evropských problémů. To činí ruský vliv třetím geopolitickým faktorem, patrně slabším, než předchozí dva, ale stále ještě působícím na události v postsocialistických společnos-

³ Soustava tvrzení v předchozím textu je jistým shrnutím širších úvah, uveřejněných v nedávno publikované knize [Machonin 2005b], věnované české dějinné zkušenosti a jejímu vztahu k sociologickému myšlení.

tech a ovlivňujícím některé segmenty ekonomických a politických elit této části Evropy. Ve srovnání s těmito třemi proudy geopolitických vlivů mají jiné faktory, počítaje v to vliv Organizace spojených národů a vliv asijských velmocí, spíše druhořadý význam.

Jednotlivé části (zejména politických) elit v evropských postsocialistických zemích, odlišující se svými názory a programy, jsou rovněž vázány k těm či oněm vnitrosociálním sociálním seskupením, jakými jsou třídy, vrstvy, etnika, ekonomické sektory, regiony, typy sídel, náboženská sdružení, generace atp. To je důsledek historického vývoje, tradice, setrvačnosti ideologií, sociálního složení členstva a podporovatelů politických stran a hnutí a víceméně ustálených základních programových cílů. Avšak politické subjekty, usilující o dosažení vedoucího postavení v politickém systému, musejí v zájmu dosažení širší než tradiční masové opory vždy do určité míry překročit své původní ideologické orientace a tradiční sociální zakotvení. Dalšími faktory, které vedou k podobnému chování, mohou být z povahy věci poněkud elastické programové pozice centristických stran (včetně stran levého i pravého středu) a mnohdy i specifika určitých historických situací, které nabízejí možnost získání širší společenské podpory, než jaká by odpovídala jejich tradiční ideologii a programu. Tato poslední možnost se nabízí zvláště v méně stálém kontextu radikálních nebo dokonce revolučních změn, jako tomu bylo v průběhu „sametových revolucí“ ve prospěch původně relativně úzkých seskupení disidentů. Něco podobného platí i o situaci, která nastala po období jejich dočasných triumfů, kterou využily k mimořádnému rozšíření svého vlivu neoliberální strany se svými importovanými programy, nabízejícími rychlý ekonomický růst a zlepšení životních standardů výměnou za lidový konsenzus s bezprostředním uplatněním šokové terapie, nebo alespoň za trpělivost se snášením důsledků radikálních ekonomických reforem. Další příležitost k rozšiřování politického vlivu poskytují situace širokého zklamání obyvatelstva s objektivními nezdary a subjektivní diskreditací do té doby vládnoucích politických subjektů. V takovémto případě je možný i náhlý vzestup radikálních až extrémistických populistických hnutí i uvnitř do té doby fungujícího demokratického systému. Je pravda, že takové věci se občas stávají i ve stabilizovaných demokratických systémech, zejména ve chvíli náhle se měnících mezinárodních či vnitřních podmínek, jež dávají vznik potřebě odpovídajících strategických řešení. Ale právě v postsocialistických společnostech, procházejících velkými změnami mezinárodního okolí po pádu sovětského impéria, objektivními změnami vnitřními i náhlým střídáním hodnotových orientací, jsou takovéto situace podstatně častější než ve vyspělých evropských zemích. Jistý vliv na tuto zvýšenou frekvenci má i vnucený radikalismus prvních reformních kroků a mimořádná komplexita souběžného řešení řady obtížných politických, ekonomických, sociálních i kulturních problémů. Mezi nimi zaslouží speciální zmínku počáteční podkapitalizovanost transformujících se společností na jedné straně a průvodní znak radikální demokratizace, jímž je rozšíření nálad spjatých s falešným, extrémně liberálně anarchistickým pojetím získaných svobod.

Tato vysvětlení nestálých orientací a chování mnohých politických subjektů, zejména pak významných frakcí celonárodních politických elit, jsou jistě všechna do jisté míry validní. Na druhé straně však platí, že až příliš proměnlivé, někdy dokonce na první pohled poněkud zmatené vývojové obraty v evropských postsocialistických zemích, zahrnující náhlé vzestupy a pády i významných stran a hnutí, se dají vysvětlit tím, že právě jim se ne vždy vyplácí příliš velké a příliš dlouhodobé odchylky od prosazování potřeb a zájmů jejich základních sociálních opor a od jejich vlastních tradic, ideologií a historických programů. Jsou-li takovéto odchylky či modi-

fikace nezbytné, existuje jediná cesta, jak při nich minimalizovat ztrátu voličů a příznivců: být zcela otevřený a vysvětlit ve srozumitelném a racionálním jazyce důvody a možné důsledky případných strategických obrátů a současně zaručit, že nepovedou ke zhoršení, nýbrž konečnou ke zlepšení kvality života společnosti jako celku. Něco podobného se stalo, když levostředové strany po získání vládních pozic kolem poloviny devadesátých let 20. století musely zdůvodňovat svou podporu dovozu cizího, zejména evropského kapitálu a po druhé tehdy, když na počátku 21. století musely v souvislosti se vstupem do Evropské unie ozřejmit určitou míru úspěšných, ne vždy populárních opatření. Právě v této druhé fázi jednak rozsah a únosnost takovýchto opatření, jednak větší či menší schopnost vládnoucích garnitur je náležitě vysvětlit veřejnosti a kompenzovat pozitivními kroky, vedla k mimořádným rozdílům mezi levostředovými stranami různých zemí, popř. různých týmů, které se ve vedení jimi vedených vlád vystřídalily. Zřetelně to demonstrovaly např. zcela nedávné proměny politické scény v Česku a Polsku i narůstající sociální střety na Slovensku.

V každém případě platí, že míra a hlavně věcný ráz fragmentarizace politických elit v evropských postsocialistických zemích se liší v jednotlivých zemích případ od případu, a to v závislosti na jejich původních kulturně civilizačních i sociálně ekonomických a politických charakteristikách i na modifikacích, které do nich byly vneseny v průběhu transformace. Jde mj. o konkrétní konfiguraci vztahů mezi jednotlivými částmi (politickými frakcemi) elit, stupně, v němž kooperují, uzavírají kompromisy, konkurují si nebo vstupují do konfliktu, ztrácejí, či vyhrávají, a ovšem také o sílu jejich vlivu na populaci, odvozenou od jejich programu a strategie, také však od zvolených taktik a personálních kvalit jejich představitelů. To vše jsou faktory, které, vždy pro období různé historické délky (závislé zpravidla na výsledcích voleb), rozhodují o tom, jaký druh strategie se prosazuje v jednotlivých zemích a má tudíž šanci přetvářet společenské systémy buď ve směru, nebo proti směru předpokládaných a zatím pravděpodobných komplexních cílů transformace a modernizace. Prozatím ve většině postsocialistických zemí středoevropského typu převládá situace sociálně politicky „rozdělené lodi, která neplouje“: hlavní sociální a politické subjekty málokdy prokazují schopnost a ochotu společně hledat a uplatňovat optimální, nebo alespoň optimalitě se přibližující kompromisní řešení. Právě to bývá jednou z příčin náhlých, ba někdy až náhodných vývojových obrátů v jednotlivých zemích.

Za takovýchto okolností sotva kdo může říci, že by v situaci těchto společností nebylo zapotřebí elit v úloze zprostředkovatelů mezi podniky, přicházejícími z pokročilé části Evropy, a kulturními a sociálními handicapy, stále ještě příznačnými pro masu obyvatelstva, jakož i v úloze udržovatele sociální soudržnosti ve prospěch probíhající a k budoucnu směřující modernizace.⁴ Ideální model chování elit by měl spíše zdůrazňovat tendenci podporující pragmatismus a konsenzus, kompromis a snahu o jistou úroveň kooperace v závažných věcech dlouhodobého evrop-

⁴ Zdůraznění potřeby posilovat racionálně pojatou roli elit ve specifické situaci postsocialismu nás odlišuje od přísné všeobecné kritiky elit za jejich téměř totální izolaci od společnosti a za jejich domnělou zradu demokracie, jak je prezentována v knize C. Lasche [Lasch 1995]. Jistou tendenci k izolaci, k elitářství, lze patrně zaznamenat ve všech moderních společnostech, včetně postsocialistických zemí. Avšak v současnosti jsou postsocialistické elity konfrontovány s vážnými problémy, čekajícími na řešení. Ty jsou v mnoha ohledech svým rozsahem a hloubkou podobné těm, kterým musely elity čelit v 19. a 20. století, kdy se teprve vytvářely středoevropské národní státy. Z tohoto důvodu ani my, ani elity samy ve své společenské praxi prostě nemůžeme podlehnout nihilistické skepsi k jejich úloze ve společnosti; namísto toho by bylo moudřejší a užitečnější nahradit takovýto skepticizmus racionální a realistickou kritikou skutečné praxe a důrazem na motivaci podporující jejich angažovanost ve smyslu předpokládané role.

ského a národního významu – něco blízkého tomu, co S. Szomolányi [2002] nazývá „postupnou konvergencí elit“.

Členství postsocialistických zemí v Evropské unii bylo proponováno (a stále tak ve značné míře působí) jako jeden z hlavních sjednocujících a stabilizujících faktorů, napomáhajících transformačním procesům. Diference mezi jednotlivými členskými státy, které vzrostly v souvislosti s otázkou evropské ústavy a různicemi se ideologickými a politickými proudy v Evropské unii v souvislosti se snahami o modifikaci působení Lisabonské strategie, podstatně oslabily tento sjednocující a stabilizační vliv na společenské prostředí jednotlivých národních států.

3. Zrod, vývoj a současná struktura ekonomické a politické elity v České republice

3.1. Ekonomická elita

Celá série analýz ekonomických, historických a sociologických dat vyprodukovaných skupinou českých sociologů v letech 1994 – 2005⁵ ukazuje, že vytváření nové ekonomické elity mělo hluboké kořeny ve složení, chování a postojích absolutní většiny státně socialistického managementu Československa a speciálně českých zemí. Byl to Ivo Možný [1993], kdo vyjádřil myšlenku, že velká část českých manažerů byla již v osmdesátých letech minulého století zainteresována v podstatných změnách ekonomického systému země. Podle našeho názoru to znamenalo, že si byli vědomi: a) slabosti české ekonomiky ve srovnání s ekonomikami ve vyspělejších zemích, b) nevýhod plynoucích z jejich omezených možností rozhodovat a řídit v podmínkách příkazové ekonomiky, c) z existence evidentních omezení jejich příjmů ve srovnání s platy západních manažerů, nemluvě o tehdy zcela nedostupných ziscích a majetcích vlastníků kapitálu. Zejména manažeři mladšího a středního věku, slušně vzděláni a působící ve středních pozicích řízení, bez ohledu na to, zda byli členy KSČ, či nikoli, byli nespokojeni se svým statutem a mobilitními vyhlídkami vzestupu do vyšších pozic, obsazených skupinou starších věrných komunistických kádrů.

Historické fáze vývoje ekonomické elity

V první fázi transformace hrála klíčovou a aktivní roli v privatizaci a maximálně profitovala z její záměrně převážně nacionální povahy velká většina postsocialistické ekonomické elity, kte-

⁵ Viz zejména [Machonin 2005; Machonin, Tuček 1994, 1996, 2000, 2002; Machonin, Tuček, Gatnar 1995; Machonin, Štátnová et al. 1996; Matějů 1997; Tuček et al. 2005]. Vůdčí linií této série je studium elit jakožto součásti stratifikačního a mobilitního výzkumu. S myšlenkami, vyjádřenými v těchto pracích, pokud byly napsány Machoninem a Tučkem nebo za jejich účasti, se v této studii zachází jako s myšlenkami současného autorského týmu, tedy bez speciálních citací – vždy však s příslušnými odkazy na empirická data. Něco podobného platí také pro některé obecné koncepty dotýkající se charakteristik a působení elit v procesech postsocialistických transformací, jež byly vypracovány na bázi aktivit mezinárodního týmu pro výzkum elit v duchu „nového elitismu“ a jejich aplikace na postsocialistickou transformaci, jak byly formulovány hlavně Johnem Higleym, J. Pakulskim, G. Lengyelem, W. Wesolowskim a dalšími. Viz např. [Best, Becker 1997; Dogan, Higley 1998; Frentzel-Zagórska, Wasilewski 2000; Higley 1997; Higley, Lengyel 2000; Higley, Pakulski, Wesolowski 1998; Steen 1997]. Většina takto odkázaných jak domácích, tak zahraničních prací se opírá o data získaná v první polovině devadesátých let minulého století. Tato studie si však klade za úkol uchopit na základě nových dat i výsledky změn ve struktuře, aktivitách a postojích elit v druhé polovině devadesátých let a na počátku 21. století. Prozatímní absence analogických dat z jiných zemí znemožňuje datovou mezinárodní komparaci.

rá se vytvořila pokračující existenci a působením nezdiskreditované (a proto méně vlivné před a vlivnější po roce 1989) části vrcholového a středního státně socialistického managementu. Podle šetření elit z roku 1994⁶ téměř dvě pětiny ekonomické elity 1994 byly v minulosti rovněž členy státně socialistické hospodářské elity, byť nikoli nutně ve stejných pozicích. Nazýváme je *staro-nová ekonomická elita*. Pokud jde o zbývající více než tři pětiny, označujeme je jako *novou ekonomickou elitu*: 30% jejich příslušníků v roce 1989 řídilo několik oddělení v podniku nebo v jiné organizační jednotce, což znamená, že byli blízko k elitní pozici, 55% patřilo k střednímu managementu, a pouhých 15% bylo možno považovat za opravdové *nováčky v manažerské či vlastnické struktuře* po roce 1989 [Tuček 1996: 157-161]. Tato zjištění znamenají falzifikaci jedné z hypotéz o postsocialistickém vývoji elit, která si činila nárok na všeobecnou platnost, tj. hypotézy o jejich cirkulaci či široké výměně [Szelényi, Treiman 1991; Szelényi, Szelényi 1995]. Výjimku z této falzifikace tvoří pouze noví vlastníci, kteří svých nových pozic dosáhli v průběhu restituční. Ačkoli tato metoda privatizace byla v Československu využívána v širším měřítku než v jiných postsocialistických zemích, počet restitučních, kteří skutečně pokračovali v někdejších vlastních ekonomických aktivitách, popř. v aktivitách svých rodičů, byl omezený, a jejich podíl ve skutečné ekonomické elitě je dnes téměř zanedbatelný.

Ani předpoklad, že existovala výraznější tendence ke konverzi starého politického kapitálu v nový ekonomický kapitál, která byla svého času silně frekventována v polské literatuře [Stanisz 1991], nebyl v Česku potvrzen jako široce platné pravidlo, ačkoli jistě množství takových případů bylo zaznamenáno. V roce 1994 podíl bývalých komunistů mezi členy staré ekonomické elity dosáhl 95%, staro-nové 83%, nové 53% [Tuček 1996: 157-161]. Data sebraná v našem výzkumu z roku 1999⁷ svědčí o poklesu tohoto podílu přibližně na úroveň 25%, zatímco mládnoucí věková struktura soudobé elity (viz níže) naznačuje další pokračování téhož trendu.⁸

Vážné ekonomické a sociální obtíže a nárůst lidové nespokojenosti v letech 1995-1998 (zjevný jak z výzkumů veřejného mínění a volebních výsledků 1996 a 1998, tak z dílčích sociálních konfliktů); zjevná existence mnoha nelegálních a/nebo nemorálních aktivit nikoli zanedbatelné části staro-nové ekonomické elity; tomu odpovídající změny ve složení vlády a v důsledku toho i v ekonomické a sociální strategii v letech 1997 a 1998; série bankrotů privatizovaných bank, velkých průmyslových podniků a jiných firem; rostoucí příliv zahraničního, zejména evropského kapitálu s odpovídajícími změnami personálního složení vlastnických a řídicích struktur; počátek vážného vyjednávání o realizaci členství v Evropské unii; postupná generační změna ve prospěch mladších a z hlediska vzdělání a také nově nabytých zkušeností lépe kvalifikovaných kádrů - to

⁶ Mezinárodní výzkum elit v evropských postsocialistických zemích v roce 1994 vedli I. Szelényi a D. J. Treiman, jeho českou sekci P. Matějů a M. Tuček. Detailněji viz [Szelényi, Treiman 1991; Szelényi, Treiman, Wnuk-Lipiński 1995; Tuček 1996; Matějů 1997].

⁷ Výzkum Dekády postsocialistické transformace v České republice z roku 1999 vedl M. Tuček. Podrobněji viz [Tuček et al. 2003].

⁸ Vysoké procento bývalých komunistů v ekonomické elitě v roce 1994 neznámá, že všichni z nich byli obhájci komunistické ideologie. Většina z nich, zvláště pak osoby mladšího věku, také však mnohé věku středního, vstoupila do komunistické strany až v období normalizace a učinila tak proto, že to byla jediná možná cesta, jak docílit odborné kariéry. Právě ti se s komunistickou stranou v průběhu „sametové revoluce“ zpravidla rychle rozešli. Mj. proto nepovažujeme za vhodnou přehnanou generalizaci (založenou na omezeném rozsahu kvalitativních dat), navrženou Minkem a Szurekem [Mink, Szurek 1998: 34-36], podle níž „český model“ nové ekonomické elity z počátku transformace může být popsán jako „podnikatelé a stále komunisti“. Po změnách, které nastaly ke konci devadesátých let (viz níže), takováto charakteristika prostě ztratila jakoukoli platnost pro ekonomickou elitu jako celek.

vše, plus některé další faktory (např. proces fyzického stárnutí)⁹ vyústilo ke konci poslední dekády 20. století do příkrého pádu té významné části staro-nové ekonomické elity, která se stačila diskreditovat až v podmínkách nově utvářené postsocialistické společnosti. Současně s pádem prominentních pravicových politiků (nebo krátce po něm) významná část staro-nové ekonomické elity musela opustit své pozice, i když nemorální charakter jejich privatizačních aktivit mohl být klasifikován jako kriminální jen u části z nich, a to v důsledku absence legislativy, která by byla mohla platit už v době, kdy se realizovaly. (Existuje jisté podezření, že zavedení odpovídající legislativy až po uskutečnění základních privatizačních aktů mohlo být úmyslným prvkem neoliberalní privatizační strategie, stejně jako „šoková terapie“, jež může být chápána také jako snaha provést nevratné změny, dříve než si veřejnost uvědomí její skutečnou povahu a důsledky. Avšak postupně se zaváděním nové legislativy i zvýšením aktivity policie a justice byla odhalena řada případů podvodného chování, tentokrát již povětšinou mezi zbohatlíky, *nouveaux riches*, kteří se vynořili z privatizačního procesu.)

V následujících letech přirozený proces stárnutí manažerů i vlastníků postupně vyloučil z ekonomické aktivity i ty manažery, kteří byli angažováni v reformních procesech sedesátých let a napomáhali v realizaci ekonomické strategie menšinové vlády Miloše Zemana. Současně pokračoval vzestup řady úspěšných privatizérů nové generace, z nichž někteří se stali dokonce příslušníky opravdu nejvyšší ekonomické elity.

50 nejbohatších Čechů

Řadu zajímavých informací k této problematice nám poskytl přehled 50 nejbohatších Čechů, jenž byl publikován ke konci roku 2002 v magazínové příloze denního tisku¹⁰ [Magazín Lidových novin 2002]. Nebylo žádným překvapením, že na seznamu nejbohatších lidí se octla pouze jedna žena. Dále vyšlo najevo, že 23, tedy téměř polovina z 50 uvedených, byla mladší 40 let (6 z nich byli ovšem vrcholoví sportovci zakončující svou profesionální kariéru). 15 osob příslušelo k věkové skupině 40-49 let, a pouze 10 ke skupině 50-59.

Na seznamu byli pouze dva muži starší generace, oba současně restituenti a někdejší disidenti (v jednom případě domácí, v druhém zahraniční). Kromě nich byl v přehledu uveden jeden mladší dědic rodinného podniku. Pouze jeden muž na seznamu patřil ke staro-nové politické elitě a k těm, kdo využili svého sociálního a politického kapitálu k získání pozoruhodného rozsahu kapitálu ekonomického jakožto úspěšný právník. Další, poměrně mladý muž ke své kariéře využil své pozice při disponování s konfiskovaným majetkem Socialistického svazu mládeže. A čtyři osoby na seznamu se vrátily do Československa až po roce 1989 s jistým objemem dispo-

⁹ Všechny tyto procesy započaly postupně v letech 1995-1996. A právě jejich počáteční fáze byla popsána v české zprávě pro mezinárodní výzkum ekonomických elit, který zahrnoval Polsko, Maďarsko a Českou republiku a byl veden Pálem Tamásem [viz Tuček et al. 1997, 2005]. V hloubkových rozhovorech 23 vysokých manažerů, kteří tehdy působili v české ekonomice, zhodnotilo českou privatizaci jakož i jiné reformní kroky jako nezbytnost. Současně však podrobili kritice četné omyly, kterých se podle jejich názoru v ekonomické politice dopouštěla druhá vláda V. Klause. Nezmínili se však ovšem o zřejmých chybách a přehmatech, kterých se dopustilo vedení firem, které reprezentovali oni sami. Krátce po poskytnutí interview některé velké české firmy, jejichž vysokí představitelé byli zahrnuti do výzkumu, zkrachovaly nebo musely projít podstatnou restrukturalizací, včetně změn ve vlastnické struktuře, a rovněž personálními změnami ve vedení. To se stalo během cca tří let po sběru dat z roku 1997, který byl současně rokem, kdy padla druhá, tentokrát neúspěšná vláda vedená protagonistou neoliberalních reforem V. Klausem.

¹⁰ Přehled nejbohatších Čechů je po obsahové stránce zpracován celkem seriózně, ovšem forma jeho zveřejnění je málo systematická, spíše žurnalisticky pojatá. Závažná sdělení v něm obsažená reprodukuje zde ve formě obvyklé u obsahových analýz.

nibilního kapitálu, nashromážděným v zahraničí. I když všechny tyto případy sečteme, zjistíme, že pouze opravdová menšina bohatých použila svůj vlastní, popř. zděděný kapitál z minulosti jako základ nové kariéry.

To znamená, že převažující většina současné české ekonomické vrcholové elity (manažeri jiné než české nebo slovenské národnosti nebyli do přehledu zahrnuti) může být charakterizována jako *nouveaux riches*.¹¹ To však neznamená, že tito a mnozí jim podobní lidé ve vysokých ekonomických pozicích mohou být jednoznačně zahrnuti do fenoménu, který I. Szelényi et al. nazvali „vytváření kapitalismu bez kapitalistů“ [Eyal, Szelényi, Townsley 1998, 2003]. V procesu liberalizace a privatizace, který probíhal v druhé polovině devadesátých let 20. století a na počátku nového století, jakož i pokračujícího fungování staro-nových a nových obchodních společností se tito lidé – bez ohledu na poněkud heterogenní zázemí svých kariér – stali skutečnými kapitalisty, zcela normálně operujícími na domácích i zahraničních trzích, i když s dílčími omezeními, o nichž bude řeč níže. Pomineme-li vrcholové sportovce, z nichž se většina teprve – v nepřilíživě vzdálené – budoucnosti nejspíše skutečně stane součástí ekonomické elity, zbývá 14 nováčků, kteří startovali jako manažeri většinou pouze na středním stupni řízení v průmyslu, stavebnictví, dopravě, obchodě, dalších 12 s odrazovým můstkem v bankovníctví, privatizačních fondech, burzovním obchodě, sázkových kancelářích a realitních kancelářích, 2 přišli ze zahraničního obchodu, 1 ze zemědělství, 1 z lázeňství, 2 z médií a průmyslu zábavy a 2 se jeví jako skuteční *selfmademeni*. Ti všichni však co do současného postavení uvnitř ekonomické elity, stejně jako mnozí další s obdobnými statusy, patří nepochybně k jádru vyvíjející se kapitalistické třídy. V tomto ohledu nejsme s to nalézt žádné podstatné rysy, jimiž by se odlišovali od kapitalistické třídy *in statu nascendi*, jak se vyvíjela v buržoazních revolucích. V českém případě, podobně jako v mnoha jiných postsocialistických transformacích, je postavení a váha této skupiny omezena pouze ve dvou směrech, působením dvou faktorů. Prvním z nich je zjevná hegemonie zahraničního kapitálu, jenž je v české ekonomice reprezentován většinou, byť nikoli výlučně, manažery českého původu. Jejich hospodářský vliv je pravděpodobně ještě významnější než vliv nejbohatších českých kapitálových vlastníků a manažerů. Druhým omezením moci vrcholových českých byznysmenů je nikoli zanedbatelný rozsah intervence státu, založený na „pravidlech hry“, legislativně stanovených v době dominance sociálně demokratického vlivu v systému výkonné moci. Na druhé straně, v posledních několika letech vzrostla významně i váha a vliv velkých ekonomických subjektů, jejichž potřeby a zájmy jsou prosazovány nejen oficiální cestou (např. na půdě tripartity), nýbrž také lobováním a v řadě případů i korupčními metodami. Státní administrativa těmto vlivům ne vždy jednoznačně dokáže odolat.

Rostoucí důraz kladený jak objektivními procesy, tak subjektivně na konkurenceschopnost a modernizaci ekonomiky spolu s narůstajícím tlakem Evropské unie na české ekonomické zákonodárství a politiku a rovněž vzestupným vlivem zahraničního kapitálu působícího uvnitř země – všechny tyto faktory svým působením urychlily generační výměnu, změny v kvalifikaci a postojích ekonomické elity.

¹¹ To platí do jisté míry i o ekonomické elitě jako celku. Podle výzkumu elit 2003/2004, jenž bude charakterizován níže [Frič, Prudký, Nekola 2005], 79% příslušníků současné ekonomické elity situují událost, rozhodující pro jejich odbornou kariéru do roku 1989 nebo později, z toho 39% do zmíněného roku a plných 48% do období následujícího. To znamená, že pro současně složení ekonomických elit vazba na starou ekonomickou elitu, způsobená převahou reprodukčních procesů, už není rozhodující.

Porovnání stavu 1994 a 2003/4

Máme data ze dvou šetření, umožňující srovnání určitých charakteristik ekonomické elity ve dvou různých časových bodech – 1994 a 2003-4.¹² V obou šetřeních, popsanych v poznámce, byl výběr dotazovaných jakožto reprezentantů velkých a významných firem velice podobný v tom, že jeho základem byl seznam velkých podniků a vedoucí pozice zkoumaného jednotlivce v nich, což umožňuje vzájemné porovnání. Ponecháme-li stranou spornost možnosti dosáhnout při výzkumu elit jakýmkoli způsobem plné reprezentativity, zdá se, že výsledky dosažené těmito dvěma výzkumy zhruba odpovídají známým historickým faktům a sociologickým poznatkům o české společnosti jako celku, zvláště pak o jejím ekonomickém i politickém systému, a umožňují tak racionální interpretaci, o níž se v této studii snažíme.

První informací, kterou z daného srovnání lze čerpat, je zjištění, že dominantní podíl mužů v ekonomické elitě přece jen poněkud klesl z původních 90% na 80 %. To odpovídá obecně známému zjištění, že podíl žen v samostatné ekonomické aktivitě mírně stoupá. Přesto však vzdělanostní a kvalifikační potenciál žen v soudobé české společnosti není zdaleka vyčerpán a v současném ovzduší, které uplatnění žen spíše podporuje, lze očekávat jeho další postupný nárůst.

Rovněž data o věkové struktuře jsou velmi zajímavá a významná.

Tabulka 1. Věková struktura české ekonomické elity 1994 a 2003/2004 v %

Rok	Typ elity	60+	55-59	50-54	45-49	40-44	35-39	-35
1994	Staro-nová + nová (N = 785)	6,4	11,1	21,1	22,3	17,9	12,3	8,9
2003/4	Soudobá (N = 152)	12,8	14,0	10,5	12,8	16,3	18,5	15,1

Zdroj: [Data 1994, 2003/2004].

Ačkoli průměrný věk dvou srovnávaných historických stavů české ekonomické elity zůstal téměř stejný (kolem 45 let), ukazuje tabulka rozlišující věkové kategorie zcela zřetelně, v čem spočívá rozdíl. Pro ekonomickou elitu v první fázi transformace byla příznačná dominance středních věkových skupin, teprve počínající start mladších a určitý pokles podílu starších osob, způsobený odchodem diskreditované části státně socialistické manažerské elity, která měla kořeny v období počátků normalizace. Ti, kdo byli v roce 1994 středního věku, v roce 2004 již zestárlí, zatímco podíl mladých lidí podstatně zesílil. Přirozená výměna vedoucích hospodářských činitelů se stala pravidelným vzorcem proměn ekonomické elity.

Na podobném principu lze rovněž porovnat strukturu ekonomické elity podle dosaženého vzdělání.

¹² Data z roku 1994 pocházejí z již zmíněného českého výzkumu elit. Výběrový soubor elit jako celku zahrnoval 1509 respondentů. Pro období přelomu let 2003 a 2004 můžeme díky ochotě CESES (Centra pro sociálně ekonomické strategie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, jmenovitě vedoucího výzkumu Pavla Friče), využít odpovídajících dat, uveřejněných ve výzkumné zprávě [Frič, Prudký, Nekola 2005]. V tomto výzkumu českých elit výběrový soubor čítal 826 respondentů.

Tabulka 2. Nejvyšší dosažené vzdělání české ekonomické elity 1994 a 2003/2004 v %

Rok	Typ elity	Vyučení	Maturita	Terciární či postgraduální
1989 (1994)	Stará (N = 82)	2,4	22,6	75,0
1994	Staro-nová + nová (N = 785)	0,8	13,8	85,4
2003/4	Soudobá (N = 152)	0,7	17,3	82,0

Zdroj: [Data 1994, 2003/2004].

V roce 1989 (u bývalých příslušníků ekonomické elity, jejichž vzdělání bylo zjišťováno v roce 1994 - viz první řádek tabulky) byl již dávno - víceméně již v šedesátých letech 20. století - překonán systém „dělnických ředitelů“ typický pro padesátá léta, avšak od sedmdesátých let byl o to více uplatňován vliv „normalizačního“ politického přístupu k obsazování řídicích ekonomických funkcí, který vyústil v nedostatečné zastoupení absolventů vysokých škol, zejména však k nedostatečné (jednostranné, novým podmínkám neodpovídající) kvalifikaci i těch manažerů, kteří terciárního stupně vzdělání dosáhli. To se v roce 1994 zřetelně zlepšilo. V souboru představitelů vybraných velkých firem z období 2003/2004 lze pozorovat nepatrný pokles podílu terciárně vzdělaných - ten je ještě mnohem zřetelnější v širších souborech, zahrnujících i vlastníky a řídicí pracovníky na střední úrovni. Takovýto trend indikuje existenci vzestupné mobility nových vlastníků kapitálu a částečně i manažerů s nižším - zpravidla pouze maturitním - vzděláním. Ta byla podnícena vznikem nových pracovních pozic a liberalizací pracovního trhu. Tyto okolnosti totiž dávají možnost uplatnit i jiné aspekty kvalifikace než vzdělání: mj. podnikatelské schopnosti a dovednosti a/nebo ochotu podstupovat riziko, organizační zkušenosti a dovednosti apod. Absence odpovídajícího odborného vzdělání však na druhé straně vytváří nebezpečí inkompetence členů elity a je jedním ze zdrojů inkonzistence sociálního statusu, tj. jevu, který posiluje sklony ke konfliktnímu (v daném případě radikálně konzervativnímu) jednání.

Kvalitativní sonda

Soudobá česká ekonomická elita většinou sdílí (neo)liberální¹³ postoje a podporuje Evropskou unii a její pozitivní vliv na českou ekonomiku. Na přelomu let 2004 a 2005¹⁴ Petr Hartoš ze Sociologického ústavu AV ČR uskutečnil prostřednictvím ankety kvalitativní výzkum názorů 17 příslušníků ekonomické elity a národohospodářských expertů, věnovaný problematice vlivu vstupu České republiky do Evropské unie. V tomto případě nejde tedy rozhodně o reprezentativní výpověď - značná volnost vyjádření vlastních názorů však přinesla řadu dílčích poznatků, jaké ve větších šetřeních unikají. Respondenti v tomto dotazování sdělili svoje vysoce pozitivní zhodnocení důsledků členství v Evropské unii i jejich různých aspektů. Nejčastěji hodnotili pozitivně

¹³ Zcela jistá je převládající všeobecně liberální orientace. Pokud jde o sklony neoliberalní (a současně neokonzervativní), zdůrazňující monetaristické principy a neintervenci státu a požadující pokračování privatizace zejména ve sféře služeb, ty převládaly v kvalitativním výzkumu, avšak nikoli příliš zřetelně v kvantitativním výzkumu CESES, jehož respondenti poměrně často zmiňovali nezbytnost jisté míry státní regulace.

¹⁴ Kvalitativní výzkum byl uskutečněn několik měsíců po úspěšném vstupu České republiky do Evropské unie. Na druhé straně však dvě české koaliční vlády, které v daném období působily, byly mimořádně slabé a postupně ztratily podporu velké části jak veřejnosti, tak obzvláště odborníků. Jakkoli česká ekonomika tehdy vykazovala dobré výsledky, celkový trend nebyl ještě zcela zřetelný a neprokázal dotehdy dostatečnou stabilitu. Takováto situace zajisté ovlivnila výsledky anketního šetření.

začlenění země do širšího evropského ekonomického prostoru, vyznačujícího se tržní povahou, finanční příspěvky ze strukturálních fondů a fondů soudržnosti, těsnou spoluprací s evropskými firmami, včetně jejich investičních aktivit v Česku, růst české ekonomiky a exportu a jejich konkurenceschopnosti, jistý vzestup mzdové i životní úrovně, rozšíření sortimentu zboží a služeb, dále pak skutečnost, že nenastal původně očekávaný vzestup cen atd. Všechny tyto předpokládané a částečně už realizované změny byly současně chápány jako faktory vedoucí ke zvýšení mezinárodního významu České republiky a její atraktivitu. Přinejmenším polovina dotázaných účastníků sondy doplnila své ocenění ekonomického vzestupu i zmínkou o hlubších důsledcích, ať už částečně uskutečňovaných nebo předpokládaných, jež jeden z nich případně označil jako „civilizační dopady“. Přičlenění země k pokročilejší části Evropy, v níž zvláště některé země v mnoha ohledech představují cosi jako ideální model pro českou budoucnost, jakož i systematický tlak evropských institucí v tomto směru, jsou nahlíženy jako mocné impulzy, přispívající ke zvýšení zejména vzdělanosti a technologické úrovně české společnosti. Pozitivní vliv Evropské unie byl shledáván rovněž v tlaku jejich institucí na zdokonalení legislativy, podnikatelského prostředí a demokratické politické kultury. Pouze výjimečně zdůrazňovali převážně (neo)liberálně orientovaní dotazovaní pozitivní vlivy, týkající se sociálního státu a zúčastněné demokracie.

Ačkoli se opravdu euroskeptické názory, podtrhující omezování národní suverenity, objevily pouze výjimečně, zhruba jedna třetina účastníků ankety vyjádřila jistou skepsi, týkající se současného fungování Evropské unie a příliš optimistického pohledu na její perspektivy a upozornila na jednotlivé aspekty jejich obecných charakteristik, jež považovala za negativní. V očích kritiků jsou primární zejména dvě z možných námitek: a) byrokratický a přespříliš komplikovaný právní a administrativní přístup evropských institucí k reálným problémům, potřebám a zájmům (zejména nových) členských států a b) přílišný důraz na regulativní a redistributivní aktivity uvnitř národních ekonomik. Kromě toho mnozí účastníci výzkumné sondy uváděli tyto negativní konsekvence přičlenění k Evropské unii, popř. již jeho přípravné fáze: nárůst konkurenčního tlaku ze strany vyspělejších zemí na české firmy na trhu zboží, služeb i práce, vzestup nezaměstnanosti, restrikce uplatnění české pracovní síly v jiných zemích, ohrožení typicky domácích odvětví národního hospodářství, přejímání domácích firem zahraničním kapitálem, „válcování“ drobných firem zahraničním kapitálem, nedostatečné zemědělské dotace, zvýšení imigrace, intenzifikace tranzitní nákladové dopravy, „útěk mozků“, také však přílišný důraz na uplatňování požadavků sociálního státu a na příliš měkkou agrární politiku atp.

Anketa vyžadovala od ekonomů rovněž odpověď na otázku po sociálních důsledcích vstupu České republiky do Unie. Zhruba jedna třetina dotázaných na tuto otázku neodpověděla vůbec, popř. volila odpověď neutrální, třeba v té formě, že považovala bezprostřední důsledky za spíše negativní, avšak dlouhodobé za spíše pozitivní. Některé odpovědi zdůrazňovaly pozitivní sociální dopad ekonomického růstu, vzestupu mezd, posilování české koruny a mírného poklesu nezaměstnanosti apod. Jiná skupina vyjádřila názor, že – přes vzrůst průměrné životní úrovně – hlavním důsledkem vstupu bude zvětšování sociálních diferenciací a napětí. Jeden z respondentů formuloval problém tak, že nastalá situace vyžaduje rozhodnutí mezi masovou chudobou a podstatným rozšířením opravdové střední třídy. Několik účastníků ankety vyjádřilo obavy z přehnané redistribuce, z neoprávněné tendence k uplatňování modelu sociálního státu a vzrůstu národního zadlužení. Současně vyjádřili různá v úvahu připadající řešení těchto problémů: konsolidaci veřejných financí a reformy systémů zdravotní péče a důchodového zabezpečení.

Třetí otázka žádala respondenty, aby zformulovali svá doporučení pro českou vládu, jak řešit problémy, které vyvstaly z procesu vstupu do Unie. Jedna z orientací, vyjádřených v odpovědích, může být charakterizována jako varování před dominancí globalizačních procesů ve dvou bodech: a) obrana národní suverenity proti egalitářství a unifikaci a b) odpor vůči regulaci a redistribuci. V této souvislosti jeden z účastníků vyjádřil extrémně skeptický názor na schopnost české vlády vůbec vypracovat, natož pak prosadit koncept komplexního řešení obrany národních zájmů v nových podmínkách adaptace na evropskou integraci. Současně však byly vyjádřeny domněnky, že země by mohla evropské integrace využít k posílení liberalizace a individualismu a k potlačení kolektivismu. V obou případech jde zřejmě o vyhrocené a vzájemně kontradiktorické hodnocení současného stavu Evropské unie a vlivu, který vykonává na své členské země. Naštěstí většina dotázaných přišla se skutečně významnými a koncepčními náměty k soustředění vládního úsilí k podpoře znalostní ekonomiky, přestavby vzdělávací soustavy, reformy justice, rozšíření znalosti jazyků, k řešení demografické situace země a jiných závažných agend klíčového významu pro pokračující modernizaci.

Stručná reprodukce názorů malé skupiny, dobře obeznámené s problémy české společnosti, potvrdila, že česká ekonomická elita (včetně špičkových expertů) skutečně zaujímá pozitivní stanovisko k evropské integraci a podporuje přitom převážně liberální koncepty strategií, směřujících k budoucnosti. Současně byly zaznamenány rovněž smysluplné kritické názory na politiku jak Evropské unie a jejich institucí, tak české vlády. Poněkud „doprava“ vysunuté názory na sociální dopady členství jakož i menší zájem o tuto problematiku lze připsat na vrub právě velké váze neoliberálních přístupů k ekonomickým aspektům transformace, příznačné pro dotazovanou skupinu osob.

Ekonomická elita 2003/2004

Díky ochotě ke spolupráci, kterou projevili již zmíněný výzkumný tým CESES [Frič, Prudký, Nekola 2005] máme možnost doplnit doposud uvedené informace daty, shromážděnými zkoumáním širšího souboru příslušníků ekonomické elity. Prvním zjištěním je diferenciací názorů na pocity, týkající se členství v Evropské unii. 20,5 % respondentů deklarovalo, že má velmi silný pocit příslušnosti k Evropě, 45,6 % považovalo tyto pocity za silné, avšak 25,8 % pouze za slabé a 7,9 % je nemělo vůbec. Dvě třetiny s pozitivním vztahem jsou vzhledem k poněkud širšímu výběru uspokojivým potvrzením již vyjádřené představy. Je však nutno poznamenat, že pozitivní pocit příslušnosti k Evropě je statisticky významně častější uvnitř jak politické, tak kulturní elity. Možná, že již zmíněné problémy ekonomů se zahraniční konkurencí a s obavami z přílišné evropské regulace jsou jednou z příčin této mírné rozdílnosti. Respondenti odpovídali také na otázku po očekávaných přínosech České republiky pro Evropskou unii, a jejich odpovědi také poskytují jistou informaci, charakterizující českou ekonomickou elitu. 27 % vidí tento přínos ve vzdělanosti, 18,4 % v kreativitě, dovednosti a flexibilitě pracovní síly, 11,2 % v kultuře a spirituální sféře, 2,6 % v historické zkušenosti, 9,9 % ve strategickém chování, 8,6 % v kvalitě produkce a služeb, zatímco 22,4 % zvolilo další, méně frekventované druhy odpovědi. Tohle jistě nezni jako přílišné přecenění možné úlohy české ekonomiky v ekonomice evropské, snad s výjimkou přece jen přehnané představy o vysoké úrovni vzdělanosti české populace a pracovní síly. Na druhé straně české elity jako celek (zahrnující jak hospodářskou, tak politickou, kulturní a mediální elitu) jsou dostatečně sebevědomé, pokud jde o jejich roli v národní dimenzi. 80,5 % jejich příslušníků

je si jisto, že jsou schopni mobilizovat lidi, aby byli zainteresováni ve snaze o dosahování lepší budoucnosti, 59,4 % z nich soudí, že elity mají dostatek vůle k modernizaci země. Skeptičtější byli při odpovědích na otázky po vnitřních kvalitách elity. Platí to právě pro ekonomickou elitu, 49 % z jejích členů charakterizovalo české elity jako primárně soustředěné na obranu a zajištění vlastních zájmů, 41,7 % připustilo, že příslušníci mají za své pozice děkovat známostem a konexím, a plných 74,2 % konstatovalo, že jsou až příliš těsně spjati se sítěmi známostí a vzájemně poskytovaných služeb. Není překvapením, že i ekonomičtí činitelé, i když nikoli ve stejném rozsahu jako elita politická, vyjádřili názor, že je přítomno narůstající napětí mezi elitami a obyvatelstvem; 14 % souhlasí s tímto názorem určitě a dalších 39 % spíše.

Důležitou informací přináší zjišťování diferenciací ideologicky zabarvených sympatií ekonomické elity k hlavním politickým stranám: 40,3 % jejích reprezentantů deklarovalo podporu vedoucí opoziční pravicové Občanské demokratické straně, dalších 5,4 % pak malé pravicové koalici straně Unie svobody, jejíž podpora v populaci je již delší dobu minimální. Sociální demokraté se těšili přízni pouze 11,4 %. Vliv Křesťansko-demokratické unie (lidovců) a komunistů byl zcela okrajový. 29,5 % nepodporuje žádný politický subjekt na domácí politické scéně. Tato struktura politických orientací odhaluje fakt, že ekonomická elita je nejpravicověji zaměřenou částí společenské elity, podobajíc se v tomto ohledu pouze elitě mediální. Toto zjištění představuje definitivní potvrzení naší vstupní konstatace převažující (neo)liberální orientace české ekonomické elity. Zde také nacházíme další, byť nepřímé, potvrzení, že liberalismus této skupiny v České republice v principu znamená převahu neoliberalního přístupu k řešení národohospodářských problémů České republiky. Pokud jde o druhé z našich úvodních tvrzení, totiž názor, že v ekonomické elitě převládá pozitivní přístup k Evropské unii, i pro ně nacházíme oporu v datech výzkumu CESES. 56 % dotazovaného souboru považuje unii za instituci vysoce důležitou pro další společenský rozvoj země. Toto procento je významně vyšší než u jiných segmentů společenské elity.

Výzkum elit 2004/2005

Máme k dispozici ještě jeden datový soubor [Data 2004/2005], který může doplnit naše informace. Sociologický ústav Akademie věd České republiky (vedoucí projektu M. Tuček) provedl na přelomu let 2004 a 2005 výzkum české ekonomické elity zahrnující 470 respondentů. Základní soubor byl definován jako ředitelé nebo náměstci ředitelů podniků s více než 20 zaměstnanci, což patrně odpovídalo rozsáhlé dekoncentraci podnikové struktury jako důsledku privatizačně transformačních procesů. Pojetí elity je v důsledku toho poněkud širší, než to, se kterým se pracovalo ve výzkumu Sociologického ústavu z roku 1994 i ve výzkumu CESES z období 2003/2004. Zřetelně se to projevilo v údajích o podílu vysokoškolsky vzdělaných příslušníků v takto širě pojeté ekonomické elitě, který v datech za období 2004/2005 činil pouze 66 %, zatímco v šetření 1994 85 % a v období 2003/4 82 %. Výsledky tohoto výzkumu, týkající se souboru jako celku, nemohou být použity ke srovnání s daty z let 1994 a 2003/2004, s nimiž pracujeme v dosavadní analýze v této studii. Abychom však využili identifikace blízké ke konceptu ekonomické elity, podané výše, můžeme se soustředit u dat 2004/2005 na podsoubor definovaný jako vlastníci nebo manažeři vedoucí několik ekonomických jednotek či oddělení. 85 % dotázaných v této skupině byli muži, 75 % s terciárním vzděláním, 74 % pracovalo v profesích odpovídajících oboru a stupni jejich vzdělání. Sami sebe zařazovali do vyšší střední nebo vyšší vrstvy populace. 75 % z nich bylo vysoce nebo průměrně zainteresováno v politice, 32 % identifikovalo svou politickou

orientaci jako levicovou nebo levo-středovou, 20% jako neutrální, 48% jako pravicově centristickou nebo pravicovou. Vstup do Evropské unie byl hodnocen jako užitečný pro jejich podniky 57% respondentů a neutrálně 35%. Plných 75% hodnotilo zahraniční investice jako přínosné pro podniky.

82% dotázaných vyjádřilo názor, že ekonomika má významný vliv na politickou sféru, 76% uznávalo vliv politiky na ekonomiku. Polovina dotázaných uznávala význam hospodářské politiky vlády na ekonomiku, zatímco jiných 43% vyjádřilo názor, že vládní politika nemá na ekonomické aktivity žádný vliv. Pouze 40% se domnívalo, že ekonomická elita je více či méně soudržná. Naopak, zbylých 60% považovalo takovouto soudržnost za minimální nebo neexistující.

Tyto doplňující datové informace jsou, jak je zřejmé, většinou v souladu s poznatky, které jsme odvodili z doposud použitých datových zdrojů. Rozdíl v podílu vysokoškolsky vzdělaných osob (cca o 7% méně než v šetření CESES) nelze vzhledem k obtížím s reprezentativností jakéhokoli výběrového souboru elit v této chvíli ani racionálně vysvětlit, ani rozhodnout ve prospěch toho či onoho údaje. Výrazná majorita terciárně vzdělaných osob mezi manažery a vlastníky ve vedoucím postavení v českých podnicích se však zdá být prokázána.

Kompozice, situace a postoje české ekonomické elity, popsané na základě komplexu našich datových zdrojů, korespondují jak s faktem stabilního a zřetelného progresu české ekonomiky od roku 1999, tak se značným bohatstvím, vysokými zisky a vysokými platy jejich vrcholových příslušníků i s její rostoucí rolí v ekonomice evropské. Existuje ovšem jistý problém, daný faktem, že menší část ekonomické elity nedosáhla terciárního stupně vzdělání a není pravděpodobně už jen proto dostatečně připravená k řešení obtížných úkolů vztahujících se k modernizaci a evropské integraci na soudobé úrovni. Rovněž to, že část současných podnikatelů a manažerů dosáhla svých pozic pomocí pochybných či alespoň sporných aktivit, z nich činí méně spolehlivé aktéry za nových okolností. Rozhodně pak nelze přehlédnout nesporně zjištěný fakt korupčního chování části české ekonomické a dokonce i politické elity jak v minulosti, tak v současnosti.¹⁵

3.2. Politická elita

Cirkulační hypotéza o rekrutaci elit ve svém původním významu – pokud byla míněna ve smyslu návratu bývalých politiků a vysokých byrokratů, popř. jejich potomků z předsocialistického období do mocenských pozic – nebyla verifikována jako obecně platná ani v případě politické elity. Radikální charakter celé série sociálních a politických změn od roku 1938 do dneška a značná délka tohoto časového období učinila realizaci takto pojmované cirkulace prostě nemožnou. Jistou výjimku představuje jednak menší, byť nikoli bezvýznamná skupina osob, které se vrátily z exilu započatého odchodem po únoru 1948, jednak případ rovněž

¹⁵ Za takovýto fakt ovšem nepovažujeme názory záměrně vybraných skupin odborníků, na kterých se zakládají často prezentované indexy korupčního chování z různých výzkumů. Ty mohou být považovány pouze za jeden z nepřímých indikátorů existence takového jevu, bez hlubší sociologické kontroly jak metod výběru dotazovaných, tak způsobu kladení otázek a bez důkladné kulturologické a sociálně psychologické analýzy sledovaných společností však sotva mohou sloužit k jejich zařazování na pomyslném žebříčku míry zkorumpovanosti celých státních útvarů. Pod fakty, potvrzujícími existenci korupčního chování, máme na mysli reálná zjištění, týkající se výsledků policejních šetření a soudních rozhodnutí, popř. pro minulé období, v němž legislativa nedovolovala jeho řádné vyšetření a potrestání, historicko-sociologickým rozbohem odehrávších se faktických událostí, jakými jsou např. bankroty podniků, sanace bank a mediálně odhalené a nikým nevyvrácené skutečnosti. Existují i nepřímé metody zjišťování korupce pomocí objektivních ekonomických údajů, na ty se však zmíněné indexy neodvolávají.

malé skupiny potomků politiků z předválečného a těsně poválečného období. (Dokonce se zdá být častější současné politické angažmá potomků z rodin prominentních komunistů státně socialistického období.)

Na druhé straně platí, že „sametová revoluce“ prokázala svou skutečnou revolučnost ve vztahu ke skladbě mocenských elit. Velká většina elit, které se od roku 1989 vystřídaly (nebo zčásti i setrvaly) u moci, se rekrutovala z řad politických nováčků, přičemž vývoj struktury mocenské elity, vytvořené na přelomu let 1989 a 1990, probíhal v čase víceméně v souladu s normálními demokratickými procedurami.¹⁶ V zásadě se neodehrála žádná masová reprodukce staré komunistické mocenské elity z „normalizačního“ období (1970-1989). (Část reformních komunistů, spjatých s Pražským jarem, se vrátila načas do politiky cestou své angažovanosti v Občanském fóru a jednotlivých politických stranách a hnutích, zvláště v obnovené sociální demokracii. To však byli lidé, kteří politickou elitu opustili již v roce 1970, většinou v procesu stranických prověrek či spíše „čistek“.) V první etapě formování nového politického systému hrály jistou úlohu výjimečné případy přímé politické participace tehdejších soudobých komunistů, tj. těch, kdo zůstali nebo se stali komunisty v období do roku 1989. Tito lidé napomohli pokojnému převzetí moci a někteří z nich dokonce fungování státní administrativy do prvních (1990) a částečně i do druhých (1992) parlamentních voleb. Nejvýraznější postavou této skupiny byl Marián Čalfa, jeden z blízkých spolupracovníků Václava Havla, který působil v letech 1989 až 1992 jako předseda československé federální vlády. V dalším průběhu transformace, zvláště po druhých volbách a rozdělení země na Českou a Slovenskou republiku od počátku roku 1993 se případy aktivní účasti bývalých komunistů z roku 1989 na státní moci staly méně častými, ba až izolovanými výjimkami a vztahovaly se spíše k lidem, kteří v období normalizace byli na nižších či středních politických či byrokratických pozicích. Část z nich samozřejmě stále ještě působí v mnoha odvětvích a oborech státní administrativy, včetně armády, bezpečnosti a justice. Pokud jde o politické strany, jsou komunisté z 80. let 20. století poněkud čtenější v sociální demokracii. V zásadě však tato strana se svou historickou tradicí – na rozdíl od situace většiny evropských postsocialistických zemí – nepředstavuje v žádném případě jakékoli pokračování české části Komunistické strany Československa. Specifický případ kontinuity kádrů skýtá Křesťansko-demokratická unie (lidovci), jež byla a je účastna všech koaličních vlád od roku 1990 (nikoli ovšem Zemanovy menšinové vlády v letech 1998-2002), ačkoli byla jednou z členských stran státně socialistické Národní fronty a podílela se na komunistické vládě.

Obnovení činnosti předválečné sociální demokracie umožnilo komunistům (a současně je k tomu donutilo), aby si zachovali institucionální a členskou bázi z normalizačního období ve formě nově ustavené Komunistické strany Čech a Moravy. Tato strana ovšem ztratila někdejší ústavně zakotvený statut i reálný vliv „vedoucí síly“ společnosti, jimiž disponovala Komunistická strana

¹⁶ Jisté pochybnosti v tomto směru vyvolává dodnes způsob obměny parlamentní a v důsledku toho i mocenské elity na přelomu let 1992 a 1993, při níž byla na základě jakési dohody zrušena platnost mandátů, které získali vedoucí reprezentanti českých politických stran zvolení v demokratických volbách do federálního československého parlamentu a jejich pozice převzali poslanci České národní rady. Takovýto postup byl ostatně součástí celkového rozdělení celé československé federace, jehož realizace na základě pragmatické dohody vůdců vítězů voleb – na jedné straně v Česku, na druhé straně na Slovensku a bez referenda patrně rovněž nepatří mezi skvosty demokratických způsobů řešení obdobných problémů.

Československa, nebyla však vyloučena z politického života,¹⁷ a dokázala si ve volbách 1990 získat, později zachovat a postupně čas od času dokonce posílit menšinovou, nikoli však zanedbatelnou pozici v demokraticky utvořené (zvolené) národní politické (nikoli však mocenské) elitě. Současně navázala na minulost i v tom směru, že získala a udržela si poměrně významné pozice v místních mocenských elitách (samosprávách). V současnosti zcela jistě reprezentuje jednu z vlivných sekcí parlamentní, regionální a lokální opozice,¹⁸ jejíž řady se buď rekrutují z kádrové rezervy minulého režimu nebo byly po jistou dobu ideologicky a sociálně formovány vlivem staré mocenské elity. Menší část relativně mladších komunistických politiků (Ransdorf, Dolejš) demonstrovala jistou schopnost reflektovat novou politickou a sociální situaci a pokouší se zformulovat a prosadit současnosti více odpovídající ideje a politické či ekonomické strategie, zvláště v souvislosti s členstvím země v Evropské unii. V žádném případě by nebylo moudré ani užitečné pro novou demokracii vyloučit relativně vlivnou radikální levicovou stranu z politického systému. Za daných ekonomicko-sociálních podmínek existuje jediná možná cesta, jak omezit její vliv, to jest působení vlivného levicové demokratického (levostředového) politického subjektu, schopného mj. evidovat, tlumočit a prosazovat potřeby a zájmy manuálních i nemanuálních řadových zaměstnanců, lidí chudobných a sociálně exkludovaných. Pod jeho nepřímým vlivem se lze dokonce nadít dalších, ve srovnání s dnešní situací podstatně hlubších přeměn komunistické strany v modernější a jistě i demokratičtější standardní levicovou politickou stranu socialistického typu.

Noví lidé, kteří vstoupili do mocenského systému i celé politické elity na počátku sametové revoluce, pocházeli ze tří hlavních zdrojů. Prvním z nich byli a stále zůstávají stárnoucí lidé aktivní v disidentském hnutí, včetně jejich exilových spojenců. Ti jsou a zůstávají rozděleni mezi a) bývalé reformní komunisty z období Pražského jara (jen menší část z nich se zcela vzdala demokraticko-socialistických názorů a postojů a přešla k pravému středu nebo dokonce k pravicí) a b) činitele s občansko-liberální či tradiční sociálně demokratickou orientací, v některých případech s radikální orientací antikomunistickou nebo antisocialistickou. Český disent byl, třeba ve srovnání s disentem polským, relativně méně početný, avšak již před rokem 1989, tou měrou jak Sovětský svaz ve svých jednáních s USA ztrácel pozice a vliv, dokázal mj. i za podpory zvětšit zmobilizovat širší bázi poměrně aktivních podporovatelů, zejména z řad inteligence a studentstva. Také mnozí z garnitury pozdních přívrženců disidentského programu a strategie (někteří z nich své postoje dali najevo až v průběhu dramatických událostí 17. listopadu 1989) rovněž vstoupili do nově utvářených politických struktur.

Druhým zdrojem rekrutace politické, zejména pak mocenské elity se stali lidé, kteří byli za komunismu perzekvováni, popř. jejich potomci. V tomto případě šlo o dvě generační vlny. První z nich byli někdejší „třídní nepřátelé“, popř. političtí protivníci komunistů, perzekvováni v období

¹⁷ Na počátku mocenského převratu, jemuž právem říkáme „sametová revoluce“ existovaly pro novou politicko-mocenskou elitu dvě možné opce: a) pokusit se o zákaz komunistické strany, nebo b) dát jí šanci soutěžit s jinými politickými subjekty ve svobodných a demokratických volbách a porazit je na základě rozhodnutí voličů. Nejvýznamnější reprezentanti Občanského fóra z let 1989/1990 dodnes stále trvají na tom, že první z těchto alternativ by nebyla bývala a) realistická, jelikož nová elita potřebovala podporu komunistů přinejmenším pro ústavní změny a pro volbu prezidenta republiky, a b) odpovídající „sametové“ povaze změn v zemi, v níž miliony lidí buď v dané chvíli ještě byly členy nebo alespoň v průběhu uplynulých desetiletí členstvím ve straně prošly. Jistou úlohu hrály samozřejmě úvahy o humánním charakteru převratu, který byl ovšem umožněn zejména změnou poměru sil v evropském i světovém měřítku. To byly důvody, proč byla vybrána druhá ze dvou v úvahu připadajících alternativ.

¹⁸ V některých venkovských obcích a menších městech byli komunisti zvoleni za členy rad obecních zastupitelstev nebo i starosty, zatímco ve velkých městech zpravidla zůstávají v opozici.

po roce 1948, či jejich potomci. Druhou, aktuálnější, a proto zřejmě početnější, vytvořili lidé pronásledovaní za aktivity v období Pražského jara, popř. za nesouhlas či dokonce odpor vůči sovětské okupaci ze srpna 1968 a normalizačnímu režimu. Velkou většinu z nich představuje politicky aktivní část půl milionů vyloučených či vyškrtnutých členů KSČM plus jejich rodinných příslušníků.

Třetí, jistě nejpočetnější zdroj, z něhož pocházeli noví lidé v politické elitě, se dá definovat jako sociálně aktivní lidé, většinou ve středních letech, jejichž ambice na vzestupnou mobilitu – vcelku zdůvodněné jejich vzděláním a odbornou kvalifikací - byly blokovány systémem totalitní politiky a příkazové ekonomiky, zejména pak generační zátkou, již vytvořili normalizátoři, kteří pozice perzekvovaných odborníků v politické a administrativní sféře zaujali.

S výjimkou části disidentů byla většina nových lidí nezkušená a nevdělaná v politice i ve správních aktivitách. Pro mnohé z nich byla politická aktivita hlavně prostředkem k tomu, jak dosáhnout lepšího ekonomického statusu (obohatit se, popř. udělat odbornou, v mnoha případech manažerskou či podnikatelskou kariéru). Ačkoli většina nových příslušníků politicko-mocenské elity byla už ve středním věku, část z nich, jak už tomu bývá v časech radikálních politických proměn, byli mladí lidé, zejména, nikoli však výlučně, studenti, tedy osoby s velmi malou životní zkušeností. Jak ukazuje druhý a třetí řádek v tabulce 3 níže, většina mladých lidí, dosáhnuvších mezitím středního věku, svou pozici v politické elitě v zásadě udržela až do současnosti.

Během času se nové personální složení politické elity postupně proměňovalo cestou jak vzestupné, tak sestupné mobility založené a) na přirozené generační obměně, b) na expanzi demokratického politického a administrativního systému na národní, lokální a nově konstituované regionální úrovni a c) na periodických demokratických volbách, při nichž docházelo ke střídání politických stran a hnutí u moci a v opozici.

Srovnání 1994 a 2003/2004

Hlavní změny ve struktuře politické elity mohou být ilustrovány pomocí části datových zdrojů, jež jsme již zmínili v souvislosti s elitami ekonomickými. (Také v tomto případě platí, že výběr v obou srovnávaných šetřeních byl proveden analogickými postupy – ze seznamu významných institucí byli vybíráni jednotlivci v řídicích pozicích.) Soustředíme se zprvu opět na data týkající se rodu (pohlaví), věku a vzdělání. Percentuální zastoupení žen mezi příslušníky politické elity vzrostlo z 10% v souboru jak starých, tak nových vrcholných politických aktérů v roce 1994 na 23% na přelomu let 2003/2004. Další zvýšení účasti žen v politice i správě zůstává jednou z klíčových otázek současnosti i budoucnosti.

Tabulka 3. Věková struktura české politické elity 1994 a 2003/2004 v %

Rok	Typ elity	60+	55-59	50-54	45-49	40-44	35-39	-35
1994	Stará, státně socialistická (N = 99)	27,3	15,2	21,2	24,2	12,1		
1994	Nová (N = 131)	6,1	4,6	17,6	24,3	15,3	13,0	19,1
2003/4	Soudobá (N = 143)	13,6	21,5	16,2	20,2	12,2	8,1	8,2

Zdroj: [Data 1994, 2003/2004].

Srovnání prvních dvou řádků v tabulce vede k jednomu zcela jasnému závěru: státně socialistická politická elita s přeplněnou kategorií starých lidí, představujících „zdravé jádro“ komunistických kádrů, které uchopily vedení země po její okupaci vojsky Varšavské smlouvy, sovětské okupaci Československa a následných čistkách v komunistické straně, byla během čtyř let počátku transformace nahrazena elitou složenou z mladších lidí. (Průměrný věk klesl z cca 54 na 46 let.) Číslo ve třetím řádku jsou spíše produktem následující graduální a v jistém smyslu přirozené směny generací ve vedení země. Avšak zjevný pokles podílu mladých lidí mezi rokem 1994 a dneškem rozhodně není pozitivní informací, zvláště srovnáme-li situaci v politické elitě s výše uvedenými příznivějšími informacemi o věkové struktuře elity ekonomické. V důsledku této změny průměrný věk politických činitelů vzrostl na 48,8 roku a byla zaznamenána povážlivá převaha staré a starší střední generace. Politická elita se stala o tři roky starší než ekonomická, zatímco v roce 1994 tomu bylo naopak. Máme zde signál jisté averze mladých lidí k politice, jak je dnes provozována. Ta má patrně hlubší kořeny v sociálních problémech části mládeže a zcela jistě v kulturních změnách v životním stylu a postojích mladé generace jako celku. Vznik tohoto fenoménu byl také ovlivněn stále ještě nízkou úrovní politické kultury, včetně neschopnosti politických vůdců srozumitelně vysvětlit skutečné strategické cíle politických subjektů, také však neochotou politiků z první fáze transformace uvolnit místo pro mladší lidi. Jistou úlohu hraje i dosti rozšířené a do jisté míry i oprávněné podezírání politiků z korupčního chování, jež hrálo fatální úlohu v porážce levicových sil v nedávných polských volbách. Bude zajímavé zjistit po volbách 2006, zda v těchto směrech dojde ke změnám, které by přitáhly zvýšenou pozornost mladých lidí k politice.

Tabulka 4. Nejvyšší dosažené vzdělání české politické elity 1994 a 2003/2004 v %

Rok	Typ elity	Vyučení	Maturita	Terciární či postgraduální
1989 (1994)	Stará, státně socialistická (N = 99)	1,0	5,0	94,0
1994	Nová (N = 131)	2,3	14,5	83,5
2003/2004	Soudobá (N = 143)	0,7	17,3	82,0

Zdroj: [Data 1994, 2003/2004].

Zjevný pokles úrovně vzdělání mezi roky 1989 a 1994 lze snadno vysvětlit. Pouhých 27 % členů staré politické elity dosáhlo svého vzdělání standardními formami studia – většina z nich absolvovala stranické vysoké školy nebo studovala v mimořádných formách studia. A samozřejmě platilo, že stát se příslušníkem politické elity (nomenklatury vyššího stupně) bylo v období normalizace jednoznačně podmíněno manifestovanými ideologickými a politickými postoji i v případě osob se solidním vzděláním. Přesto však i tento věcně nedostatečný posun k vyššímu vzdělání svědčí o tom, že normalizační režim si byl vědom významu alespoň formálního vzdělání – na rozdíl od období „diktatury proletariátu“ v padesátých letech minulého století. Mírný procentuální nárůst podílu maturantů v letech 1994 až 2004 se zdá být v případě politické elity, jejíž podstatná část dosáhla vysokých pozic ve volbách, tedy spontánním výběrem, při němž dosažené vzdělání je pro zúčastněnou veřejnost pouze jedním z kritérií posuzování, vcelku přiměřený. Vzdělanostní struktura soudobé politické a mocenské elity znamená významný pokrok ve srovnání se situací

let padesátých, kdy dělnický původ byl alespoň u části nomenklatury požadován, a rovněž ve srovnání s elitou roku 1989, vezmeme-li v úvahu výše podané vysvětlení, upozorňující na velkou míru formálnosti převládajícího vysokoškolského vzdělání politické nomenklatury.

Politická elita 2003/2004

Existuje i další možnost popisu soudobé politické elity – způsob analogický tomu, který jsme použili v případě elity ekonomické, tj. pomocí postojů, které její příslušníci vyjádřili ve výzkumu CESES. Pokud jde o pozitivní pocity ve vztahu k Evropě či identifikaci s Unií, už jsme uvedli, že byly u politické elity výrazně silnější než u elity ekonomické: 29,4 % politických aktérů je prohlásilo za určitě silné, dalších 43,1 % za silné, zatímco pouze 16,8 % je hodnotilo jako slabé. Příslušníci politické elity vidí možný přínos České republiky Evropě poněkud rozdílně od hospodářských činitelů. Kladou větší důraz na přínos vzdělanostní, kvalifikační a ve vědě a značně větší na kulturní sféru a historickou zkušenost. Naopak, níže hodnotí možný přínos kreativity a dovedností a kvality výroby a služeb. Na druhé straně nejsou tak skeptičtí, pokud jde o vnitřní charakteristiky českých elit. Ve srovnání s ekonomickou elitou významně méně z nich vyjádřilo názor, že české elity jsou primárně orientovány na obhajobu vlastních zájmů, že elity svých pozic dosáhly pomocí známostí a konexí a že jsou až příliš svázané se sítěmi známostí a vzájemných služeb – i když v posledním případě vyjádřilo podobně kritický názor 67 % dotázaných (u ekonomické elity to bylo 74,2 %). Ve věci rostoucího napětí mezi elitou a masami jsou politici pesimističtější než ekonomové: 15,5 % souhlasí s existencí tohoto jevu určitě a 46 % spíše souhlasí než nesouhlasí.

Podstatné difference mezi ekonomickými a politickými aktéry prozrazuje také rozdílná míra sympatií k hlavním politickým stranám. Podpora Občanské demokratické strany a České strany sociálně demokratické je přibližně stejná (25,9 %, popř. 24,5 %). Ostatní parlamentní strany (křesťanští demokraté, komunisti a Unie svobody) se všechny těší podpoře cca deseti procent, zatímco pouze 7,7 % respondentů činných v politické a správní sféře nechová sympatie k žádnému politickému subjektu. Tato čísla skutečně zhruba reflektují rozložení politických postojů současné politické elity (zvláště uvážíme-li, že jsou do ni zahrnovány i elity regionální). Mnohem důležitější je diskrepance mezi politickými pozicemi sociálních demokratů a velmi nízkou podporou této strany v řadách vedoucích hospodářských činitelů. Sběr dat v daném výzkumu probíhal v době, kdy veřejná i odborná podpora sociální demokracie rapidně klesala. Je pravda, že od té doby došlo v sympatiích veřejnosti k jistým změnám, stále však je problematické, zda se současně výrazněji zvýšila její popularita mezi vrcholovými ekonomickými aktéry. Je totiž možné, že tato diskrepance měla hlubší kořeny v „dělbě práce“ mezi politickou a ekonomickou sekci společenské elity. Něco podobného může být řečeno o překvapujícím faktu, že jen 39,1 % politiků požadovalo další posílení vlivu Evropské unie na vývoj země. (Připomeňme, že u ekonomické elity to bylo plných 56 %.) Tento fakt signalizuje, že buď euroskepticismus nebo lhotejnost k evropské integraci je u nás rozšířenější, než by bylo možno očekávat, a že ani pro budoucno není pozice České republiky v této stěžejní otázce zcela jistá.

Na rozdíl od ekonomické elity je soudobá politická elita mnohem více vnitřně diferencovaná až fragmentarizovaná (roztříštěná) v důsledku hlubokých a významných ideologických štěpení, rozdělujících českou společnost: liberalismus vs. solidarita, společenská úloha státu vs. občanská společnost, nacionalismus vs. proevropská orientace, různá hodnocení minulých období: a) stát-

ního socialismu a jeho jednotlivých vývojových období, také však b) privatizace a liberalizace prvních dvou třetin devadesátých let 20. století, a nakonec c) období vlád vedených sociálními demokraty od roku 1998. Je otázkou, do jaké míry lze existenci těchto ideologických štěpení vysvětlit vlivem narůstající sociální diferenciaci české společnosti. Rada historických i soudobých faktů naznačuje, že rozdílnost přístupů frakcí uvnitř politické elity dosáhla takové míry konfliktnosti, ostrosti a akutnosti, že tento jev nelze plně vysvětlit tlakem latentních třídních napětí, jež nedosáhla ještě takové hloubky a takové váhy v daných sociálních poměrech, aby takové vysvětlení bylo přijatelné. Aniž bychom chtěli podceňovat význam sociálně ekonomických determinací ve vztahu k politice, zdá se nám, že mimořádně silný vliv na takovýto směr vývoje politického systému vykonává také jeho vnitřní autonomní vývoj, jakási logika boje o moc mezi kontroverzními politickými subjekty v období bouřlivých proměn světa kolem nás i v naší společnosti, boje, probíhajícího v podmínkách dosud neustálené a nedostatečně rozvinuté politické kultury, která by jinak mohla jeho intenzitu tlumit v zájmu společnosti jako celku. Následující části textu studie nabídnou materiál, který může pomoci takovouto hypotézu argumentovat.

Historické fáze vývoje politické elity

Empirická fakta, jimiž jsme se doposud zabývali, mohou dát čtenáři pouze kvantitativní a proto poněkud plochou informaci o některých charakteristikách politické elity na počátku a na prozatímním konci jejího vývoje po roce 1989 plus nějakou tu informaci navíc o jejich soudobých postojích. Skutečný vývoj struktury a strategií české postsocialistické celonárodní elity byl mnohem komplexnější a dramatičtější, než by vyplývalo z pouhého porovnání jejího počátečního a současného stavu. Bez jistých znalostí těchto dějů by bylo obtížné porozumět i současným orientacím českých politiků. Vývoj mezi počátečním stavem a současností může být nejlépe popsán ve třech fázích.

První z nich započala v listopadu a prosinci 1989 ve formě pokojného a v zásadě i legálního (i když masovými protesty vynuceného) předání moci z rukou komunistů do rukou Občanského fóra a jeho slovenské obdoby Verejnosti proti násiliu. Ve svobodných volbách 1990 byl tento proces v českých zemích dovršen s tím, že Občanské fórum zvítězilo přesvědčivou nadpoloviční většinou a paralelně s ním se etablovaly další, menší demokratické politické strany, zatímco komunisté se svými 13,5% byli přesvědčivě poraženi. Na Slovensku byla převaha Verejnosti proti násiliu poněkud méně přesvědčivá, ale i tam komunisté získali pouze 13,8% hlasů. Celá tato fáze byla zakončena volbami v roce 1992. V těch se už střetly hlavně politické strany a hnutí, v něž se obě široká demokratická hnutí v českých zemích i na Slovensku rozpadla v pestřejší kaleidoskop větších i menších politických subjektů, zatímco koalice komunistů s menšími levicovými iniciativami pod názvem Levý blok v České republice dosáhla 14,1% a částečně reformovaná Strana demokratické levice na Slovensku 14,7%. Rozhodujícím faktorem, který předznamenal následující změny v politických elitách a v celém státoprávním uspořádání, bylo vítězství pravicové koalice vedené Občanskou demokratickou stranou v západní části republiky a nově vytvořeného nacionálně populistického Hnutí za demokratické Slovensko v části východní. Takto vzniklá situace, kterou lze obrazně vyjádřit jako vítězství dvou značně zájmově i ideologicky se odlišujících soupeřů na jednom území, vedla po určitých peripetiích nakonec k dohodě o rozdělení československé federace na dva suverénní státy od počátku roku 1993. V průběhu cca dvou let od listopadu 1989 byli komunisté demokratickými postupy donuceni vyklidit své někdejší pozice.

Současně se rozpadla původní široká občanská hnutí v politické strany tradičního parlamentního typu. Uvnitř českého Občanského fóra byli marginalizováni zprvu reformní komunisté z období Pražského jara 1968, nakonec však i občanství liberálové, opírající se o iniciativy zdola.¹⁹ Občanství liberálové si v osobě Václava Havla dokázali uchovat pouze jistě důležitou pozici Prezidenta Československé a později České republiky a s ní spjaté, ústavou přesně vymezené, nikoli však zanedbatelné pravomoci – mj. např. jmenování ústavních soudců, kontrolovatelné pouze senátem.

Neoliberální koncepce ekonomické reformy byla prosazena již před volbami 1992; pravcové politické síly získaly hegemonii v Česku, se slovenskými nacionálními populisty dohodly rozdělení Československa a získaly tak téměř úplnou centralizovanou kontrolu nad západními dvěma třetinami někdejšího federálního státu.²⁰ V průběhu rozchodu České a Slovenské republiky se odehrál první výrazný generační posun v politických elitách obou nových států, když do té doby vedoucí federální kádry politické elity byly nahrazeny poněkud mladšími republikovými.

Druhá fáze vývoje české politické elity započala vytvořením nového (z hlediska dlouhodobých dějin spíše obnovením tradičního) suverénního českého státu. Za ním následovalo poměrně dlouhé období jeho institucionální zpevnění do podoby předpokládané novou ústavou. Tato fáze skončila porážkou neoliberální pravice, jejíž mocenské postavení bylo zprvu nahrazeno krátkodobou vládou koalice občanských liberálů, křesťanských demokratů a menšinové frakce, která se vytvořila uvnitř Občanské demokratické strany (1997).²¹ Krátce nato v mimořádných volbách 1998 zvítězili a rozhodující podíl na moci převzali sociální demokraté. V průběhu druhé fáze byla uskutečněna radikální neoliberální ekonomická reforma,²² která dávala přednost národním privatizérům a která díky celé řadě svých dalších charakteristik zprvu přinesla jistý ekonomický růst ve srovnání se stavem, který vznikl radikální liberalizací a měnovými opatřeními na přelo-

¹⁹ Pod občanskými liberály máme na mysli Občanské hnutí, které zahrnuje ty činitele Občanského fóra, kteří zbyli po odchodu několika nových politických stran, k nimž patřila Občanská demokratická strana, Československá strana sociálně demokratická, Československá strana lidová, která přijala navíc označení Křesťansko-demokratická unie, a Občansko-demokratická aliance (malá strana s pouze vágními vazbami na původní program Občanského fóra, která však postupně ztrácela svůj vliv a víceméně zmizela z politické scény). Občanské hnutí – pravý dědic původního programu, k němuž připojilo ještě mírný důraz na problematiku sociální – nezískalo ani 5 % hlasů, nezbytných pro zastoupení v Parlamentu. Pokud jde o hlavního reprezentanta Občanského fóra, prezidenta československé federace a později i České republiky, Václava Havla, jeho programová východiska a strategie v průběhu sametové revoluce mohou být opravdu charakterizována jako občansko-liberální, i když některé jeho pozdější aktivity byly výrazně ovlivněny vazbami k vládám USA, ať už demokratickým nebo republikánským. G. Eyal ve své analýze událostí v České republice mezi volbami 1990 a 1992 podtrhuje některé další charakteristiky Občanského hnutí a jeho spojenců v jiných formacích, když je nazývá liberálními disidenty, intelektuály, přáteli V. Havla atd., zatímco Občanskou demokratickou stranu pod vedením V. Klause a její spojence označuje za neoliberály a technokraty, spjaté se „šedou zónou“ (= lidmi, nespjatými ani s komunisty, ani s disentem). Současně však upozorňuje na ten fakt, že mnozí z nich po své politické porážce v roce 1992 hledali azyl v sociální demokracii. (Srv. [Eyal 2003: 137-169].) Tento poukaz potvrzuje platnost jednoho dalšího možného označení přinejmenším jisté části tohoto směru jakožto sociálních liberálů.

²⁰ Srovnej se tvrzením o selhání politických elit jako hlavní příčině rozchodu v okamžiku, kdy většina občanů v obou republikách stále podporovala zachování společného státu [Kubín 2002].

²¹ Rezigance druhé vlády pod předsednictvím Václava Klause byla výrazně ovlivněna nejen alarmujícími ekonomickými a sociálními důsledky jejího vládnutí, ale také aktivním angažmá prezidenta V. Havla a jeho podporovatelů jak zvenčí, tak zevnitř vládnoucí koalice, včetně části Občanské demokratické strany.

²² Jak bylo prokázáno v ekonomické literatuře, viz např. [Mlčoch 2000], český privatizační projekt byl kalkulován ve prospěch českých nacionálních ekonomických subjektů. Z jeho rámce se vymykaly jednotlivé projekty, které prosadila vláda České republiky ještě před rozdělením federace. Dominantní místo mezi nimi zaujímala úspěšná privatizace automobilky Škoda v Mladé Boleslavi, která byla za přesně dohodnutých podmínek prodána německému Volkswagenu. Jedním z cílů, který si v naprosté převládající plošné a rychlé privatizaci zřejmě kladlo neoliberály vedené politicko-mocenské seskupení, bylo co nejrychlejší možné vytvoření nové české buržoazie i maloburžoazie. Touto cestou byly zčásti uspokojeny ambice těch sociálních sil, které prahly po nových kariérách na bázi soukromého podnikání.

mu let 1900/1991. Její pozdější negativní sociální konsekvence spolu s nárůstem vlivu obnovené a přebudované sociálně demokratické strany, vedené M. Zemanem, a kritické právě k těmto důsledkům pravicové politiky, přispěly k vytvoření a rychlému posilování nové sekce opoziční politické elity s výraznou proevropskou a sociální orientací, která dosáhla prvního výrazného úspěchu již ve volbách v roce 1996, k moci však ještě nedosáhla. Současně byly marginalizovány mnohé menší skupiny politických aktivistů, včetně těch, kteří patřili k radikálnímu křídlu české pravice, ztělesňovanému tehdy z počátku poměrně vlivnou nacionalisticko-populistickou republikánskou stranou.²³ Vliv komunistů zůstal relativně omezen. Tak vznikla a později byla stabilizována relativně pevná struktura pouze několika málo frakcí uvnitř politické elity, což je jeden ze specifických rysů české politické situace ve srovnání s některými dalšími evropskými postsocialistickými zeměmi, mj. s Polskem i Slovenskem. Teprve velice nedávno se podařilo prosadit se ve volebních preferencích Straně zelených s programem mísícím ekologické, liberální a sociální prvky.

Třetí, a zatím poslední fáze vývoje české elity začala vytvořením menšinové sociálně demokratické vlády, podporované v předem vymezeném rozsahu dalším rozhodujícím politickým subjektem - Občanskou demokratickou stranou, která se do okamžiku voleb stačila vzpamatovat z porážky v roce 1997. Takovéto uspořádání znamenalo velké přesuny v mocensko-byrokratické části politické elity i již výše popsané významné změny ve složení elity ekonomické (pád zbytků staro-nové ekonomické elity a nástup hospodářských aktérů spjatých se zahraničním kapitálem), zahrnovalo však zřejmě i zachování jisté části byrokratických a ekonomických pozic kruhů spjatých s Občanskou demokratickou stranou. Základním podnětem k jeho vzniku byl ovšem fakt, že občanství liberálové, reprezentovaní tehdy Unii svobody (jež vznikla v roce 1997 jako spojení odštěpeneckého křídla občanských demokratů s novou vlnou ambiciózních mladých politiků, kteří se neprosadili, popř. vůbec neuplatnili v sametové revoluci), jakož i křesťanství unionisté, odmítli vstoupit do koalice s vítězi voleb. V každém případě však nová konstelace byla s to odrazit celou sérii občanských i politických protivládních iniciativ menších politických stran a (často krátkodobých či efemérních) hnutí, většinou intelektuálního charakteru, které byly spjaty se silami, odmítnutými koalicí se sociální demokracií. Sociálně demokratické vládě se to zdařilo především proto, že prosadila významný obrat české společnosti v proevropském směru. Součástí tohoto nového trendu byly pozitivní změny, které odpovídaly potřebám a zájmům většiny obyvatelstva: pokračování privatizace cestou importu zahraničního, především evropského kapitálu, progres do té doby zanedbávané modernizace, seriózní příprava vstupu do Evropské unie a zejména zmírňování sociálního napětí velkorysejší sociální politikou (která však nezabránila vzniku nikoli zanedbatelného rozsahu strukturální nezaměstnanosti).

Tyto úspěchy pomohly sociálnědemokratické straně vyhrát volby podruhé v roce 2002. Tentokrát se nové vedení, které se prosadilo v souvislosti s dalším generačním posunem, jenž postupně zasáhl všechny politické subjekty, rozhodlo spolupracovat pouze se dvěma menšími pravostředovými politickými subjekty. Takto vytvořená minimální parlamentní podpora stačila na získání značně pozitivního, avšak krátkodobého přijetí způsobu, jímž vláda čelila přírodní katastrofě - povodním v roce 2002 - a k již samozřejmé realizaci formálního vstupu do Evrop-

²³ Tato marginalizace je jednou z nesporných zásluh České strany sociálně demokratické a její strategie prosazované M. Zemanem. Svým programem totiž tato strana uspokojila požadavky nižších vrstev společnosti, soustředěných zejména v regionech, ve kterých měli dříve silnou podporu právě republikáni.

ské unie, podpořeného výsledky referenda. V důsledku vnitřních konfliktů v sociální demokracii a v důsledku jednostranné orientace této strany na spolupráci pouze se dvěma malými koaličními partnery však tato strana ztratila šanci na obsazení úřadu Prezidenta republiky, který v osobě Václava Klause získala druhá nejsilnější strana - občanská demokracie, jimž se dostalo nečekané podpory od části sociálních demokratů i komunistů. Po tomto zjevném neúspěchu se ukázalo, že vláda, sužovaná i vnitřními rozpory, nebyla s to vypracovat, deklarovat a srozumitelným jazykem hájit takovou koncepci dalších kroků ekonomických a sociálních reforem, jež by byla efektivní z hlediska další modernizace, zvyšování konkurenceschopnosti a adaptace na nové podmínky, vzniklé vstupem do Evropské unie, která by však současně byla pochopitelná a přijatelná pro široké vrstvy populace. To vedlo k sérii porážek sociální demokracie v krajských a senátních volbách, jakož i ve volbách do Evropského parlamentu. Druhý pokus této strany překonat defenzivně tentokrát se ještě omlazeným vedením se po několika měsících zhroutil v důsledku pokračující neurčitosti, rozpačitosti, váhavosti a všeobecné slabosti právě nového vedení, jež nebylo s to zformulovat strategii, odpovídající programu vlastní strany. Takto vzniklá situace pomohla Občanské demokratické straně získat značnou politickou podporu u populace. Dosáhla jej svou taktikou populisticky tradovaného euroskepticismu (opředeného ovšem i o zjevné případy selhávání Evropské unie ve vztahu k novým členským státům a obyvatelstvu původních členů), částečně svým kritickým postojem ke zřejmým chybám vládnoucí mocenské elity, také však první vlnou popularizace své neoliberální vize, zejména návrhu na zavedení rovné daně, jež nadchlo samozřejmě především „vítěze“ liberalizace a privatizace – novou ekonomickou elitu i střední podnikatele a zčásti samostatně činné. Její poměrně zjevné sociální důsledky chce tato strana kompenzovat v duchu reziduální sociální politiky sérií dílčích opatření ve prospěch jednotlivých sociálních skupin. Občanská demokracie kromě postu prezidenta získala kontrolu Senátu a prakticky všech krajů, stejně jako samosprávných i výkonných orgánů většiny velkých a středních měst. Tak vznikla početná, vertikálně strukturovaná, pravicová sekce politické elity, svými pozicemi v krajích a velkých městech i svými pozicemi, získanými již v letech 1998-2002 na centrální úrovni a svými konexemi s hospodářskou sférou zasahující do mocenské struktury.²⁴ Ta byla připravena bojovat se sociální demokracií, která se ještě zhruba před rokem blížila dnu své popularity, a prahne po vítězství nad ní a po návratu k moci v zájmu především vyšších a vyšších středních vrstev. Skomírající Unie svobody reprezentuje poslední odlesk někdejšího postavení občanských liberálů, jejichž někdejší protagonisté se přichylují jako antikomunisté k novým pokusům o pravicově liberální iniciativy, nebo jako spíše sociálně orientovaní ke spolupráci se sociální demokracií. Novou nadějí pro ně je úspěšný nástup české varianty hnutí Zelených na politickou scénu. Křesťanští unionisté zdůrazňují ve svém programu spíše body blízké občanským demokratům. Komunisté, kteří udržují nebo čas od času i zlepšují svou pozici radikální levice, vidí svou šanci v možné spolupráci se sociálními demokraty, pokud je bude tato strana potřebovat a bude ochotna za to zaplatit.

V poslední redakci studie o české politické elitě, psané zhruba měsíc před volbami do poslanecké sněmovny parlamentu ČR, lze ovšem sotva opominout i další posuny, k nimž došlo poté, co

²⁴ Mimochodem, silná skvadra regionálních a městských politiků s dnes již významnými zkušenostmi ze správy lokálních a teritoriálních celků, při níž musí znát a respektovat opravdové potřeby obyvatelstva, a z tomu odpovídajících kontaktů s Evropskou unií a zahraničním kapitálem je největším pokladem Občanské demokratické strany a patrně v poměrně blízké době bude muset zcela nebo zčásti doplnit poněkud matně současné vedení této strany.

byl premiérem jmenován (v tomto volebním období již čtvrtý) představitel ČSSD, Jiří Paroubek. Je nepochybné, že demokratická levice se v tomto období pokusila strhnout na sebe politickou iniciativu formulací a prosazováním jasnějšího a pro obyvatelstvo srozumitelnějšího programu. Přitom prolomila strnulé hranice spolupráce s pouhými dvěma malými stranami a dokázala již netradiční dílčí spolupráci *ad hoc* napříč spektrem politických (včetně komunistů) i spíše odborně orientovaných subjektů (institucí i jednotlivců) prorazit v řadě otázek původního sociálně-demokratického i současného vládního programu celou řadou jak bezprostředně populárních, tak i dlouhodoběji významných, někdy i problémových opatření. Její spolupráce s komunistickou frakcí Poslanecké sněmovny jí přitom bývá ostatními parlamentními stranami ostře vytýkána. Sociální demokracie přitom využívá stále a dosti výrazně se zlepšující ekonomické situace i výhod, které jí skýtá členství v Evropské unii, a šířící a zintenzivňující se evropské a vůbec mezinárodní spolupráce, jakož i tomu odpovídajícího rovněž stabilizovaného postupného zvyšování životní úrovně v zemi. To vše jí přineslo jistý vzestup autority a popularity v populaci, nestačilo však vyrovnat převahu volebních preferencí na straně pravice, zvláště poté, co na politickou scénu vstoupila Strana zelených, distancující se poměrně výrazně od dosavadních politických praktik obou velkých politických stran. I občanští demokraté připravili lépe formulovaný, pro široké vrstvy populárnější program, v němž strana nechává zaznít i dříve nebyvalé sociální tóny, aniž by přitom ovšem změnila jeho pravicově neoliberální podstatu.

Ať už se tento souboj bude vyvíjet jakkoli, jeho nová fáze již přispěla k tolik potřebné zřetelnější artikulaci společenských strategií, odhalující základní celonárodní problémy a nárysy jejich možných řešení. A skutečně, necháme-li stranou vzrušený a bojovný vnější ráz vystoupení představitelů jednotlivých frakcí politické elity, zdá se, že se přibližuje chvíle, kdy bude možnost veřejnosti předkládat seznam postupných kroků další modernizace země v kontextu adaptace na poměry v Evropské unii a globalizační trendy a přehled jejich v úvahu připadajících alternativních řešení. Taková artikulace společenských strategií a možných způsobů jejich řešení vytvoří lepší podmínky pro racionálnější rozhodování voličů a současně neodbytně položí, jak se to už v současnosti děje např. v problematice důchodového zabezpečení, i otázku žádoucnosti kompromisů v zájmu společnosti jako celku a jejího budoucího vývoje a může být i krokem k tolik žádoucí konsenzualizaci politické elity. Pokud ovšem se budou politické subjekty v předvolebním období i v povolebních jednáních a rovněž i ve vzdálenější budoucnosti uchylovat spíše ke střetům typu nulové tolerance vůči jakémukoli názoru i praktickému kroku soupeřů a položí důraz spíše na skandalizaci odpůrců, než na řešení věcných problémů, dojde k dalšímu prohlubování fragmentarizace až příkrého dělení elity, jež ve svých důsledcích vystaví osudy země a jejího obyvatelstva spíše iracionálním náhodám a konfliktům než možnosti zodpovědného demokratického rozhodování o budoucnosti.

Největší nebezpečí v tomto směru představuje ovšem případný návrat k extrémní politické pasivitě obyvatelstva, jež byla zaznamenána na počátku roku 2005 krátce před poslední změnou ve vedení vlády a sociálně demokratické strany. Na základě historicko-statistických dat a výzkumů veřejného mínění jsme tehdy zjistili, že ani tehdy pokračující mobilizace veřejnosti ze strany pravicových sil nezměnila základní problém politické situace a politických elit v Česku. Ve studii [Machonin 2005] jsme konstatovali, že tímto problémem je již od voleb 2002 postupný, avšak značně radikální pokles účasti ve volebních aktech jako takových, ale i v zájmu veřejnosti o politiku a politické aktivity obecně. Tento fenomén je svázán se zřejmým poklesem důvěry

obyvatelstva k politické elitě jako celku (do jisté míry i k elitě ekonomické), jak dokumentovali ve své analýze výsledků výzkumů veřejného mínění Mišovič a Tuček [2003]. Podobný komplex faktorů figuroval i v nedávných polských parlamentních volbách a zdá se být vůbec poměrně často frekventován v nejdne evropské postsocialistické zemi.

Diferenciace orientací v soudobé politické elitě

Ve většině evropských postsocialistických zemí lze počítat s přítomností a aktivitou politických subjektů několika významných politických orientací. Podle našeho názoru k nim patří orientace: a) neoliberální a neokonzervativní s příchylností k severoamericko-globalizačnímu modelu, b) liberální se sympatiemi spíše pro evropský model, zahrnující občanské, sociální a ekologické aspekty, c) sociálně demokratická (buď původní historická nebo postkomunistická), d) křesťansko-demokratická, e) nacionálně populistická nebo populistická s nějakým jiným (např. náboženským) zabarvením, f) agrární, g) radikálně levicová buď s historickým komunistickým nebo jiným (např. antiglobalistickým, anarchistickým nebo ekologickým) zabarvením. Tyto politické proudy se někdy prolínají, někdy kombinují a vytvářejí hybridní politické subjekty, což činí politickou scénou méně přehlednou až zmatenou.

V českém případě v dané souvislosti existují některá specifika, odlišující ji od jiných postsocialistických zemí. Neoliberální a neokonzervativní Občanská demokratická strana je vyhraněně euroskepticky, nacionálně a proamericky orientována, přitom však se vyznačuje i některými populistickými rysy. Její aktivity spolu se souběžným působením dvou levicových stran prozatím blokují možnost znovuoživení radikálního nacionálně populistického proudu jako kandidáta na významnější volební úspěch, což by ostatně víceméně odpovídalo i tradici první republiky. Agrární problematika a problematika venkova je u nás součástí jedné z hlavních agend konzervativně orientované Křesťansko-demokratické unie, i když se v ní angažují i strany levicové, navazující na tradici státně socialistického družstevnictví. Na rozdíl od první republiky i od některých jiných postsocialistických zemí nepůsobí v zemi specializovaná agrární strana. A na rozdíl od situace v nábožensky exponovanějších zemích sice křesťanští demokraté v Česku v souladu s tradicí nepřetržitě působí, ale jejich elektorát zůstává omezený v důsledku nízké religiozity a silné protikatolické tradice. Nejradičálnější levicovým směrem české politické scény jsou na státně socialistickou tradici už svým názvem navazující komunisté. Čeští sociální demokraté byli na rozdíl od zemí, v nichž se sociální demokratismus kryje s reformním postkomunismem, dotčeni myšlenkami, navazujícími na reformní hnutí Pražského jara, jen částečně. Základním smyslem a charakterem jejich existence je návaznost na historickou sociální demokracii a na soudobé evropské sociálně demokratické hnutí. Své nepochybně objektivně existující možnosti teprve začínají využívat Zelení, spojující svůj ekologický program s občansko- a sociálně liberálními aspekty. V důsledku uvedených zvláštností je struktura základních politických sil v Česku poněkud jednodušší, než v některých jiných zemích. Nicméně ani u nás jistá překvapení typu úspěšného vzestupu další nové politické skupiny nejsou vyloučena. Existující menší radikálně pravicové, zpravidla antikomunistické skupiny se setkávají s podobnými obtížemi jako svého času pravicově nacionální republikáni, i když jejich aktivita narůstá v souvislosti s náznaky možných změn v politice komunistické strany.

Možnost nových iniciativ liberální orientace souvisí s nezáhadnějším z českých specifíků, jímž je otázka neexistence poněkud silnějšího občansko-(sociálně)-liberálního politického subjektu,

jehož existence byla, je a bude základní podmínkou pro společenské uplatnění jedné ze stěžejních myšlenek Václava Havla a řady jeho spolubojovníků o „nepolitické politice“. Tyto myšlenky, poměrně populární v intelektuální veřejnosti, měly s prakticko-politickou realizací zjevnou smůlu. Prvním jejich ztělesněním bylo rozšíření ducha disentu, v němž svorně spolupracovali občanští liberálové různých odstínů s reformními komunisty, do instituce, zvané Občanské fórum, v němž takovému porozumění mělo zahrnout i neoliberalně orientované ekonomy a technokraty i představitele tradičních politických směrů. Rozpad fóra na jednotlivé politické strany a hnutí a porážka jeho následnické instituce – Občanského hnutí – ve volbách 1992 znamenaly první neúspěch institucionalizace Havlovy ideje. Občanská demokratická aliance, která jevila snahu na některé z těchto idejí navázat, fakticky postupně zahynula koncem 20. století proto, že podlehla vlastnímu praktickému politikaření a ekonomickému angažmá a v něm se ukázala vedle mnohem razantnější a úspěšnější Občanské demokratické strany být zbytečnou.

Unie svobody po svém razantním nástupu na vlnách Havlovy kritiky Občanské demokratické strany i nespokojenosti intelektuální a odborné veřejnosti s její vládou po nepřilíh výrazném volebním výsledku odmítla nabízený vstup do vlády v roce 1998. Tím byly zmařeny i ty naděje, které občanští liberálové vkládali do relativního úspěchu prozatímní Tošovského vlády 1997-1998, která nakonec otevřela cestu k prvnímu vítězství sociální demokracie. Po celé následující čtyři roky byla Unie svobody (spolu s odcházející Občanskou demokratickou aliancí) jen jedním ze subjektů opoziční tzv. čtyřkoalice a i když se aktivně podílela na vyvolávání a popularizaci všech četných iniciativ proti dohodě menšinové sociálně demokratické vlády s Občanskou demokratickou stranou o předem limitované podpoře, fakticky nezískala dostatečný mandát, který by jí umožnil v následujícím období významnější a samostatnější úlohu, než se tentokrát stát nejslabším členem koalice, vedené opět sociálními demokraty. Její víceméně oportunní počínání v této pozici jí přineslo tak výraznou ztrátu veřejné podpory, že sotva může počítat s nějakým volebním *comebackem*. Ještě horší osud potkal protagonisty četných intelektuálních protivládnicích iniciativ, vyvolávaných *ad hoc* v souvislosti s nejrůznějšími záminkami. Jejich ideje i aktivity byly vnitřně nesourodé, nedostatečně vytrvalé, nesměřovaly k trvalejší organizaci významnějšího počtu lidí, a tudíž ani institucionalizaci. Dnes se vedle skomírající Unie svobody objevují i některá další hnutí s politickými ambicemi, z nichž část už dosáhla jistých úspěchů ve volbách do Evropského parlamentu či ve volbách místních a regionálních, většinou pod hlavičkou „nezávislých“, a to hlavně v důsledku neúčasti tradičních voličů velkých politických stran, zejména sociální demokracie, která tenkrát procházela krizí. Prozatím se výrazněji prosadili pouze již zmíněni Zelení, jejichž nástup, který zjevně oslovil především mladé lidi, vytváří první reálnou naději získat hromadnější podporu voličů v jinak střízlivě pragmatickém ovzduší české společnosti.

Neoliberalní a neokonzervativní Občanská demokratická strana se svým v zásadě ekonomickým a individualistickým konceptem svobody přes všechny nesnáze, s nimiž se potýkala a potýká, našla masovou odezvu u vítězů privatizační transformace a liberalizace, jiných lidí s analogickými zájmy (tj. kteří si pomohli jinými cestami nebo chovají naději v obdobné kariéry do budoucna) a mezi těmi, kdo se bojí politické levice v důsledku špatných zkušeností se státním socialismem, popř. těmi, kterým se nelíbilo počínání sociálnědemokratického *establishmentu*, mj. v souvislosti s řadou podezření na případy korupčního a klientelistického chování. Sociální demokrati jsou dnes opět schopni oslovit jak manuálně, tak nemanuálně pracující lidi především

v zaměstnaneckém postavení, členy jejich rodin a lidí ohrožené chudobou a dále ty, kteří i pro své odborné uplatnění potřebují záruku, že jejich svoboda nebude příliš ohrožena privilegií bohatých a mocných, že jejich vzdělání a pracovní výkony budou náležitě oceněny. Snaží se distancovat od odhalených zmíněných případů korupčního a klientelistického chování. Tyto dva velké politické subjekty jako by si byly rozdělily na dlouhý čas původní ideje sametové revoluce (Občanského fóra), přeložily je do jazyka srozumitelného lidem a získaly mezi nimi relativně stabilní oporu. Intelektuální jádro původního hnutí nebylo až donedávna schopno své jistě ušlechtilé a dobře míněné myšlenky transformovat do srozumitelné podoby a tlumočit je mase českého obyvatelstva ve formě odpovídající jeho pragmatické psychologii a nedokázalo ani vyvinout trvalejší organizační aktivity nezbytné pro vytvoření politického subjektu schopného působení uvnitř normálního parlamentně demokratického politického systému. V krátké době se dozvíme, jak na tomto poli uspěje Strana zelených, popř. zda se nepodaří některé z menších občansko-liberálních iniciativ přece jen na poslední chvíli oslovit voliče.

Všechny právě uvedené zvláštní rysy struktury orientací české politické elity, jež ve svém celku přispěly i k již zmíněnému zjednodušení strukturace politických subjektů a vzbudily i jisté naděje o možné budoucí konsenzualizaci nositelů srozumitelnější artikulovaných programů a strategií, však neznamenají, že by se bariéry, oddělující jednotlivé frakce či segmenty politické elity, již dnes staly méně rigidními než v období jejich oboustranného vyostření, jež se datuje zhruba od roku 2002 až po současnost.

Jak je zřejmo, situace „rozdělené loď“ v zásadě stále ještě trvá. Zřetelné ohrožení šance sociální demokracie zůstat u moci po třetí volební období přichází hlavně zprava. Pokud jde o radikální levice – komunisty – ti souběžně s pravici posílili své pozice v průběhu dvou krizí předchozích koaličních vlád v letech 2004-2005 a stali se zčásti i mluvčími sociálně ohrožených skupin obyvatelstva. Nedávné opětovné posílení sociální demokracie je donutilo hledat s touto stranou společný jazyk především v sociálních otázkách. Současně sociální demokratii připustili i možnost případné spolupráce své budoucí minoritní vlády (pokud si poměr sil takového řešení vynutí) s komunisty zvláště v sociálních otázkách, nevylučující přitom analogickou spolupráci s pravicovými a pravostředovými stranami, zejména v otázkách ekonomického růstu a hlavně spolupráci se všemi stranami při vypracovávání a prosazování dlouhodobých strategií ve věcech celonárodního zájmu, jakými jsou např. demografický vývoj a ochrana rodin, zdravotní prevence a péče, základní parametry ochrany životního prostředí, důchodový systém, základní stanoviska týkající se návrhů a nároků vůči Evropské unii, včetně připojení k Eurozóně, národní obrana apod. Je to náznak jedné z cest, jak přispět k procesu konsenzualizace politické a i celé společenské elity, jehož úspěšný průběh je jednou z podmínek dalšího zdokonalování demokratického uspořádání země. Ovšem, pokud jde o sociální demokracii, nakonec jen čas ukáže, který ze dvou způsobů, jak naložit s politickým dědictvím po komunismu – ten český, při němž sociální demokracie řešila společenské problémy bez spojení s komunisty, nebo ten polský či maďarský, při němž se sociální demokracie znovu vytvářela transformací komunistických stran, může přinést lepší modernizační a proevropské důsledky.

V každém případě, sociálně politická situace České republiky zůstává otevřená a rozhodně není lehké předvídat budoucí směry změn ve složení politické a mocenské elity a z nich plynoucí změny ve strategické orientaci českých vlád.

4. Úloha ekonomické a politické elity v procesu adaptace k Evropské unii: problémy modernizace a udržování sociální koheze

Z toho, co bylo řečeno v 2. části studie, je zřejmé, že jedním z nejdůležitějších předpokladů takových změn ve složení, postojích a chování české politické a ekonomické elity, jež by odpovídaly nové fázi vývoje po vstupu do Evropské unie, je především zotavení samotné Evropské unie ze šoku, který utrpěla francouzským a nizozemským záporným větím k Evropské ústavě, a z odhalení hlubokých vnitřních rozporů zájmů, k němuž došlo zejména v počátečních fázích jednání o výhledech evropských finančních rozpočtů. Od obou populací, které odmítly návrh Evropské ústavy - ve Francii spíše zleva, v Nizozemsku zleva i zprava - přišlo zásadní varování: mimořádně rychlé a špatně připravené (zejména co do předběžného neformálního dialogu s občany zainteresovaných zemí) kroky institucionalizace a s nimi související nové sociálně politické strategie rozšířené a proto vnitřně znatelněji více diferencované Evropské unie mohou lehce narušit křehkou rovnováhu mezi modernizací a sociální soudržností, jež byla nastolena v minulosti. I když závěrečná fáze jednání o rozpočtových výhledech nakonec přinesla jakýs takýs kompromis, alespoň v dané chvíli přijatelný pro všechny zúčastněné, její průběh ještě zřetelněji naznačil existenci hlubokých rozporů, tkvících v nedořešenosti rozporů strategických potřeb a zájmů především největších a nejvlivnějších jejich starých členů: Francie, Velké Británie a Německo. Pokud za tímto dílčím krokem bude následovat příslibené postupné řešení nezavřených sporů a strukturálních problémů, existuje naděje, že rovnováha modernizačních přeměn a udržování sociální soudržnosti (z našeho hlediska soudržnosti zejména mezi dosavadními a novými členskými zeměmi) bude postupně obnovena a snad i upevněna. V takovém případě vzniknou uvnitř členských zemí, včetně těch nových, podmínky pro postupné pozitivní řešení zcela analogického problému na národní úrovni: jak totiž docílit stále obnovované rovnováhy pokračující modernizace (včetně ekonomického růstu) a jí odpovídajícího stupně sociální koheze uvnitř země.

Role politické a ekonomické elity v České republice při prosazování takového typu strategie může být definována takto: a) podporovat co nejusilovněji modernizační změny (přicházející spíše než z domácího prostředí častěji z Evropské unie a z podnětů zejména její nejvyspělejší části, tj. mj. i ze Skandinávie) a přispět tak ke zvýšení konkurenceschopnosti Evropské unie na jedné straně, a b) současně na druhé straně prosazovat takové ekonomické, kulturní a sociální reformy rovněž modernizačního charakteru, které jsou přijatelné širokým vrstvám obyvatelstva jakožto příspěvek ke zvyšování životní úrovně a ke zdokonalování kvality života. Trvalý ekonomický růst a relativní progres procesu modernizace v České republice od roku 1999 do současnosti činí vytvoření, aplikaci a realizaci takovéto strategie reálnou možností. Existují však dvě významné překážky prosazení takovéto strategie. První z nich je soudobá výrazná fragmentarizace často konfliktní povahy, která je charakteristickým rysem především politické elity. Druhou představuje zatím spíše latentní než denně manifestovaná tenze mezi současnou mocenskou elitou a neoliberalně orientovanou ekonomickou elitou, především pak jejím vrcholkem - majiteli a manažery velkých ekonomických společností domácích, stále více však převládajících zahraničních či smíšených. Česká společenská elita může přispět k další adaptaci na nové podmínky, dané členstvím v Evropské unii mj. tím, že pochopí význam nezbytné míry vnitřní jednoty nejen ve své politické části, ale i ve vztahu politické elity a již výrazně poevropštěné elity ekonomické.

Z tohoto hlediska by bylo pozitivním krokem si uvědomit existenci řady existujících štěpení a konfliktních vztahů ve vnitřní struktuře společenské elity. Tato štěpení nejsou zatím přesvědčivě výrazná uvnitř ekonomické elity. Bylo by utopií usilovat o absolutní zmírnění konkurenčních vztahů mezi jednotlivými společnostmi, podniky, odvětvími národního hospodářství apod., které jsou jednou z hybných sil modernizace a mohou být regulovány standardními prostředky kontroly a sankcí, jimiž disponuje právní stát a další veřejně působící mechanismy. Hlubší vnitřní štěpení uvnitř ekonomické elity jsou řešitelná známými cestami přirozené generační obměny, co možná nejintenzivnější podporou výzkumu a vývoje a vzdělávacího systému, šířením informací, mezinárodní spoluprací a protikorupčními opatřeními.

Doposud nahromaděná zkušenost ukazuje, že ani problém nezbytnosti adaptace ekonomických elit na proměny ve strukturách politických elit, popř. na proměny jejich sociálně politických strategií, není neřešitelný. (Jistá míra adaptability na měnící se nároky politické elity, která vždy v té či oné míře zprostředkuje také potřeby a nároky obyvatelstva, je ostatně v racionálně se chovající ekonomické elitě vždy jaksí předem zabudována jako předpoklad ekonomického úspěchu. Úspěšná ekonomická elita vždy musí umět snášet i přiměřený rozsah regulativních zásahů mocenské elity, tj. státu, do své sféry. Naopak, příliš velký ústup od rozsahu státní intervence by zejména v postsocialistických podmínkách patrně nebyl přijatelný ani pro velkou část veřejnosti.) Hlavní podmínkou racionálního typu chování ekonomické elity je ovšem pokrok prokonsenzuální regulace vnitřních štěpení a konfliktních vztahů uvnitř politické elity na společensky přijatelnou míru. Ten závisí ovšem nejen na objektivních podmínkách a spontánních reakcích různých frakcí politické elity na jejich proměny, ale do značné míry i na něčem, čemu se obvykle říká státnická moudrost či ochota respektovat hranice dané konceptem realistické politiky.

Klíčovým problémem pokroku v konsenzualitě politické elity není ovšem pouhá shoda v dodržování formálních parlamentně demokratických „pravidel hry“, k nimž patří např. respektování práv politických menšin nebo ochota podrobit se výsledkům voleb a neblokovat střídání vítězných a poražených stran či koalic u moci. To je spíše jakési minimum demokratické kultury, jehož uplatnění u nás má ovšem stále ještě slabá místa. Na základě zkušeností postsocialistických transformací lze tvrdit, že klíčovým testem míry konzuality politické elity a tím demokratičnosti politického systému je ochota dosahovat přiměřené míry konsenzu, popř. alespoň dočasného kompromisu u základních, dlouhodobě významných národních zájmů. Velkou překážkou obratu k takovému smýšlení a chování elit v Česku je doposud převažující euroskeptická strategie obou hlavních opozičních politických stran, která však zřejmě bude ustupovat do pozadí, pokud se prosadí již zmíněný trend dosahování rovnováhy modernizace a soudržnosti uvnitř Evroské unie. Společných problémů, v nichž by bylo možno dosáhnout celonárodně prospěšného konsenzu, je, jak jsme viděli, celá řada. Lze jen doufat, že přílišná frekvence nevybíravých předvolebních střetů nepřehluší již započaté první kroky při společném řešení aspoň některých z nich. Domníváme se dokonce, že spíše než převažující bojovné stranické mobilizace voličstva proti jiným politickým subjektům by zvýšené účasti ve volbách pomohly jakékoli signály ochoty se dohodnout předem v některých zásadních otázkách a rozmnožit i snahy o porozumění ve věcech národního zájmu. Nikdo ovšem nemůže zaručit, že

takovýto žádoucí posun opravdu nastane a že naše vážně míněné názory se nestanou pouhými zbožnými přáními.²⁵

Literatura

Best, H., U. Becker (eds.). 1997. *Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen: Leske + Budrich.

Data 1994 – viz [Tuček 1996]

Data 2003/2004 – viz [Frič, Prudký, Nekola 2005]

Data 2004/2005 – data z výzkumu ekonomické elity vedeného M. Tučkem.

Dogan, M., J. Higley. 1998. *Elites, Crises and the Origins of Regimes*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.

Eyal, G. 2003. *The Origins of Postcommunist Elites. From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.

Eyal, G., I. Széllényi, E. Townsley. 1998. *Making Capitalism Without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London, New York: Verso.

Eyal, G., I. Széllényi, E. Townsley. 2003. „On Irony. An Invitation to Neoclassical Sociology.“ *Thesis Eleven. Critical Theory and Historical Sociology* 73: 5-41.

Frentzel-Zagórska, J., J. Wasilewski. 2000. *The Second Generation of Democratic Elites in Central and Eastern Europe*. Warsaw: IPS PAS.

Frič, P., L. Prudký, M. Nekola. 2005. *Elity a modernizace*. Praha: CESES.

Higley, J. 1997. *Changing Rulers and Changing Rules of the Game: Elites after State Socialism*. Paper presented at the BUES workshop in Budapest.

Higley, J., G. Lengyel. 2000. *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.

Higley, J., J. Pakulski, W. Wesolowski (eds.). 1998. *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. New York: Macmillan Press.

Kubín, L. 2002. *Rola politických elit při změně režimu na Slovensku*. Bratislava: Veda.

Lasch, C. 1995. *The Revolt of Elites and the Betrayal of Democracy*. New York, London: W. W. Norton and Company.

Magazin Lidových novin. 2002. „50 nejbohatších Čechů.“ *Lidové noviny* 25. 10. 2002.

Machonin, P. 2005a. „Neúčast ve volbách jako jeden z indikátorů sociální soudržnosti / nesoudržnosti a její širší souvislosti (se zvláštním zřetelem ke krajským volbám 2004).“ *Naše společnost* 2005 (1): 15-24.

Machonin, P. 2005b. *Česká společnost a sociologické poznání. Problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti*. Praha: ISV nakladatelství.

Machonin, P., M. Tuček. 1994. „Structures et acteurs en République Tcheque depuis 1989.“ *1989: une révolution sociale? Revue d'Études Comparatives Est-Ouest* 25 (4): 79-109.

²⁵ Studie byla odevzdána do tisku několik týdnů před červnovými volbami do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR. Konečnou tiskovou korekturu provádí autor deset dní po volbách. Jejich výsledky odpovídají předpokladu, že by před volbami mohlo dojít k vyhraněnější a srozumitelnější artikulaci programů a strategií politických stran, což by mohlo mít význam pro dosažení vyšší volební účasti. (Ta překonala účast z roku 2002, zůstala však stále ještě pozadu za účastí z roku 1998.) Na druhé straně vyhraněný ráz volební kampaně a zjevné používání „podpásových“ úderů vedly k tomu, že se naděje na postupnou konsenzualizaci politické elity zatím nerealizovaly. Paradoxně však by k ní mohl přispět nečekaný patový výsledek voleb, v jehož důsledku budou politické subjekty možná donuceny vzít na vědomí nezbytnost kompromisů v celospolečenském zájmu.

- Machonin, P., M. Tuček. 1996. „La génesis de las nuevas elites en la República Checa.“ *Cuadernos del Este* 1996 (18): 9-22.
- Machonin, P., M. Tuček. 2000. „New Elites and Social Change.“ Pp. 25-47 in J. Higley, G. Lengyel (eds.). *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Machonin, P., M. Tuček. 2002. *Zrod a vývoj nových elit v České republice (od konce osmdesátých let 20. století do jara 2002)*. Sociologické texty/Sociological Papers 02:1. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Machonin, P., M. Tuček, L. Gatnar. 1995. „Aktéři a strategie sociální transformace a modernizace.“ *Data a fakta* 7. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Machonin, P., P. Štastnová et al. 1996. *Strategie sociální transformace české společnosti a jejich úspěšnost v parlamentních volbách 1996*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Matějíč, P. 1997. „Elite Research in the Czech Republic.“ Pp. 61-76 in H. Best, U. Becker (eds.). *Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen: Leske + Budrich.
- Mink, G., J. C. Szurek. 1998. „L'ancienne élite communiste en Europe Centrale. Stratégies, ressources et reconstructions identitaires.“ *Revue française de science politique* 48 (1): 1-41.
- Mišovič, J., M. Tuček. 2003. *Pohled české veřejnosti na elity působící v ekonomice a politice*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Mlčoch, L. 2000. „Restructuring of Property Rights: An Institutional View.“ in L. Mlčoch, P. Machonin, M. Sojka. *Economic and Social Changes in Czech Society after 1989 (an alternative view)*. Prague: Charles University in Prague, The Carolinum Press.
- Možný, I. 1993. „An Attempt at a Non-Economic Explanation of the Present Full Employment in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 1 (2): 199-200.
- Staniszki, J. 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe. The Polish Experience*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.
- Steen, A. 1997. *Between Past and Future: Elites, Democracy and the State in Post-Communist Countries. A Comparison of Estonia, Latvia and Lithuania*. Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney: Ashgate.
- Szelényi, I., S. Szelényi. 1995. „Circulation vs. Reproduction of Elites during the Postcommunist Transformation of Eastern Europe.“ *Theory and Society* 24 (5): 615-638.
- Szelényi, I., D. Treiman. 1991. „Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989.“ *Sociologický časopis* 27: 276-298.
- Szelényi, I., D. Treiman, E. Wnuk-Lipinski (eds.). 1995. *Elity v Polsce, w Rosji i na Węgrzech. Wymiana czy reprodukcja?* Warszawa: ISP PAN.
- Szomolányi, S. 2002. „Proces demokratizácie a graduálna konvergencia elit na Slovensku.“ Pp. 59-79 in L. Gatnar (ed.). *Teoretická východiska a zkušenost výzkumu nových českých elit*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Tuček, M. 1996. „4. Vytváření nové elity.“ (4. Creation of the New Elite). Pp. 154-167 in P. Machonin, M. Tuček (eds.). *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Tuček, M. et al. 1997. *Economic Elites in the Czech Republic. Formations and Strategies. Survey Report*. Prague: STEM.
- Tuček, M. et al. 2003. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Tuček, M. et al. 2005. „The Transformation of Economic Elites in the Czech Republic.“ Pp. 99-137 in H. Steiner, P. Tamás. *The Business elites of East-Central Europe*. Berlin: trafo verlag.

Životní dráhy, strategie, názory a postoje příslušníků současné ekonomické elity

Milan Tuček

Úvod

Kvantitativní terénní výzkum, který byl v rámci projektu České elity na prahu Evropské unie uskutečněn v druhé polovině roku 2004, oslovil téměř 500 vlastníků nebo členů vrcholového managementu firem, jejichž obrat byl alespoň několik desítek milionů ročně a počet zaměstnanců minimálně 20. Pochopitelně takto definovaný soubor nezahrnuje celou ekonomickou elitu, tak jak je obvykle vymezována, avšak i takto pojatý výsek ekonomické elity se v mnohém přibližuje celkovým charakteristikám této socioprofesi skupiny, v mnohém odráží její postoje, názory a strategie a dovoluje tak zobecnit zjištěné výsledky. Výzkum se zaměřil na mobilní dráhy, na zjišťování názorů na současné společenské problémy, na hodnocení společenské změny, na specifické ekonomické problémy a zároveň na každodenní život příslušníků výše vymezeného segmentu ekonomicky aktivní populace. V oblasti zjišťování mobility a stratifikačních ukazatelů navazoval na výzkum z roku 1994, kdy objektem zkoumání byla ekonomická elita – ředitelé, náměstci, vlastníci - z oblasti především výrobních podniků (opora výběru bylo 3 tisíce největších firem podle počtu zaměstnanců z registru podniků na ČSÚ, náhodný výběr pro první vlnu šetření byl kolem tisícovky firem – návratnost byla zhruba padesátiprocentní). Zároveň výzkum zahrnoval některé tematické oblasti, které byly předmětem šetření v roce 1999 na celku populace (projekt 10 let transformace české společnosti, rozsáhlé šetření bylo provedeno na náhodně vybraném reprezentativním vzorku cca 4700 respondentů ve věku 20-69 let, o výsledcích referuje publikace M. Tuček a kol. *Dynamika české společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství 2003) a které umožňují srovnání elity s obecnou populací právě v oblasti hodnotových orientací, strategií a životního stylu.

Malá odbočka: Jaká byla početnost a vnitřní struktura „ekonomické elity“ v roce 2002

V oblasti výzkumů účinnosti a adresnosti tiskové reklamy se od roku 2000 provádí jednou za dva roky tzv. výzkum osob s rozhodovacími pravomocemi v oblasti ekonomiky. Jde o vlastníky, ředitele, náměstky, vedoucí odborů a další pracovníky firem a organizací, kteří rozhodují o investicích, nákupech, financování apod. ve svých podnicích. Podobné šetření pod názvem LAE probíhá již řadu let v Německu. Zadavatelem šetření v ČR je Unie vydavatelů, realizátorem GfK.

Pro potřebu tohoto šetření byl našim výzkumným týmem z dostupných podkladů ze Sčítání lidu 2001, z posledního Výběrového šetření pracovních sil (VŠPS), mediálních výzkumů prováděných na rozsáhlých náhodně vybraných vzorcích populace (30 tisíc respondentů ročně) vytvořen přehled, který měl za cíl odhadnout absolutní velikost (početnost) a strukturu cílové skupiny.

Pro upřesnění: samotné terénní šetření pak probíhá ve dvou krocích: tazatelé navštěvují vybrané organizace a jejich představitele a podle přesných kritérií (finanční obrat, pozice v organizaci, rozhodovací pravomoce, finanční ohodnocení (plat)) určují, které osoby (představitelé organizace) mohou a mají být zařazeny do výzkumu (tzv. screening). Výběrový (vyšetřený) soubor má mít rozsah kolem 2000 dotázaných, kteří reprezentují cílovou populaci. Pro konečnou projekci byly z výše uvedených statistických podkladů pro rok 2002 určeny následující parametry cílové skupiny osob s rozhodovacími pravomocemi. (Uvádíme ve srovnání s rokem 2000, aby byla alespoň v prvním přiblížení patrná dynamika, kterou cílová skupina v posledních letech vykazuje.)

Konečné odhady

	2000	2002
Podnikatelé se zaměstnanci	70 tisíc	62 tisíc
Samostatně činní vyšší odborníci	55 tisíc	55 tisíc
Manažeři	165 tisíc	160 tisíc
Kvalifikovaní zaměstnanci	70 tisíc	72 tisíc
Řídící pracovníci ve státní správě	31 tisíc	32 tisíc
Celkem	391 tisíc	381 tisíc

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Šetření lidu 2001 (není zkráceně jako ostatní údaje, které jsou z výběrových šetření, kde se dá předpokládat, že cílová skupina bude podhodnocena – odmítnutí šetření, časové zaneprázdnění, a kde ani převážení vyšetřených souborů na dostupné a obvyklé sociodemografické údaje „chybějící“ osoby zcela nedováží):

- vyšší státní úředníci: 5,7 tisíc, v tom 2,6 tisíc s VŠ vzděláním,
- vedoucí pracovníci politických, zájmových organizací: 5,0 tisíc, v tom 2,1 tisíc s VŠ vzděláním,
- vedoucí a řídicí pracovníci ostatních organizací (manažeři, podnikatelé): 303,2 tisíc, v tom 112,0 tisíc s VŠ, 129,1 tisíc s úplným SŠ vzděláním,
- odborní duševní pracovníci v oblasti podnikání: 25,7 tisíc, v tom 16,1 tisíc s VŠ vzděláním,
- odborní pracovníci-zprostředkovatelé obchodních a finančních transakcí: 213,6 tisíc, z toho 31 tisíc s VŠ vzděláním,
- odborní administrativní pracovníci: 364,1 tisíc, v tom 36,2 tisíc s VŠ vzděláním.

Výběrové šetření pracovních sil 2. čtvrtletí 2003 a 2001 (VŠPS) probíhá každý čtvrtrok na souboru zhruba 25 tisíc domácností (náhodný výběr, šetření jsou všichni členové domácnosti, zjišťují se údaje o vzdělání a ekonomické aktivitě, převažuje se na demografické a prostorové údaje z „pohybu obyvatelstva“, projekce je na „střední“ počet obyvatel v daném roce).

Výběrové šetření pracovních sil 2. čtvrtletí 2003 a 2001 (v tisících osob)

	2/2003		2/2001	
	všichni	vysokoškoláci	všichni	vysokoškoláci
Podnikatelé	198,2	59,3	194,6	53,8
Samostatně činní	585,7	89,9	493,6	70,6
Zaměstnanci ve veřejné správě	332,3		345,7	
Vedoucí a řídicí pracovníci	290,1	101,2	300,7	100,6
Vědečtí a odborní pracovníci	484,5	328,3	509,7	332,5

Zdroj: VŠPS, ČSÚ.

Media projekt 2. a 3. čtvrtletí 2002 (náhodný reprezentativní výběr, 15 tisíc osob ve věku 12-79 let, převážený soubor na věk, pohlaví, vzdělání a územní charakteristiky, projekce na „střední“ počet obyvatel v daném roce).

Ve výzkumu se v identifikační části zjišťuje rozhodování o výši finančních toků v zaměstnání, resp. podnikání, což umožňuje odhadnout proporce osob s vysokými rozhodovacími pravomocemi mezi podnikateli, samostatně činnými, manažery, úředníky, VŠ odborníky, apod.

Částka, o které dotázaný rozhoduje ve svém zaměstnání (celkově za rok):

Částka	250-500 tisíc	500 tisíc-1 milion	1-5 milionů	5 a více milionů
Projekce	111 tisíc	93 tisíc	53 tisíc	54 tisíc

Zdroj: Media projekt 2002.

Celkově jde o zhruba 310 tisíc osob s rozhodovacími pravomocemi na určitou finanční částku. Protože šetřený soubor není převažován na socioprofesi strukturu, je třeba předpokládat zhruba 20-25% podhodnocení tohoto segmentu populace. Odhad podhodnocení plyne ze srovnání vyšetřeného a převáženého souboru z Media projektu se Sčítáním lidu a VŠPS ve skupinách, jako jsou podnikatelé, samostatně činní bez zaměstnanců a vyšší management, dále pak ze zkušenosti s výpadkem či podhodnocením odpovědí na finanční částky.

Struktura souboru po zvážení všech souvislostí

	250-500 tis.	500 tisíc-1 milion	1-5 milionů	5 a více milionů	Celkem všech
Podnikatelé	21 tisíc	37 tisíc	21 tisíc	24 tisíc	137 tisíc
Samostatně činní	80 tisíc	50 tisíc	17 tisíc	11 tisíc	428 tisíc
Vyšší odborníci	33 tisíc	29 tisíc	25 tisíc	25 tisíc	393 tisíc
Vedoucí nad 10 pracovníků	13 tisíc	18 tisíc	17 tisíc	15 tisíc	187 tisíc

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

K tomuto odhadu je třeba doplnit další důležitý údaj: ve státní správě je zaměstnáno kolem 20 tisíc osob s 10 a více podřízenými (či více útvarů).

Celkový rozsah cílové skupiny je 390-420 tisíc osob. Při celkové početnosti ekonomicky aktivní populace, která je v České republice kolem 4,7 milionů, jde zhruba o 8 % z tohoto celku.

Cílové skupiny

Socioprofesionální skupina	Početnost	Trend v posledních 2-3 letech
Podnikatelé se zaměstnanci	65 – 70 tisíc	Mírný nárůst skupiny (především díky zvyšování počtu firem v terciérní oblasti)
Samostatně činní	70 – 75 tisíc	Výrazný nárůst skupiny hlavně díky profesím s VŠ vzděláním, nárůst finančních toků
Manažeři	150 -160 tisíc	Mírný pokles vzhledem k nižším finančním pravomocím
Kvalifikovaní zaměstnanci	75-80 tisíc	Mírný nárůst: počty finančních odborníků, odborníků v soukromém sektoru a úředníků s VŠ vzděláním
Řídící pracovníci ve státní správě, veřejných institucích	30-35 tisíc	Mírný nárůst: zvýšení finančních toků, ustavení krajských orgánů

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Srovnání projekce s Německem potvrzuje, že odhad je realistický, protože i zde jde o zhruba 8-10% segment ekonomicky aktivní populace. Ze šetření Eurostatu (v podstatě metodika VŠPS) víme, že socioprofesionální složení je v Německu podobné, snad s tím rozdílem, že je nižší zastoupení samostatně činných osob. Pro současnost budou platit podobné odhady, protože všechna dostupná data potvrzují, že zjištěné trendy se nijak výrazně neprohloubily. To znamená, že početnost cílové skupiny ani její struktura se oproti roku 2002 patrně příliš nezměnila (změny v řádu několika tisíc osob).

Pro úvahy nad námi vyšetřeným souborem ekonomických elit z roku 2004 je podstatné, že jde o nejpočetnější (a vlastně klíčový) segment osob s rozhodovacími pravomocemi. Dále pak, že jeho konkrétní, dalo by se říci screeningové, vymezení výrazně posiluje rozsah rozhodovacích pravomocí vyšetřených osob. V neposlední řadě je i podstatné, že jeho základní sociodemografické charakteristiky (viz dále) více méně odpovídají parametrům dané socioprofesionální skupiny, tak jak byly zjištěny v reprezentativních šetřeních, resp. ve Sčítání lidu 2001.

Složení vyšetřeného souboru ekonomické elity, případně srovnání s celkem populace a s ekonomickou elitou šetřenou v roce 1994

Podle pozice ve firmě či podniku zastávala zhruba třetina našich dotázaných ředitelskou funkci ve velkém podniku (firmě), další třetina byla majiteli nebo spolumajiteli firmy, poslední třetina byla vrcholovými manažery v rámci podniku (řídících určitou oblast). Větší část firem

působila ve výrobním sektoru (zhruba 70%), ostatní ve službách (telekomunikace, výpočetní systémy, velkoobchod a doprava). Vzhledem k výše provedené rozvaze o strukturaci a početnosti „ekonomické elity“ si tyto i další údaje uvedené v našem rozboru nečiní nárok na (statistickou) přesnost. Vyšetřený soubor v žádném případě není zcela reprezentativním vzorkem české ekonomické elity. Po hlubší rozvaze jsme se rozhodli, že neprovedeme převážení našeho vzorku na výše uvedenou strukturu „osob s významnými rozhodovacími pravomocemi“ v oblasti ekonomiky firem a organizací. Přistupujeme ke všem zjištěním tak, že ilustrují situaci současné ekonomické elity v naší společnosti na základě relativně rozsáhlého vyšetřeného souboru, jehož rekrutace do jisté míry zajistila, že zahrnuje příslušníky nejvyššího managementu a vlastníky středních a větších firem.

Heslovitý přehled základních charakteristik (vyšetřené) ekonomické elity

- Věková struktura: 50+ 23,5% (v tom nad 62 let 3%); 40-49 let 40,5%; 30-39 let 29,4%; do 30 let 6,6%;
- Zastoupení mužů a žen: 85,4% mužů a 14,6% žen;
- Vzdělanostní struktura: vysokoškolské vzdělání 65,5%, maturita 30,5%;
- Práce v oboru nejvyššího vzdělání 49,3% dotázaných, v příbuzném oboru 26,0%. Zcela mimo 16,6%;
- Znalost jazyků: Aktivní dobrá znalost angličtiny 24,5%, němčiny 15,6%, francouzštiny 3,4% a ruštiny 4,9%. Pasivní znalost velmi dobrá, aktivně běžná konverzace: 23,3% angličtina, 28,3% němčina, 2,7% francouzština a 21,1% ruština;
- Rodinný stav: domácnost jednotlivce 16,3%, s partnerem (zatím) bez dětí 10,8%, s partnerem po odchodu dětí 11,8%, s partnerem a jedním dítětem 21,1%, se dvěma dětmi 31,5%, s více dětmi 6,1%, jinak 2,3%.

Oproti souboru, který reprezentoval ekonomickou elitu v roce 1994, je náš soubor výrazně mladší, je kupodivu o trochu méně vzdělaný (to zjevně souvisí s požadavky na dosažené vzdělání, které byly spojeny s určitými pozicemi v řídicí struktuře státních podniků před rokem 1989 – viz rekrutace ekonomických elit na počátku devadesátých let). Elita v roce 2004 je výrazně lépe jazykově vybavena. Struktura domácností odpovídá celkově mladšímu věku, převažujícímu vysokoškolskému vzdělání a demografickému chování české populace v průběhu devadesátých let.

1. Vnitrogenerační a mezigenerační mobilita ekonomické elity a její vnímání

1.1. Profesní kariéra současné ekonomické elity

Pro zmapování profesní dráhy současné ekonomické elity se nám jevílo důležité rozdělit náš soubor dotázaných podle roku nástupu do 1. zaměstnání (desetileté kohorty), což do jisté míry odpovídá věkovým kohortám (odlišnosti způsobuje nejvyšší dosažené vzdělání v denním studiu). Je nepochybné, že profesní dráhy lidí na významných pozicích ve firmách a organizacích byly před rokem 89 a po roce 89 utvářeny jiným způsobem, že šance v období reálného socialismu dostat se do vyšších řídicích funkcí souvisely především s nomenklaturními pravidly. Ale i v prvních

letech transformace nebyly šance zcela vyrovnané. Znalost firemního prostředí byla nepochybně komparativní výhodou těch, kteří se v ekonomice pohybovali, např. pro úspěch v prvních vlnách privatizace. Na druhou stranu nastupující mladá generace měla možnost studia na západních univerzitách, možnost stáží a byla zcela jinak jazykově vybavena. Tyto a nepochybně další vlivy spojené s restrukturalizací národního hospodářství, vstupem zahraničního kapitálu, politickými a mocenskými přesuny na centrální i regionální úrovni atd. utvářely dnešní ekonomickou elitu. Nelze asi jednoznačně tvrdit, že je generačně diferencovaná, ale určité rozdíly tu nepochybně jsou a, jak bude dále doloženo, promítají se i do postojů či strategií.

Tabulka 1. První zaměstnání dotázaných ve výzkumu ekonomických elit (Elity 04) v %

Nástup do zaměstnání	VO	SO	RN	M	KVD	NKD	N
Do roku 1969	30,0	35,0	7,5	2,5	7,5	17,5	40
1970-79	27,2	27,2	14,6	1,9	20,4	8,7	103
1980-89	35,9	32,1	14,7	6,4	7,7	3,2	156
Po 1990	48,5	37,3	9,0	0,7	2,2	2,2	100

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Kategorizace EGP: VO = vyšší odborníci, SO = střední odborníci, RN = rutinní nemanuální, M = mistři, KVD = kvalifikovaní dělníci, NKD = polokvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci

Ti, kteří nastupovali do zaměstnání v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století, téměř z 30 % začínali v dělnických profesích (včetně mistra). Protože nejstarší skupina je mezi dotázanými zastoupena jen 40 respondenty, tak nemůže příliš vypovídat o nyní již z velké části odcházející generaci prvních polistopadových elit. Přesto stojí za povšimnutí, že jde o skupinu, která do roku 1988 (viz následující tabulku) postoupila mezi vyšší a střední odborníky (přesněji mezi specialisty či řídící pracovníky na vyšší či střední pozici podnikového řízení – nomenklaturní pozice, viz též v dalším textu). Toto zjištění neplatí pro další dvě „kohorty“, které zjevně narazily na kádrový strop (kolem 15 % pracovalo buď na pozicích nejnižšího článku řízení nebo v dělnických profesích).

Tabulka 2. Zaměstnání v roce 1988 (Elity 04) v %

Nástup do zaměstnání	VO	SO	RN	M	KVD	NKD	N
Do roku 1969	46,5	46,5	4,7				40
1970-79	37,7	35,8	11,3	3,8	7,5	3,8	103
1980-88*	33,3	32,1	12,8	6,4	5,8	1,9	156

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

*7,7 % ve škole

Po roce 1989 kolem poloviny respondentů z těch, kteří byli ekonomicky aktivní koncem osmdesátých let, změnilo svoje zaměstnání nebo začalo podnikat, u další čtvrtiny došlo ke změně

v průběhu dalších tří let. Kolem 15 % neprodělalo žádnou změnu zaměstnavatele (z těch, co vstoupili na pracovní trh po roce 1990, to bylo 44%). Ať začínali svoji pracovní dráhu před několika desítkami let nebo v nedávné době, jejich současná pozice je podobná (to je ovšem více méně dáno předem naším výběrem firem a jejich vrcholového managementu).

Tabulka 3. Důvody první změny po roce 1989 (Elity 04) v % (týkala se 355 respondentů)

Nástup do zaměstnání	Reorganizace	Finance	Příležitost	Kvalifik., zajímavost	Vlastní podnikání
Do roku 1969	24,2	3,0	24,2	12,1	27,3
1970-79	12,9	8,6	26,9	6,5	29,0
1980-89	5,3	16,7	32,0	11,3	20,7
Po 1990	2,5	5,1	38,0	15,2	10,1

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Zbytek do 100 % jsou mimopracovní důvody (přestěhování, rodinné důvody, ...), ostatní pracovní podmínky (5%) a jiné důvody.

V prvním období (počátek devadesátých let) k častým důvodům změny zaměstnání především u starší generace našich dotázaných patřila reorganizace firmy (zrušení) a také zahájení vlastní podnikatelské činnosti (otevření prostoru pro podnikání, privatizace firmy vlastním managementem spojená většinou s restrukturalizací). Druhý z důvodů se ještě relativně posílil při další změně socioprofesionálního postavení (v absolutních počtech ovšem nikoli, protože další změna již se týkala zhruba dvou pětín dotázaných a také mladších věkových skupin).

Tabulka 4. Další změna (Elity 04) v % (týkala se 209 respondentů)

Nástup do zaměstnání	Reorganizace	Finance	Příležitost	Kvalifik., zajímavost	Vlastní podnikání
Do roku 1969	0,0	12,5	6,3	6,3	56,3
1970-79	4,5	4,5	27,3	15,9	29,5
1980-89	1,1	11,5	31,0	14,9	21,8
Po 1990	1,6	1,6	48,4	16,1	12,9

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Třetí změna se týkala 75 respondentů převážně ze dvou nejmladších skupin. Větší váhu oproti předchozím důvodům změny získaly „pracovní podmínky“ (18 %), poklesl přechod k vlastnímu podnikání. Jinak se v rozložení důvodů změny zaměstnání nic podstatného nezměnilo.

Do současné manažerské pozice, resp. podnikatelské pozice se podle svého vyjádření respondenti dostali následujícím způsobem (bylo zjišťováno otevřenou otázkou a pak provedena kategorizace odpovědí):

Tabulka 5. Způsoby dosažení současné pozice (Elity 04) v %

Pracovní úsilí, odbornost, kvalifikace (kariérní postup)	41,9
Konkurz	16,3
Osobní motivace, ctižádost...	12,1
Osobní konexe, pracovní kontakty	7,6
Dostatek vlastního kapitálu	7,2
Restituce	3,0
Podnikání rodinných příslušníků, dědictví	1,9
Neuveдено	9,9

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Mezi způsoby dosažení současného postavení převažuje standardní kariérní postup doplněný úspěšností v konkurzních řízeních. Vzhledem k tomu, že šlo o otevřenou otázku, ve výčtu způsobů se objevil i sociálně psychologický motiv, který je nepochybně přítomen i v ostatních způsobech (snad s výjimkou restituce, dědictví). Zastoupení vlivu sociálního kapitálu (konexe, pracovní kontakty) je nepochybně nižší, než je skutečnost, avšak při sebereflexi nebylo možné očekávat příliš odlišný výsledek.

1.2. Postavení na společenském žebříčku v časových řezech mezi roky 1988 – 2004

Objektivní rozdíly v postavení ve firmě, organizaci, v postavení na trhu práce obecně, výrazně vyšší příjmy, rozsah majetku, celkově vyšší životní úroveň, odlišné možnosti spotřeby, trávení volného času atd. (viz příslušné subkapitoly) se nepochybně odrážejí v (sebe)reflexi sociálního postavení našich dotázaných.

V následujících tabulkách porovnááme představy o postavení na (desetibodovém) společenském žebříčku ekonomické elity a celku ekonomicky aktivní populace. Půjde o údaje:

- aktuální, případně retrospektivní (rok 1988) sebezařazení nové („N“) a staronové („SN“) ekonomické elity (výzkum elit z roku 1994, který byl součástí mezinárodního výzkumu Stratifikace ve východní Evropě po roce 1989),
- aktuální, případně retrospektivní (rok 1988) sebezařazení ekonomicky aktivních dotázaných z výzkumu Stratifikace ve východní Evropě po roce 1989 (výzkum byl v České republice realizován v roce 1993-EA 93),
- retrospektivní (pro rok 1989) sebezařazení respondentů z výzkumu elit v roce 2004,
- retrospektivní (pro rok 1995) sebezařazení respondentů z výzkumu elit v roce 2004,
- aktuální sebezařazení respondentů z výzkumu elit v roce 2004,
- aktuální, případně retrospektivní (rok 1989) sebezařazení ekonomicky aktivních dotázaných z výzkumu stratifikace a mobility z roku 1999 (EA 99).

Vysvětlení k rozdělení souboru z výzkumu z roku 1994 na nové a staronové elity. Projekt výzkumu byl zaměřen na rekrutaci elit po roce 1989 v postsocialistických zemích a jako jednu ze základních identifikací zjišťoval, zda dotázaný byl nebo nebyl ve vrcholových (nomenklатурních) ekonomických funkcích v podniku či organizaci před listopadem 1989 (vzhledem k mezinárodnímu šetření se tento údaj vázal na rok 1988). Ti, kteří v těchto pozicích byli, pak tvořili staronovou elitu (i když změnili zaměstnavatele nebo se stali vlastníky), ostatní pak novou ekonomickou elitu (šlo vesměs o původně nižší řídicí pracovníky či ekonomicky vzdělané odborníky). Jistě i současná ekonomická elita zahrnuje ve své starší generaci část „staronové“ elity. Její podíl se ovšem oproti situaci na počátku devadesátých let prudce snížil (částečně s opuštěním tzv. české cesty privatizace - viz mediálně známé případy plzeňské Škodovky, Desty Děčín, hutí na Ostravsku atd.). Dělení na novou (zhruba dvě třetiny vyšetřené souboru ekonomických elit z roku 1994) a staronovou elitu (třetina souboru) v našich srovnáních ještě využijeme. Výzkum v roce 1994 dotazoval z komparativních důvodů též příslušníky tzv. staré (ekonomické) elity, kteří v prvních letech transformace byli nuceni opustit svoje pozice (z důvodů čistě politických, neschopnosti, věku...), pokud se je podařilo dohledat (šlo o bývalé ředitele, náměstky šetřených podniků - pokud ve vybraném podniku, firmě bylo možno zjistit na ně kontakt, byli osloveni a většinou dotazováni na domácí adrese). Touto skupinou se v našem rozboru nezabýváme.

Tabulka 6. Postavení dotázaného na (desetibodovém) společenském žebříčku v %

	Elity 94 N	Elity 94 SN	EA 93	Elity 04-95	Elity 04-04	EA 99
1 nejvyšší	1,4	0,7	0,4	1,8	4,5	1,3
2	6,9	7,6	2,2	5,7	17,8	4,4
3	28,1	27,1	6,0	13,0	29,7	9,3
4	27,1	24,0	9,9	18,2	21,3	12,2
5	19,6	21,2	33,4	24,1	17,1	28,3
6	7,5	9,0	13,4	17,5	5,4	11,0
7	6,1	6,9	11,7	8,9	2,0	10,3
8	2,6	2,4	10,8	8,0	1,1	9,8
9	0,4	0,7	7,2	2,3	0,7	6,0
10 nejnižší	0,2	0,3	5,1	0,3	0,4	4,1
N	494	288	3445	422	439	2996

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Postavení na společenském žebříčku nové a staronové ekonomické elity z roku 1994 bylo (podle vlastního hodnocení) v době šetření téměř shodné. Za pozornost stojí, že se výrazně liší od retrospektivního sebehodnocení současné ekonomické elity vztažené k roku 1995. I když podle průběhu profesních kariér již větší část dotázaných byla v roce 1995 ve vyšších manažerských funkcích či úspěšně podnikala, přesto - nejspíše ve srovnání se současnou pozicí - se řadila na společenském žebříčku do nižších „pater“ než tehdy (v roce 1994) dotazovaní příslušníci elity.

Rozdíl oproti celku ekonomicky aktivních byl v polovině devadesátých let výrazně nižší, než je tomu v roce 2004. Je to dáno jednak tím, že rozložení obecné populace se na společenském žebříčku v průběhu devadesátých let téměř nezměnilo (s velkou pravděpodobností bychom podobný výsledek zjistili i v roce posledního výzkumu elit), jednak tím, že současná ekonomická elita objektivně „odskočila“ od ostatních ve výši pracovních příjmů daleko výrazněji, než tomu bylo v polovině devadesátých let (v důsledku příjmového odskoku došlo i k odskoku i v úrovni bydlení, výši úspor, velikosti celkového majetku a v celkové životní úrovni).

Pro dokreslení situace uvádíme retrospektivní postavení na společenském žebříčku příslušníků nové a staronové elity ve srovnání s celkem (tehdy) ekonomicky aktivní populace, které bylo v odpovídajících šetřeních zjišťováno pro rok 1988. Rozdílnost v sebezařazení obou složek dotázané elity ukazuje na odpovídající sebereflexi objektivní situace (nomenklaturních) předlistopadových řídicích pracovníků, která se jak v příjmech, tak v dalších možnostech (cestování, kariéry dětí, ...) výrazně lišila od ostatních lidí. Přesto, že vzdělanostně kvalifikační úroveň nové a staronové elity byla podle našeho zjištění téměř vyrovnaná (převážně vysokoškolské vzdělání), vnímané postavení na společenském žebříčku prvně jmenovaných se téměř nelišilo od celku populace.

Tabulka 7. Retrospektivní postavení na společenském žebříčku (rok 1988) v %

	1-2	3-4	5-6	7-8	9-10
Elity 94 N	0,8	15,8	52,3	26,5	4,5
Elity 94 SN	2,1	31,6	51,7	14,6	0,0
Populace EA 93	0,6	7,6	58,5	24,4	5,1

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Pro úplnost uvádíme ještě údaje o sebezařazení do společenských vrstev. Na rozdíl od desetibodového žebříčku společenského postavení, který byl čistě individuální a v kontextu otázky vázán na socioprofesi status, zde šlo o pozici dotázaného a jeho rodiny v kontextu celkové stratifikace společnosti. Výsledky jsou dosti podobné (shodné pozice nové a staronové elity v polovině devadesátých let, vzestup (další odskok) elity v současnosti, stabilita rozvrstvení celku ekonomicky aktivní populace).

Tabulka 8. Sebezařazení do společenské vrstvy v %

	Elity 94 nové	Elity 94 staronové	EA 94	Elity 04-89	EA 89	Elity 04-95	Elity 04-04	EA 99
Horní	2,7	3,5	0,3	0,0	0,2	0,9	4,3	0,6
2	33,1	36,2	4,0	5,8	4,6	17,0	42,8	7,5
3	56,2	56,1	48,9	37,5	40,9	49,4	46,4	40,1
4	7,8	3,8	36,5	31,9	35,8	24,7	6,3	30,4
5	0,2	0,3	10,3	17,9	14,3	7,7	0,2	17,0
Dolní*				6,8	2,3	0,2	0,0	4,7

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

* Ve výzkumu elit v roce 1994 a celku populace 1993 bylo rozvrstvení omezeno na pět vrstev.

Ve výzkumu v roce 1994 byla dotázaným dána možnost zařadit se do jedné z pěti vrstev – horní, vyšší střední, střední, nižší střední, dolní. Ve výzkumech z roku 1999 a 2004 bylo předloženo šestibodové rozvrstvení, kde byly pojmenovány jen krajní vrstvy (horní, resp. dolní vrstva). Obě „metriky“ se shodují ve výsledcích: jak v polovině devadesátých let, tak po dalších deseti letech ekonomické elity patří podle svého hodnocení do vyšších středních vrstev společnosti a postupně si svoje postavení zvyšují (upevňují).

1.3. Subjektivní mobilita

Porovnání restrospektivních údajů se současným sebezařazením je možno považovat za určitou míru subjektivně vnímané mobility. Jak dokládá následující tabulka, pocit subjektivní mobility byl u zkoumané nové (staronové) ekonomické elity na počátku devadesátých let výrazně odlišný (což bylo možné očekávat vzhledem k různým startovním pozicím). V období mezi roky 1995 a 2004 prodělala ekonomická elita obdobný vzestup (subjektivně vnímaný) jako v období po roce 1989. V celkovém hodnocení provedeném s patnáctiletým odstupem jde o velice strmou mobilitu, vždyť dvě pětiny souboru dotázaných prodělaly vzestup o 4 a více „příček“ desetibodového žebříčku, stabilních zůstalo 13 %, pokles (maximálně o dvě „příčky“) uvedlo 6 %.

Tabulka 9. Změna sociálního postavení na společenském (desetibodovém) žebříčku v %

Soubor	Vzestup				Stabilita	Sestup	N
	4 a více	3 příčky	2 příčky	1 příčka			
Elity 94 N	12,2	20,9	26,8	17,0	10,2	12,6	493
Elity 94 SN	4,9	9,7	16,0	26,7	25,7	17,0	288
EA 88-93	1,9	2,4	6,6	10,6	46,3	31,8*	3072
Elity 04 95-04	11,2	11,8	19,6	22,6	28,5	6,4	439
Elity 04 89-04	38,2	13,7	16,4	12,8	13,3	5,7	422
EA 89-99	8,0	6,2	7,3	11,2	45,2	21,2**	2844

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

* Dvě třetiny dotázaných sestoupily o 1-2 „příčky“, třetina o více než 2.

** Polovina dotázaných sestoupila o 1-2 „příčky“, zbytek o více než 2.

Podstatné pro posouzení (subjektivně vnímané) mobility ekonomických elit je porovnání s celkem ekonomicky aktivní populace. Jak pro elitu z roku 1994, tak pro elitu z roku 2004 platí, že její vzestupná mobilita byla řádově několikanásobně vyšší než vzestupná mobilita zbytku populace. Především jde o vzestupy o 3 a více příček na společenském žebříčku. Za pozornost stojí, že v druhém sledovaném období se výrazně snížil i podíl sestupů mezi ekonomickou elitou opět ve srovnání s celkem populace. Toto zjištění ovšem může být ovlivněno tím, že za celek ekonomicky aktivních máme poslední údaj z roku 1999 (v posledních letech díky celkovému růstu výkonosti ekonomiky rostou průměrné příjmy, zvyšuje se životní úroveň a došlo též ke stabilizaci na pracovním trhu).

Podobně vypovídají o výrazně vzestupné subjektivní mobilitě ekonomických elit i údaje srovnávající postupně retrospektivní zařazení do jedné ze šesti vrstev stratifikačního schématu a současné zařazení. Vzestup současné ekonomické elity se téměř rovnoměrně rozdělil do obou zjišťovaných období, to znamená, že v podobném rozsahu proběhl jak v prvním polovině devadesátých let (pětileté období), tak i v následující dekádě. I když jde o subjektivní retrospektivní údaje, tak data znovu potvrzují vyšší dynamiku změn v prvním (grunderském) období transformace. Vzestup ekonomické elity vynikne zvláště při porovnání s celkem ekonomicky aktivní populace, kde více než polovina lidí setrvala po deseti letech transformace ve stejné vrstvě, jen čtvrtina prodělala vzestup, avšak další necelá čtvrtina sestup (vždy ze dvou třetin o jeden stupeň).

Tabulka 10. Vzestup (sestup) z hlediska společenské vrstvy v %

Soubor	Vzestup				Stabilita 0	Sestup -
	+4	+3	+2	+1		
Elity 04 89-95		2,3	11,5	37,7	45,2	3,3
Elity 04 95-04	0,2	2,0	10,9	42,0	42,4	2,5
Elity 04 89-04	3,0	12,6	24,1	34,1	22,9	3,3
EA 89-99	0,1	0,8	5,1	16,7	55,2	22,1

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

1.4. Původ současné ekonomické elity

Údaje o vzdělanostní a socioprofesionální mezigenerační mobilitě mají (vzhledem k rozsahu a míře reprezentativity vyšetřeného souboru) především ilustrativní charakter. Vesměs potvrzují očekávané souvislosti s „historickým“ časem a vlastně je s určitou mírou přesnosti kvantifikují.

a. Vzdělanostní původ

Tabulka 11. Vzdělání otce (Elity 04) podle věkových kohort dotázaných elit v %

Věkové kohorty	Základní	Vyučení	Maturita	Vysoká škola	N
Do 34 let	7,4	13,2	30,9	48,5	68
35-44 let	10,2	24,7	31,9	33,2	235
45-54 let	15,4	36,7	29,0	18,9	338
54-64 let	32,3	32,3	20,5	15,5	127

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Vzdělanostní původ našich dotázaných, které jsme pro tento rozbor rozdělili do desetiletých věkových kohort, odpovídá poznatkům o vzdělanostní mobilitě osob před rokem 1989 a v devadesátých letech (viz např. M. Tuček a kol. *Dynamika české společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství 2003). Připomínáme, že dotázaní dosáhli úplného středoškolského a vysokoškolského vzdělání. V souladu s procesy, které byly opakovaně zjištěny na celku populace (viz podrobně

P. Matějů, J. Straková et al. *Nerovné šance na vzdělání*. Praha: Academia 2006), jde o zvyšující se autoreprodukci především vysokoškolského vzdělání v nejmladších kohortách ekonomické elity doplněnou postupně se zvyšující vzdělanostní úrovní „otcovských“ generací. Platí, že v tomto ohledu se od uvedených dat nelišila nová a staronová elita z výzkumu v roce 1994, snad s tím rozdílem, že větší část staronové elity dosáhla vyššího vzdělání až v průběhu pracovní kariéry (dálkové studium, podnikové instituty).

b. Socioprofesionální původ

Socioprofesionální původ (kategorizace EGP, zaměstnání otce v době, když respondent končil základní školu) dokládá podobné trendy jako mezigenerační vzdělanostní mobilita. Z porovnání s celkem ekonomicky aktivní populace jde zjistit logický posun plynoucí z vyššího vzdělání i vyššího statusu naší cílové skupiny. Především jde o výrazně vyšší zastoupení otců středních odborníků (techniků) a to i ve starších generacích ekonomické elity (vyšší míra autoreprodukce).

Tabulka 12. Zaměstnání otce v době, kdy dotázaný končil základní školu (Elity 04) v %

Rok nástupu do zaměstnání	VO	SO	RN	M	KVD	NKD	N
Do roku 1969	7,3	22,0	12,2		34,1	24,4	41
1970-79	12,0	22,0	12,0	1,0	24,0	27,0	100
1980-89	17,3	22,4	9,6	3,8	26,3	17,9	156
po roce 1990	23,0	33,0	7,6	5,3	17,4	10,6	132

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Kategorizace EGP: VO = vyšší odborníci, SO = střední odborníci, RN = rutinní nemanuální, M = mistři, KVD = kvalifikovaní dělníci, NKD = polokvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci

Tabulka 13. Zaměstnání otce v době, kdy dotázaný končil základní školu (EA 99) v %*

Rok nástupu do zaměstnání	VO	SO	RN	M	KVD	NKD	zeměděl.	N
Do roku 1969	11,5	9,9	4,1	3,6	31,0	26,5	11,3	688
1970-79	12,0	11,1	6,4	5,1	33,6	21,5	9,0	766
1980-89	15,2	12,0	5,8	4,5	33,9	23,3	4,7	643
po roce 1990	19,1	13,7	4,5	4,6	31,4	20,6	2,3	738

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

*Zbytek do 100% jsou ostatní profese (svobodná povolání, ...).

Celkově se dá říci, že dnešní ekonomická elita pochází z velké části z rodin středních a vyšších odborníků. Ve starší ročníci je výrazně zastoupen původ z rodin kvalifikovaných i polokvalifikovaných dělníků (kolem 50%). V mladších ročníci se podíl dotázaných pocházejících z dělnických rodin postupně snižuje, což souvisí především s mírou autoreprodukce vzdělání

(nejen v daném segmentu populace) a též s modernizací národního hospodářství (úbytek dělnických profesí vůbec a prudký pokles zaměstnanosti v zemědělství).

Objektivní data o socioprofesioním původu naznačují, že není až takový velký rozdíl v původu (socioprofesioním i vzdělanostním) příslušníků současné ekonomické elity oproti ostatním skupinám ekonomicky aktivní populace. O to více je podstatná informace o jimi vnímaném prudkém vzestupu ve stratifikačním schématu české společnosti. Do této vzestupné subjektivní mobility se nepochybně promítají všechny atributy jejich současného postavení – vysoký pracovní příjem, vysoká kvalita bydlení, celková vysoká životní úroveň, vysoké rozhodovací pravomoci, nezávislost (u podnikatelů), exkluzivní postavení na trhu práce atd. V podstatě jde o skupinovou (objektivní i subjektivní) mobilitu vrcholového managementu a podnikatelů se zaměstnanci, která se po skoku spojeném se systémovou změnou v průběhu dalších let dále stupňovala. Majetkové, finanční postavení výchozí rodiny a vlastně i obecný mocenský status překračující rozhodovací pravomoc ve zaměstnání nemůže klasifikace EGP, která vychází především z klasifikace zaměstnání (sice s přihlédnutím k podnikání a k postavení k řízení), postihnout.

Tabulka 14. Socioprofesioní postavení nejbližšího přítele (Elity 04) v %

Rok nástupu do zaměstnání	VO	SO	RN	Podnikatel	KVD	NKD	Důchodce
Do roku 1969	30,8	41,4	2,6	7,7	7,7	7,7	2,6
1970-79	33,7	34,7	8,4	4,2	10,6	7,4	1,1
1980-89	35,3	34,6	10,5	5,2	13,1	1,3	0,0
po roce 1990	42,1	28,6	11,9	1,6	8,7	4,0	3,2
EA 99*	18,5	17,4	8,0	12,6	26,1	11,3	1,4

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

*Dopočet do 100% jsou studenti, nezaměstnaní, ženy v domácnosti.

Pokus o určité zmapování sociálního prostředí, ve kterém se elita pohybuje (klasické zjišťování statusu nejbližších přátel), nepřinesl příliš překvapivou informaci. V závislosti na věku se elita směrem k nejmladší generaci více uzavírá sama do sebe. Generační rozdílnost nepochybně souvisí s odlišnostmi v profesních a vzdělanostních drahách. Míra odlišnosti od celku populace zůstává více méně stabilní. I zde dochází v mladších generacích k určité tendenci vedoucí k posilování statusově homogenních sítí přátelských vztahů.

2. Strategie ekonomických elit

2.1. Životní strategie

V rámci stratifikačního šetření v roce 1999 jsme se poprvé zaměřili na zjišťování životních strategií a pro tento účel zformulovali baterii otázek – dvojic výroků, které charakterizovaly možné (konkurenční, opozitní) postupy v podstatných oblastech pracovního života i rodiny. Životní strategie jsme pak zjišťovali v několika dalších šetřeních (viz níže zmíněný Aktér 2003), přičemž oblasti, kterých se tyto strategie týkaly, byly podle celkové orientace šetření doplňovány

či pozměňovány. Pro výzkum elit v roce 2004, který měl charakter mobilního výzkumu, jsme zvolili stejnou baterii otázek jako v roce 1999.

Z předchozí subkapitoly víme, že postavení vrcholové ekonomické elity je v současnosti exkluzivní, že si je svého postavení vědoma a že si je vědoma i svého prudkého sociálního vzestupu po celé dosavadní transformační období. Je také podstatné, že podle vlastního vyjádření (sic) dosáhla svého postavení na základě svých kompetencí a zásluh. I když v tomto ohledu mohou být určité pochyby, protože kriminální kauzy několika významných představitelů podnikatelské sféry, které především v posledních letech vypluly na povrch, mohou být jen pověstnou špičkou ledovce. Dá se ale předpokládat, že dotázaní v našem výběrovém šetření jsou v tomto ohledu spíše bezúhonní, i když v té či oné míře prošli prvním obdobím ekonomické transformace se všemi jejími pozitivy i negativy.

Kromě příležitostí, které se otevřely pro řadu lidí po zrušení nomenklатурních pravidel, při privatizaci a restitucích, po otevření prostoru pro podnikání, při vstupu zahraničních firem a podniků a vůbec při přechodu na otevřenou tržní ekonomiku, pro pracovní kariéry byly jistě podstatné individuální schopnosti a strategie. Je tedy přirozené, že nepochybně úspěšná socio-profesní skupina volila určité postupy a strategie, které byly v mnohém odlišné od méně úspěšných skupin, a že je zastává i v jejich obecnějším vyjádření.

Tabulka 15. Životní strategie (průměry)

	Elity 04	EA 99	Aktér 03**
Co nejdříve vydělávat x získat co nejvyšší vzdělání	4,25	3,62*	
Být zaměstnancem x být podnikatelem	3,38	2,97*	2,88*
Držet se své odbornosti x pracovat výhodněji mimo obor	2,47	2,77*	
Usilovat o řídicí funkci x zůstat bez funkce	2,12	2,92*	2,97
Věnovat se hlavně práci x věnovat se hlavně rodině	2,85	3,15	3,30
Zkusit různé firmy x být věrný jedné firmě	2,72*	3,27*	3,17*
Vstoupit do politiky x držet se od politiky co nejdál	3,74	4,12	4,04
Žít na jednom místě x měnit bydliště podle potřeby	2,84	2,06	2,36*
Starat se o sebe a své nejbližší x působit veřejně	2,81	2,27	
Žít skromě a šetrně x dopřát si příjemný život	3,33	3,35	3,39
Žít a pracovat v zahraničí x uplatnit se doma	3,08*	3,89	
Žít hlavně v kruhu rodiny x chodit do společnosti	2,97	2,72	
Obětovat vol. čas na sebevzdělávání x hlavně se bavit	2,71	3,24	3,17

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Průměrné hodnoty z pětibodové škály: 1 = určitě první přístup, 2 = spíše první přístup, 3 = na každém z obou něco je, 4 = spíše druhý přístup, 5 = určitě druhý přístup.

* Vyšší rozptyl odpovědí než v ostatních položkách na úrovni 1,2 -1,3 směrodatné odchylky.

** Ve výzkumu Aktér z roku 2003, který byl realizován na kvótně reprezentativním vzorku dospělé populace (N = 1580 respondentů), byly do životních strategií (zásad) zahrnuty další „dvojice strategií“, např. spoléhat se sám na sebe x využívat kontakty a známosti (průměr 2,52), trvat vždy na svém x přizpůsobit se ostatním (2,86) a na úkor toho vypuštěny některé oblasti zahrnuté do baterie v roce 1999. Ze srovnání s průměry z roku 1999 je zjevné, že strategie se v celku populace v čase příliš nemění, i když je možno vysledovat určitý trend k méně konzervativnímu jednání.

Podle očekávání mezi ekonomickou elitou výrazně převážily strategie, které přinášejí úspěch na liberalizovaném trhu práce a ve výkonové společnosti: vzdělanostní (včetně stálého sebevzdělávání), mobilní z hlediska zaměstnavatele, místa bydlení, práce v zahraničí. Také usilování o dosažení řídicích pozic a případně vlastní podnikání či vstup do politiky (i když v posledních dvou případech není rozdíl od celku populace tak markantní) jsou patrně na základě vlastní zkušenosti vnímány jako postupy vedoucí k úspěchu. V dalších oblastech, ve kterých vstupuje jako konkurenční strategie rodina, jsou rozdíly mezi průměry (v celkových příklonech k jednotlivým strategiím) mezi celkem populace a ekonomickou elitou nižší. Ovšem tendence upřednostňovat pracovní a veřejné věci před rodinou tu je též patrná. Překvapivý je výsledek, který poměruje na jedné straně skromnost a na straně druhé užívání si života (hedonismus). Vzhledem k možnostem téměř neomezené spotřeby dotázané reprezentace elit (kterou mimochodem vrcholová manažeri běžně v rozhovorech pro společenské časopisy a časopisy věnované životnímu stylu přiznávají) je shoda s celkem v rozložení odpovědí překvapivá. U části našich dotázaných jde nepochybně o stylizaci pod ideál („dobrovolného omezení spotřeby“ či „protestantské etiky raného kapitalismu“), který ne vždy svým chováním naplňují, je dosti možné, že část oslovených již překonala stadium „nákupního boomu“, který naopak víc a víc zasahuje do života běžných lidí (nárůst průměrných příjmů, růst návštěvnosti nákupních center...).

Jak dokládají výsledky faktorové analýzy, které ve zjednodušené podobě uvádíme v následujícím odstavci, rozdíly ve strategiích dotázaných ekonomických elit nespočívají jen ve výraznějším příklonu či odmítnutí toho kterého přístupu, ale i v jejich strukturaci (vzájemném propojení) do obecnějších dimenzí, dalo by se říci životních orientací.

Složení jednotlivých faktorů (po rotaci, v závorce jsou uvedeny položky, které sice patří do daného faktoru, ale „skórovaly“ s větší zátěží ve faktoru jiném)

Elity 2004:

- věrnost firmě, práce v ČR, prostorová stabilita, starat se o blízké, rodinný kruh
- držení se odborností, sebevzdělání, co nejvyšší vzdělání
- skromnost (rodinný kruh, ne řídicí funkce)
- práce, řídicí funkce
- politika, podnikání

Ekonomicky aktivní 1999:

- věrnost firmě, práce v ČR, prostorová stabilita, držení se odborností
- skromnost, rodinný kruh, sebevzdělání
- řídicí funkce, podnikání, politika (vzdělání)
- starat se o blízké, co nejdřív vydělávat (stabilita v místě, rodina)
- práce, odbornost

Při interpretaci je třeba si uvědomit, že v případě souboru elit se jedná o statusově vysoce homogenní skupinu a že tudíž faktorová analýza nutně musí odhalit jemnější názorové diference (viz též nižší rozptyl odpovědí) než v celku populace. Proto nepřekvapí, že v prvním faktoru je v případě elit provázáno upřednostňování stability v oblasti práce s konzervativními hodnotami v oblasti mimopracovní (rodina, blízcí), kdežto v celku populace jde jen o konzervativní chování v oblasti

pracovního trhu. Poznamenejme, že pojmenováváme vlastně jen jeden „pól“ faktoru, který v sobě zahrnuje i „protipól“ – v daném případě upřednostňování mobility a odmítání tradiční rodiny.

Odlišnosti jsou vlastně i ve všech dalších životních orientacích (faktorech). Druhý faktor mezi elitami jednoznačně vyjadřuje dosažení a udržení co nejvyšších odborných kompetencí, kdežto na celku populace v sobě propojuje životní orientace lidí s vyšším vzděláním. Třetí faktor dokládá určitou rozpolcenost elit v oblasti spotřebního chování. Třetí faktor na celku populace reprezentuje orientaci na kariéru.

Čtvrtý faktor propojuje práci s řízením (a staví je proti času, který je věnován rodině) – ve skupině elit nic jiného nepřipadá v úvahu. Čtvrtý faktor na celku populace propojuje starostlivost o blízké s omezením individuálních možností (vzdělávání, stěhování).

Pátý faktor na celku populace propojuje angažovanost v práci s využitím odbornosti. V pátém faktoru u ekonomických elit se propojuje podnikání se vstupem do politických struktur (přesněji s výrazným neodmítáním účasti v politice). Toto propojení naznačuje, že mezi elitou existuje určitá zkušenost, která váže úspěch v podnikání na zapojení ve sféře politiky.

Obecné životní strategie současné ekonomické elity jsou až překvapivě logicky konzistentní a plně potvrzují vstupní úvahu o individuálních kvalitách (schopnostech, výkonnosti, cílevědomosti, usilování) jejich příslušníků.

2.2. Manažerské strategie současných elit

Kromě životních strategií, kde jsme se především chtěli přesvědčit, zda a do jaké míry jsou odlišné od ostatních socioprofesionálních skupin, jsme se ve výzkumu zaměřili i na strategie a přístupy uplatňované ekonomickými elitami v jejich každodenní rozhodovací činnosti. Protože jsme odpovědi nechtěli vázat na zcela konkrétní situace, ptali jsme se v obecnějším smyslu na představy o tom, jaký by měl být ideální přístup v dané oblasti. Pochopitelně vyznávání určitého ideálu neznamená, že v každodenní praxi člověk tento ideál dodržuje, avšak nepochybně se snaží k němu směřovat, pokud to (venkovní) podmínky dovolí. Při dotazování jsme zvolili podobný způsob kladení otázek jako při zjišťování životních strategií: postavili jsme proti sobě dva (vzájemně se vylučující, opačné) přístupy a dotázaný se měl přiklonit k jednomu z nich.

Tabulka 16. Jaké typy ekonomických (vlastnických, podnikatelských, manažerských) strategií či přístupů považujete pro lidi ve Vašem postavení za doporučeníhodné? (průměr, směrodatná odchylka, faktorové zátěže po ortogonální rotaci) (Elity 04)

	průměr	s.d.	Faktorová analýza**	
			1. faktor	2. faktor
Orientace na rychlý zisk anebo dlouhodobou perspektivu	3,13	,85	-,45	
Participativní řízení anebo příkazové řízení	2,20	,75	,61	
Autoritativní anebo demokratické řízení	2,57	,78	-,52	
Konsensuální anebo konfliktní jednání	1,88	,74	,72	
Kooperace anebo ostrý konkurenční střet	2,05	,68	,48	,46
Velká samostatnost nižších úrovní řízení anebo malá	2,02	,75	,58	
Individuální anebo kolektivní zodpovědnost*	1,74	,76		
Malý anebo velký stupeň rizika	2,20	,67		,74
Přísné dodržování pravidel anebo určitá volnost	2,31	,77		,68

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Škála: 1 = určitě první přístup, 2 = spíše první přístup, 3 = spíše druhý přístup, 4 = určitě druhý přístup

*Položka neskórovala v prvních dvou faktorech a vytvořila samostatný faktor.

**Relativně nízké vyčerpání celkové variance: 38%, z toho dvě třetiny první faktor a jednu třetinu druhý faktor.

Průměry dokládají, že současní vrcholoví manažeři a podnikatelé volí moderní strategie a přístupy v řízení, i když ne zcela jednoznačně. Tato určitá nejednoznačnost neboli příklon k ne zcela vyhraněné odpovědi zřejmě znamená, že dotázaní poměřují učebnicové poučky svojí každodenní zkušeností, že neabsolutizují některé principy. Je třeba ještě doplnit, že odpovědi nebyly ani v jedné z položek baterie polarizované, vždy šlo o více méně normální rozložení s vychýlením k zjištěnému průměru.

Ve výsledku to znamená, že dotázaní doporučují především jednání vedoucí ke konsenzu, individuální zodpovědnost, samostatnost na všech stupních řízení, demokratické principy řízení a rozhodování, kooperaci mezi podniky a firmami v oblastech společného zájmu a orientaci na dlouhodobou prosperitu. O trochu méně vyhraněné jsou názory na stupeň přijímaného rizika, na možnost participativního přístupu k řízení a na dodržování předepsaných postupů a pravidel. I v těchto otázkách se větší část dotázaných přiklání spíše ke konzervativnímu přístupu.

Výsledek faktorové analýzy vlastně potvrdil posledně uvedené zjištění. Oblasti řízení se rozpadly do dvou obecnějších dimenzí - faktor sdružující přístupy, které jsou diskutovány v moderních teoriích řízení, a faktor, který zahrnuje tradiční otázky firemní (podnikatelské) strategie. Je ovšem třeba si uvědomit, že podíl vyčerpáné variance je relativně malý, takže výsledné faktorové řešení je třeba brát s určitou rezervou. Následná analýza faktorových skóre potvrdila, že faktory vykazují očekávanou podmíněnost věkem (generací) a vlastním podnikáním na hranici statistické významnosti.

3. Názory na společnost, politiku, společenský vývoj, ekonomiku

Názory na současnou situaci v naší společnosti jsme zjišťovali dotazem na spokojenost celkovou a spokojenost v dílčích oblastech. Zároveň jsme zjišťovali představy o budoucím vývoji, ve smyslu, zda dotázaní očekávají zlepšování či zhoršování současného stavu. Podobné otázky

byly položeny na konci devadesátých let v rámci výzkumu sociální stratifikace a mobility, s tím rozdílem, že se zjišťovala spokojenost s vývojem společnosti do poloviny devadesátých let (retrospektivní dotaz) a s vývojem mezi roky 1996 a 1999.

(K možnosti srovnání výsledků z výzkumu elit z roku 2004 a celku populace z roku 1999: Z porovnání údajů o spokojenosti s vývojem společnosti (viz odpovídající sloupce následující tabulky) je zjevné, že první období společenské transformace je lidmi hodnoceno nesrovnatelně lépe, než vývoj na konci devadesátých let. I když zde nejspíš působí efekt retrospektivního zjišťování, které bývá spojeno s určitou idealizací, nepochybným faktem je, že mezi roky 1996-1998 došlo k ekonomickým problémům („baličky“, pád Klausovy vlády, předčasné volby), které jsou v hodnocení určitě reflektovány. Období 2000-2004 je spojeno s hospodářským vzestupem, avšak periodicky opakované výzkumy veřejného mínění nezaznamenávaly výrazný nárůst spokojenosti ani s celkovou situací ve společnosti, ani s oblastmi zahrnujícími životní úroveň či sociální jistoty. Naopak spokojenost s politickou sférou (politickou reprezentací s výjimkou prezidenta) ve zmiňovaném období je daleko nižší, než byla v roce 1999.)

Tabulka 17. Spokojenost se stavem (vývojem) společnosti a očekávání do (dohledné) budoucnosti v %

	Elity 2004		Ekonomicky aktivní 1999**		
	Stav	Budoucí vývoj	Vývoj 89-95	Vývoj 96-99	Budoucí vývoj
	Spokojení	Zlepšování	Spokojení	Spokojení	Zlepšování
Celková situace ve společnosti	38,1	40,1	62,8	24,2	23,9
Vnitřní politika	20,0	30,6	51,0	12,6	20,2
Zahraniční politika	55,3	43,3	65,6	46,5	31,6
Národní hospodářství	28,1	43,3	39,6	9,2	23,9
Kulturní rozvoj	74,7*	46,3	70,4	62,9	34,9
Životní úroveň	73,2*	51,3	56,1	33,5	21,9
Sociální jistoty	51,7	27,1	41,1	19,5	13,9

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

1. škála: 1 = velmi spokojen, 2 = spíše spokojen, 3 = spíše nespokojen, 4 = velmi nespokojen

2. škála: 1 = rychlé zlepšování, 2 = postupné zlepšování, 3 = pouze nevelké změny, 4 = postupné zhoršování, 5 = rychlé zhoršování

*Zhruba 10-11% je „velmi spokojeno“.

**Otázka zjišťovala spokojenost s vývojem mezi roky 96-99, resp. 89-95.

Naši dotázaní z ekonomické elity jsou ze tří čtvrtin spokojeni s životní úrovní (zřejmě hodnocení vztahují na svoji situaci) a s kulturním rozvojem naší země. Mírně nadpoloviční většina je ještě spokojena se zahraniční politikou a sociálními jistotami (zde předpokládáme, že tyto jsou vztahovány k obecné populaci). Nespokojenost se podle očekávání váže na oblast vnitřní politiky a stav národního hospodářství (zde asi nejde o kritiku „do vlastních řad“, ale, jak ukazují výpovědi např. o vládní politice v oblasti ekonomiky, jde nejspíše o (ne)spokojenost s fungováním státu v této oblasti). Ve srovnání s názorem celku populace je hodnocení ve všech oblastech příznivější, v případě životní úrovně a sociálních jistot téměř diametrálně odlišné.

Podobně odlišné, tj. výrazně pozitivnější jsou názory na vývoj naší společnosti v dohledné budoucnosti. V případě vývoje národního hospodářství a vlastně i životní úrovně mohou být naši dotázaní z řad ekonomické elity vnímáni jako experti. I když hodnocení role (současné) vlády v ekonomickém rozvoji je převážně kritické a důvěra v další instituce, které mají vliv v této oblasti s výjimkou bankovních domů, není velká (viz dále), přesto více než 40 % dotázaných očekává rychlé či postupné zlepšování národního hospodářství a polovina dotázaných zlepšování životní úrovně (všech?). Nepochybně zde hraje roli situace ve vlastní firmě, podniku. Na otázku, jaké jsou výhledy firmy v blízké budoucnosti, čtvrtina dotázaných předpokládá zvýšení zisku a rozšíření, zbytek udržení na současné úrovni, pouze 2,6 % očekává horší výsledky. Předpokládaná úspěšnost firem, které je dosahováno za stávajících (nepříznivých) podmínek omezujících v mnohém rozvojové trajektorie, se tak (logicky) vztahuje i na celek národního hospodářství.

Prekvapivé je posuzování vývoje v oblasti „vnitřní politiky“. Je ovšem pravda, že v druhé polovině roku 2004 byla politická očekávání (vyjádřená např. volebními preferencemi) daleko odlišná, než je tomu na počátku roku 2006. Vzhledem k výrazně pravicové orientaci daného segmentu populace a 80 % hlasů pro ODS je možné pro tento názor najít opodstatnění. Další vysvětlení nabízejí výsledky faktorové analýzy, ze kterých je zřejmé, že očekávání ve vývoji národního hospodářství na sebe „váže“ i očekávání v oblasti vnitřní politiky.

Složení jednotlivých faktorů (po rotaci, v závorce jsou uvedeny položky, které sice patří do daného faktoru, ale „skórovaly“ s větší zátěží ve faktoru jiném)

Elity 2004:

Stav (52% variance)

- národní hospodářství, vnitřní politika, celková situace, zahraniční politika
- životní úroveň, sociální jistoty, kultura (zahraniční politika)

Vývoj do budoucna (54% variance)

- vnitřní politika, národní hospodářství, celková situace, sociální jistoty (životní úroveň, zahraniční politika)
- kultura, životní úroveň, zahraniční politika (sociální jistoty)

Ekonomicky aktivní 1999:

Vývoj 95-99 (57% variance)

- sociální jistoty, životní úroveň, celková situace, národní hospodářství, vnitřní politika
- kultura, zahraniční politika

Vývoj do budoucna (60% variance)

- sociální jistoty, životní úroveň, národní hospodářství, celková situace, vnitřní politika
- kultura, zahraniční politika (vnitřní politika, celková situace)

Výsledky faktorové analýzy spokojenosti se stavem společnosti potvrzují naši interpretaci rozdílné míry spokojenosti ve sledovaných souborech dotázaných. Mezi ekonomickou elitou je spokojenost s životní úrovní a sociálními jistotami (2. faktor) oddělena od (ne) spokojenosti se stavem národního hospodářství, vnitřní politikou a stejně hodnoceným celkovým stavem spo-

lečnosti. Vysvětlení již bylo řečeno výše: dotázaní hodnotí svoji životní úroveň a zřejmě i svoje sociální jistoty a svoje vnímání (dostupnost, nabídku) kultury bez ohledu na celospolečenskou situaci. Odtud pak vyplývá jejich vcelku příznivé hodnocení těchto oblastí. Naopak celek populace přes životní jistoty a životní úroveň poměřuje svoji spokojenost s vývojem hospodářství, v oblasti vnitřní politiky i spokojenost s celkovou situací. Jde o zcela zásadní odlišnost, která se promítá i do představ o vývoji naší společnosti v blízké budoucnosti. I v této představě dotázaní z ekonomické elity neváží vývoj životní úrovně na vývoj v ekonomické a politické sféře, kdežto pro běžnou populaci je tato provázanost zcela jednoznačná. Opět je možné tento rozdíl vysvětlit vlastní zkušeností a racionálním vyhodnocením celospolečenských podmínek, za kterých dotázaná elita dosáhla svého současného materiálního postavení.

Spokojenost či nespokojenost s celkovou situací ve společnosti jistě není dána jen těmi dílčími prvky, které jsme zahrnuli do dané baterie otázek. Navíc faktorová analýza prokázala, že pro ekonomickou elitu toto celkové hodnocení není spojováno s (vlastním) postavením (bohatství, jistota zaměstnání, ...) ve společnosti. Relativně nízké procento vyčerpané variance navíc upozorňuje právě na širší obsah celkové situace (jednoduchý regresní model, který se logicky nabízel, ve kterém je míra celkové spokojenosti vysvětlována spokojenostmi dílčími, vysvětlil 10 % variance). Určitou možností, jak porozumět odlišným hodnocením celkové situace ve společnosti, nabízejí odpovědi na následující baterii otázek, která byla zařazena jak do výzkumu elit, tak do šetření na celku ekonomicky aktivní populace v roce 2003 (Aktér 2003, N = 1584). Šlo o zjišťování důležitosti vybraných (podstatných) charakteristik společenského systému. Charakteristiky, které jsou uvedeny v následující tabulce, měly být seřazeny podle důležitosti, které jim dotazovaná osoba přikládá (od 1. po 6. pořadí).

Tabulka 18. Průměrné pořadí podle důležitosti, zařazení na prvním místě v %

	Průměr		1. místo	
	Elity 04	Aktér 03	Elity 04	Aktér 03
Sociální spravedlnost	4,61	3,24	3,2	23,4
Demokratičnost	3,03	3,46	15,6	14,1
Svoboda jednotlivce	2,31	3,14	40,6	23,9
Možnost seberealizace pro většinu lidí	3,03	3,74	27,7	14,0
Zákonnost	3,32	3,15	13,1	19,1
Společenská morálka	4,40	3,96	8,9	10,0

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Jak ze srovnání průměrných hodnot, tak z porovnání procent (procento osob, které zařadilo danou charakteristiku na 1. místo) je zjevné, že pro dotázané z elity jsou podstatné dosti odlišné „prvky“ společenského systému a řádu. Mezi ekonomickou elitou zcela propadla „sociální spravedlnost systému“ (socialistický ideál). Na prvním místě ji uvedla zanedbatelná tři procenta dotázaných oproti jedné čtvrtině v rámci dotazování vzorku obecné populace. Naopak se výrazně prosadila „svoboda jednotlivce“ a „možnost seberealizace pro většinu lidí“ (liberální ideály). Ve světle těchto výsledků jsou pak vysvětlitelné rozdíly v hodnocení celkového stavu společnosti i výhledu do budoucna.

Za podstatné v souvislosti s liberálními a socialistickými orientacemi považujeme, že ekonomická elita a vlastně i celek české společnosti se během transformace výrazně názorově proměnily. U elity došlo vlastně ke generační výměně, takže nejde o názorovou proměnu v pravém slova smyslu. Samozřejmě i mezi ekonomicky aktivní vstoupila mladá generace a odešly nejstarší věkové skupiny, ale tento přirozený proces nejde srovnat s generační obměnou, ke které došlo v segmentu vrcholových ekonomických elit. V následující tabulce porovnáваме rozložení odpovědí z výzkumu ekonomických elit z roku 1994 se stejně položenou otázkou z výzkumu provedeného na dospělé populaci (zde ekonomicky aktivní) z konce roku 1993. (Otázka zněla: „Do jaké míry odpovídají následující charakteristiky Vaší politické orientaci?“)

Tabulka 19. Politická orientace ekonomických elit v roce 1994 a srovnání s celkem ekonomicky aktivní populace* v daném období v %

		Určitě ano	Spíše ano	Spíše ne	Určitě ne
Konzervativce	Elita 94	12,7	37,3	29,9	20,1
	Ekonomicky aktivní 93	5,4	25,6	33,4	35,5
Socialista	Elita 94	3,3	19,3	36,3	41,1
	Ekonomicky aktivní 93	3,3	19,7	37,6	39,4
Demokrat	Elita 94	49,2	46,2	3,5	1,0
	Ekonomicky aktivní 93	26,4	55,4	8,3	9,8
Liberál	Elita 94	13,9	42,6	32,2	11,3
	Ekonomicky aktivní 93	4,3	22,3	40,0	33,4

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

*Jde o výzkum hodnotových orientací a postojů, který byl na reprezentativním vzorku populace proveden koncem roku 1993 v rámci české části projektu „Sociální stratifikace ve východní Evropě“ („Názory na společenské změny“, kvótní reprezentativní výběr, N = 1702)

Na rozdíl od současného názorového štěpení bylo na počátku devadesátých let přihlášení (lépe řečeno nepřihlášení) k socialistické orientaci stejně časté jak mezi elitami, tak v celku veřejnosti. Do jaké míry bylo většinové odmítnutí této orientace spojováno s minulým režimem a do jaké míry zde působila určitá očekávání spojená se změnou systému a s dosud pro většinu lidí přijatelným průběhem transformačních kroků, bylo již tehdy obtížné rozhodnout. Jde ovšem o opravdu podstatný rozdíl, který dokládá, k jak významné proměně došlo v rámci nejen zkoumaného segmentu elit. Je třeba doplnit, že v roce 1994 byly uvnitř skupiny elit určité názorové diference, že generační příslušnost měla prokazatelný vliv (to platilo pochopitelně i pro celek populace): očekávaná závislost na věkové kohortě u „socialisty“, a méně očekávaná závislost u „konzervativce“ (mladší kohorty se více hlásily ke konzervatismu). Je třeba ještě připomenout, že 58 % dotazované polistopadové ekonomické elity přiznalo členství v KSČ před listopadem 89

(v případě staronové elity, tj. nomenklатурních kádrů, to bylo 69 %, v případě nové elity to bylo 52 %). V období po listopadu uvedlo členství v politické straně 11 % dotázaných (zhruba z poloviny šlo o vyhasinání členství v KSČ). V odborech bylo 87 % dotázaných, rozdíl mezi novou a staronovou elitou byl v řádu 2-3 %.

Na závěr tohoto tématu jsme si nechali politické orientace na pravolevé škále. I když preference určitých charakteristik společenského systému a následná retrospektiva inklinace k politickým „směrům“ již mnohé osvětlila, má nepochybně smysl uvést i tuto svým způsobem shrnující a zobecňující „politickou“ charakteristiku. Díky tomu, jaké bylo a dosud je v České republice politické štěpení, jak jsou prezentována politická témata na veřejnosti, jak se profilují politické strany zastoupené v parlamentu a také díky určité tradici, je zařazení na pravolevé kontinuum asi nejlepší indikace politické orientace. Určitý problém je v chápání extrémů: např. krajní pravice. Na české (nejen české) politické scéně se ke krajní pravici hlásí nacionalistické strany, což je jiná kvalita než míra pravicovosti. Jako míru pravicovosti ovšem svoji výrazně pravicovou orientaci chápou dotázaní z našeho výzkumu vrcholových elit, kde se 5 % z nich přihlásilo ke krajní pravici (pokud by šli zítra k volbám, tak by jednohlasně volili ODS).

Tabulka 20. Politická orientace (levo pravá škála) v %

	EA 93	Elity 94	Elity 04*	EA 99**	CVVM 2004/10***
Levice	4,8	0,9	3,0	7,0	5,3
	12,9	13,7	6,0	13,5	17,9
	39,9	29,4	25,0	40,7	39,1
	28,2	41,4	23,7	21,6	22,2
Pravice	14,2	14,7*	39,3	17,1	5,7

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

*Původně sedmibodová škála: krajní levice (0,6 %) a umírněná levice, resp. krajní pravice (5,2 %) a umírněná pravice byly sloučeny do krajních kategorií. Neodpovědělo 1,9 %.

**Původně sedmibodová škála: krajní levice (0,9 %) a umírněná levice, resp. krajní pravice (1,7 %) a umírněná pravice byly sloučeny. Nevědělo 5,1 % dotázaných.

*** Původně 11 bodová škála byla re kódována následujícím způsobem (1,2) (3,4) (5,6,7) (8,9) (10,11). Neumělo se zařadit 9,9 %. Rozložení na škále levice-pravice je v posledních letech ve výzkumech CVVM stabilní a kolísá v rozmezí 1-2 % u jednotlivých kategorií (tj. v rámci výběrové chyby).

Ekonomické elity (i s vědomím toho, že výběrové soubory vznikly na základě odlišných výběrových kritérií) se jako celek během deseti let výrazně posunuly doprava. K pravému středu a pravici se nyní hlásí 63 % dotázaných manažerů a větších podnikatelů, 25 % se řadí do středu. Před deseti lety (tehdy šlo především o nejvyšší management ještě státních podniků) se dvě pětiny dotázaných zařadily do pomyslného středu a k pravici se hlásily další dvě pětiny. Naopak v obecné populaci, kde na začátku devadesátých let převažovala pravicová orientace (reakce na předlistopadový režim), došlo koncem devadesátých let k posílení středu právě na úkor pravého středu a toto názorové spektrum se po dalších pěti letech dále posunulo doleva, kde se stabilizovalo (viz údaje z jednoho z každoměsíčních výzkumů veřejného mínění CVVM, který byl zvolen, aby časově odpovídal našemu výzkumu elit). Další rozbory ukázaly, že mladší věkové skupiny současné elity jsou pravicovější než starší (rozdíl kolem 10 % ve prospěch pravice).

Výsledky logicky završují vše, co bylo dosud o politických orientacích jak představitelů elit, tak celku populace řečeno, a znovu podtrhují výraznost zjištěného názorového štěpení.

V našem zjišťování politických postojů jsme se zaměřili ještě na jednu oblast a tou byla důvěra k institucím. Určitá míra důvěry k institucím, které reprezentují stát, státní správu a právo, nebo které zajišťují fungování ekonomiky, je nesporně nutným předpokladem existence moderní společnosti. To, zda lidé, kteří zastávají významné pozice v ekonomické sféře života společnosti, důvěřují nebo nedůvěřují těm nebo oněm institucím, nepochybně ovlivňuje jejich chování a rozhodování. Vzhledem k jejich reálným pravomocem nabývá pak míra důvěry k určitým institucím klíčový význam, např. důvěra ve stávající bankovní systém určuje firemní investiční politiku a rozvojové strategie. S bankami, jak dokládá údaj v následující tabulce, problém neexistuje. Rozvoj národního hospodářství v posledních několika letech je bezesporu podmíněn a podporován stabilizovanou situací v bankovním sektoru a jejich úvěrovou politikou, spojen s upevňováním české měny, a proto nepřekvapí, že námi dotázaný vrcholový management z 80 % bankám důvěřuje. V tomto případě jde vlastně o expertní posouzení, protože právě tito lidé se pohybují ve světě velkých peněz. Srovnáme-li jejich hodnocení s názorem veřejnosti, zjistíme, že mezi obyčejnými lidmi převládá k bankám nedůvěra (zkušenost s krachem bank z devadesátých let, mentalita „drobných strádálů“, obecný pocit nejistoty).

Tabulka 21. Důvěra v instituce (odpovědi důvěřuji a spíše důvěřuji) v %

	Elity 94	EA 93	EA 99	Elity 04	CVVM 05/11*
Prezident	78,6	74,4	60,3	86,3	69,0 (72,0)
Vláda	84,7	61,2	22,4	25,6	41,5 (39,9)
Parlament	36,1	26,7	21,0	23,7	24,2 (26,8)
Ministerstva	41,1	33,2		34,5	
Odbory	19,5	37,3	41,0	23,4	
Organizace zaměstnavatelů	45,0	34,6		40,0	
Vedení podniků	82,3	38,2			
Podnikatelské kruhy			35,8	59,0	
Banky				80,7	41,7
Soudy				54,5	36,3

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

*V závorce jsou uvedena % z výzkumu z října 2004 – ze srovnání s výzkumem z listopadu 2005 plyne, že ve veřejném mínění se hodnocení důvěry k uvedeným institucím v současnosti výrazně nemění (odchyly jsou vesměs v rámci statistické chyby).

Za deset let poklesla mezi ekonomickou elitou zhruba o třetinu důvěra k parlamentu a k ministerstvům a dostala se na úroveň důvěry, které tyto instituce požívají u celku populace. I když jsme v roce 2004 nezjišťovali, v jaké míře důvěřují představitelé elit vedení podniků (tj. vlastně sobě navzájem), na základě odpovědi na míru důvěry k podnikatelským kruhům lze předpokládat, že i zde došlo k určitému poklesu kladných odpovědí. Data z roku 1994, resp. 1993 signalizovala, že je zde zásadní rozpor mezi vnímáním elity a veřejnosti, tento rozpor zjevně trvá i v současnosti,

avšak tím, že elita je k sobě více kritická, je méně vyhraněný (blíže viz poslední subkapitulu). Prakticky se deset let nezměnila (ne)důvěra k odborům.

Vzhledem k politickým orientacím nepřekvapuje nízká důvěra k současné koaliční vládě na straně jedné a vysoká důvěra v prezidenta republiky na straně druhé. To, že současná ekonomická elita vysloveně nedůvěřuje vládě, nevyplývá jenom z její (apriorní) pravicovosti. Jak doloží další údaje, činnost či role vlády je negativně hodnocena téměř ve všech oblastech, které buď přímo nebo nepřímo souvisejí s ekonomikou naší země.

Podrobnější posouzení vlády

Na otázku (expertní), která zjišťovala, zda hospodářská politika současné vlády napomáhá rozvoji ekonomiky, se nám dostalo následujících odpovědí:

- výrazně napomáhá 0,9 %
- snaží se napomáhat 20,9 %
- nemá větší vliv 27,5 %
- spíše brzdí 41,8 %
- výrazně podlamuje 9,0 %

V následně otevřené otázce pak byly uváděny zhruba následující důvody negativního či pozitivního hodnocení: vláda nevytváří (dostatečný, žádný, nijaký) prostor pro rozvoj (57 % odpovědí), vláda má špatnou rozpočtovou, daňovou a úvěrovou politiku (19 %), vláda nezajišťuje dobrý (potřebný, nutný) výkon státní správy (5 %), vláda dostatečně (nijak) nezamezuje korupci (3 %) a v pozitivní smyslu byly oceněny různé dílčí snahy vlády o rozvoj (15 %).

Tabulka 22. Hodnocení vlády v dílčích oblastech (Elity 04) (průměr, %, faktorové skóry)

	Průměr	Napomáhá*	Brzdí**	Faktorová analýza***	
				1. faktor	2. faktor
Zvyšování vzdělanostní úrovně	2,83	37,5	19,9	,61	
Modernizace národního hospodářství	3,05	26,5	29,7	,69	,34
Ekonomický růst	3,19	26,1	42,2	,77	
Růst produktivity práce	3,24	17,4	37,3	,76	
Snižování nezaměstnanosti	3,38	19,3	49,2	,67	,31
Vyrovňování veřejných rozpočtů	3,70	12,7	61,1	,72	
Upevňování sociální soudržnosti	3,14	22,3	34,2		,81
Začleňování do EU	2,52	56,6	14,6		,80

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Škála: 1= vláda výrazně napomáhá, 2 = snaží se napomáhat, 3 = nemá větší vliv, 4 = spíše brzdí, 5 = výrazně podlamuje, brzdí.

*Hodnocení jedna se vyskytlo zcela výjimečně (1-2% odpovědí) s výjimkou poslední položky „začlenění do EU“ (7,2 % respondentů soudí, že vláda k tomuto začlenění výrazně napomáhá).

**Zcela negativní hodnocení se objevovalo ve 4-6% odpovědí, výjimkou byly veřejné rozpočty, kde toto hodnocení zahrnovalo 22 %, a již zmíněné EU, kde zcela negativních odpovědí bylo 0,5 %.

*** Řešení vyčerpalo 60 % variance, z toho první faktor 2/3.

V hodnocení vlády převažuje negativní hodnocení s dvěma výjimkami. Za prvé jsou velice pozitivně hodnoceny aktivity vlády, které souvisejí s procesem začleňování do Evropské unie. Za druhé (což je překvapivé) získala vláda relativně vysoký podíl kladných hodnocení při posuzování jejího vlivu v oblasti zvyšování vzdělanostní úrovně obyvatelstva. Je to ovšem oblast, která je našim dotázaným nejvíce „vzdálená“. Dá se předpokládat, že jejich zkušenost se zde odvíjí od nabídky na pracovním trhu, případně od jejich vlastní individuální zkušenosti o prostoru, který se nabízí pro zvyšování vzdělání. Stejně „vzdálená“ se sice zdá být i problematika upevnování sociální soudržnosti, ale v tomto případě se na spíše negativním hodnocení podílejí jiné důvody. Z výzkumů veřejného mínění na téma sociální spravedlnosti víme, že tato se převážně váže na důvěru (mezi lidmi, v instituce), na míru sociálních nerovností, na míru sociální spravedlnosti. I provedená faktorová analýza prokázala, že provázanost působení vlády na soudržnosti s působením vlády v oblastech mapujících ekonomický rozvoj je z pohledu našich dotázaných minimální.

V otevřené otázce, která zjišťovala, jaké by dotázaný navrhl opatření, aby vláda aktivně napomáhala růstu ekonomiky, na kterou odpověděly dvě třetiny dotázaných, téměř 40 % z nich vidí jedinou možnost ve změně vlády, 20 % ve změně daňové politiky, 14 % v oblasti práva, zákonnosti, 16 % v oblasti podpory podnikání, 7 % v oblasti ekonomických reforem a dalších 7 % ve změnách v oblasti sociální politiky.

Tabulka 23. Hodnocení EU, zahraničních investic a vlastní firmy (Elity 04) v %

	1	2	3	4	5
Vstup do EU	10,3	32,4	47,4	9,2	0,6
Zahraniční investice	11,0	43,7	31,2	13,3	0,9
Hospodaření firmy	14,3	54,3	25,0	5,6	0,9

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

1 = velmi pozitivně, 2 = spíše pozitivně, 3 = ani pozitivně, ani negativně, 4 = spíše negativně, 5 = velmi negativně (Hospodaření firmy: velký zisk, běžný zisk, s vyrovnaným výsledkem, s běžnou ztrátou, s velkou ztrátou).

V hodnocení vstupu do EU převládá sice neutrální postoj, avšak negativní hodnocení se objevilo v necelých 10 % odpovědí. Zahraniční investice jsou naopak výrazně pozitivně hodnoceny.

4. Každodenní život ekonomických elit (srovnání s průměrem populace)

4.1. Příjmy a životní úroveň

Tabulka 24. Současné měsíční hrubé příjmy v %

	Dotázaný	EA	Domácnost	
	Elity 04*	Příjmový MC 02	Elity 04	Příjmový MC
Do 20 tisíc	nezjišťováno	75,4		44,4
20-30 tisíc	20,6	15,6	6,3	18,5
30-40 tisíc	25,3	8,3	15,9	13,6
40-50 tisíc	22,4	2,2	23,0	9,5
50-75 tisíc	17,4	0,5	29,5	8,4
75-100 tisíc	8,3	0,5	15,1	3,0
100-150 tisíc	3,4	0,1	6,8	2,0
Více	2,6	0,1	3,4	0,6

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

*Odmítlo uvést 19% dotázaných.

Pro jednoduchost byly ve výzkumu elit zjišťovány hrubé měsíční pracovní příjmy dotázaného (v kategorizované podobě). Srovnání s údaji z příjmového MC 2003 (průměrné měsíční příjmy za rok 2002) je jen ilustrativní – jednak je zde rozdíl dvou let, během kterých průměrný příjem v národním hospodářství vzrostl o 15-20% (u vrcholového managementu prokazatelně více), jednak je problematické přímo porovnávat kategorizované příjmy s příjmy zjišťovanými v nekategorizované podobě. Podobně to platí i pro příjmy domácností (v MC vznikly načtením pracovních i sociálních příjmů členů hospodařící domácnosti, v našem šetření pouze jednoduchým dotazem).

I z tohoto vskutku hrubého porovnání je zjevné, že námi oslovená elitní skupina se pohybuje v oblasti osobních pracovních příjmů v naprosté většině v desátém (horním) příjmovém decilu. Toto zjištění není překvapivé. Již několik let je potvrzováno výzkumem ISPV firmy Trexima (Informační systém o průměrném výdělku), který přebírá ČSÚ a MPSV. Za povšimnutí stojí relativně nízké procento dotázaných, kteří odmítli uvést svoje příjmy. Zkušenost z reprezentativních výzkumů na celku populace z posledních let je taková, že údaje o příjmech odmítá poskytnout 30-40% dotázaných (v případě MC se příjmy dopočítávají pomocí regresních modelů na základě profese, odvětví, věku, pohlaví, regionu...). Náš výsledek potvrzuje určitý trend zjištěný i z jiných šetření, že stále větší část bohatých lidí svoji úspěšnost neskrývá (jak tomu bylo dříve) – viz též údaje o velikosti majetku a výši úspor v následující tabulce.

Pro příjmovou situaci domácnosti je tato výlučnost trochu zmírněna, což je částečně způsobeno zjednodušeným zjišťováním celkových příjmů domácnosti v případě ekonomických elit, částečně pak jistou heterogamií ve složení jejich domácností (sociální status a příjmy partnera).

Tabulka 25. Vybavenost domácností v %

	Elity 94	EA 93	Elity 04	EA 99
Byt, dům	33,7	37,9	92,8	48,0***
Chata	49,1	15,5	43,1	25,9
Akcie	87,9	13,2	20,7*	2,8****
Auto	86,8	59,2	87,0	68,1
Video	57,2	30,0	Nezjišťováno**	58,4
Satelit	27,0	10,4		17,6
Mikrovlnka	31,6	10,0		53,3
Počítač	35,5	7,3		27,5

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

*Jde o akcie v hodnotě vyšší než 500 tisíc Kč. Částečně díky složení souboru byl zjištěn další údaj: 55 % domácností je buď (spolu)vlastníky podniku, firmy či mají podíl ve firmě.

**Úspory nad 500 tisíc Kč má 45 % domácností (Elity 04).

*** Další 20,3 % domácností bydlí v družstevním bytě.

**** Jde o akcie v ceně nad 100 tisíc Kč.

Ekonomická elita dotazovaná v roce 1994 bydlela převážně ve státních nebo družstevních bytech, navíc vykazovala nižší podíl rodinných domků než celek populace vzhledem k tomu, že šlo převážně o obyvatele velkých měst – dá se zhruba říci, že forma bydlení tehdejší ekonomické elity se nelišila od celku ekonomicky aktivní populace. Tato situace se v průběhu deseti let výrazně změnila, a to nejen díky privatizaci obecního bytového fondu. Současná elita má z více jak 90 % vlastní bydlení (celek populace z necelých 50 %).

Vybavenost domácnosti z hlediska předmětů dlouhodobé spotřeby není až tak odlišná. Propastná rozdílnost, kterou jsme ale v posledním výzkumu nezjišťovali, je ve stáří předmětů (především auta), značkovosti a pořizovací ceně.

4.2. Trávení volného času

Tabulka 26. Počet hodin v zaměstnání (v průměru za týden) v %

	Do 40	40-41	42	43-50	50+
EA 99	8,4	35,5	19,8	33,4	15,2
Elity 04**	2,7	3,6	0,6	37,0	56,0*

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

*více než 60 hodin 18,8%

** hodin volného času (týdně) - méně než 6 hodin – 20,7%, 6-10 hodin – 31,5%, 11-20 hodin – 27,3%

Tabulka 27. Trávení mimopracovního času (průměry, %)

	Frekvence		Změna po 10 ti letech v %			
	Elity 04	EA 99	Elity 04			EA 99
	Průměr	Průměr	Více*	Méně	Více	Méně
Divadla, koncerty	6,6	7,1	12,0	41,2	11,1	36,2
Četba knih	5,4	5,3	6,8	43,1	10,6	29,1
Samostudium	4,8	6,5	39,4	23,8	16,3	26,0
Sport	4,3	4,6	18,6	32,1	19,2	28,4
Restaurace	5,5	6,0	13,6	43,9	15,5	39,4
Práce	2,7	5,5	75,7	6,8	34,3	12,9
Televize	3,2	2,3	9,5	36,4	22,9	19,9
Domácí práce	4,4	3,2	14,7	33,9	27,1	16,9
Záliby	4,4	4,4	10,8	43,7	15,7	32,6
Odpočinek	5,4	5,1	8,4	43,7	13,6	26,4
Přátelé	4,9	4,7	6,3	37,6	9,7	25,7
Noviny, časopisy	4,7	3,8	10,0	29,6	18,2	20,0
Počítač	3,5	6,0	60,0	9,1	31,6	11,8
Děti	5,0	5,3	21,4	35,3	24,4	31,3

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Frekvenční škála: 1 = více než dvě hodiny denně, 2 = méně než dvě hodiny denně, 3 = pravidelně několikrát týdně, 4 = jednou týdně, 5 = několikrát za měsíc, 6 = jednou za měsíc, 7 = několikrát za rok, 8 = vůbec ne

*Dopočet do 100 % byla odpověď „stejně“.

Průměry z frekvenční škály dokládají, že ekonomické elity kromě toho, že zhruba ze 60 % tráví v zaměstnání více než 50 hodin týdně, tak ještě denně se doma věnují věcem, které souvisí se zaměstnáním (průměr 2,7, tj. mezi denně a pravidelně několikrát týdně (zřejmě o víkendech)). Při srovnání se situací před 10 lety tři čtvrtiny z dotázaných potvrdily, že se zaměstnání doma věnují více než v minulosti. Průměr pro ostatní ekonomicky aktivní populaci byl 5,5, tj. mezi několikrát za měsíc-jednou měsíčně, přičemž ve srovnání s minulostí má jen třetina dotázaných pocit, že se práci doma věnuje více. Podobné relace jsme zjistili i při (domácí) práci (možná i zábavě, vyhledávání informací, ...) na počítači.

Lidé patřící k ekonomické elitě se ve srovnání s ostatními více věnují samostudiu (průměr se ale blíží hodnotě „několikrát měsíčně“), nedívají se v průměru ani několikrát týdně na televizi (podle svého vyjádření, z porovnání s elektronicky zjišťovanými údaji o sledovanosti televize („peoplemetry“) je zřejmé, že v našem šetření jak elita, tak celek populace počet hodin strávených před televizí hodně snižuje), nechtou noviny a časopisy (ani jednou týdně - opět z výzkumu sledovanosti tiskových médií víme, že tomu tak úplně není), nevěnují se domácím pracím (ani jednou týdně - zde to bude dáno zastoupením mužů a žen mezi ekonomickou elitou - dotázané ženy i z tohoto manažerského prostředí se domácím pracím věnují v podobné míře jako vysokoškolsky vzdělané ženy z celku populace).

Když dotázaní měli porovnat své současné aktivity volného času s obdobím před deseti lety, zjistili jsme, že zhruba třetina z nich se výše uvedeným činnostem věnuje „méně“, kolem deseti procent „více“. Mezi dotázanými ze šetření celé populace je rozdíl mezi „více“ a „méně“ vyrovnanější a pohybuje se kolem patnácti procent. Příslušníci elity se kupodivu v průměru věnují stejně často zálibám a koníčkům, setkávání s přáteli, (rekreačnímu) sportu, četbě krásné literatury a vlastně i pasivnímu odpočinku jako ostatní lidé. Rozdíl je však v tom, že mezi prvně uvedenými je výrazně vyšší procento těch, kteří si myslí, že se těmto záležitostem věnovali před deseti lety více než nyní.

Výše uvedené odlišnosti ve frekvencích zjišťovaných činnostech volného času se promítly i do jeho obecnější struktury odhalené pomocí faktorové analýzy. Nepochybně statusově téměř homogenní skupina ekonomické elity se nutně musela ve strukturu volného času odlišit od heterogenního celku. (Kromě statusu nepochybně hraje roli již zmíněná převaha mužů, výrazně vyšší vzdělání, a také odlišný poměr pracovního a mimopracovního času).

Pro naše porovnání je postačující, když výsledky faktorové analýzy (po rotaci) uvádíme jako jednoduchý přehled položek, které sytí jednotlivé faktory (bez hodnot faktorových zátěží). Položky uvedené v závorkách „skórují“ vyšší zátěží v jiném faktoru. Podíl vyčerpané variance se pohybuje kolem 50-55 % a kupodivu se neliší podle počtu vydělených faktorů. To znamená, že oblast volnočasových aktivit je hodně individualizovaná i v případě ekonomických elit a odhalená struktura má dosti omezenou platnost. První faktory v pořadí na sebe váží zhruba dvojnásobný podíl vyčerpané variance.

Výsledky faktorové analýzy činností volného času:

Elity 2004:

- *přátelé, odpočinek, restaurace, časopisy, (televize, záliby, sport)*
- *domácí práce, děti, televize, záliby, sport, (časopisy)*
- *četba, samostudium, divadla*
- *práce doma, počítač, (samostudium, restaurace)*

Ekonomicky aktivní 1999:

- *samostudium, počítače, divadla, práce doma, četba (-televize)*
- *záliba, časopisy, přátelé, odpočinek, sport, televize, (restaurace)*
- *domácí práce, děti, - restaurace, (- odpočinek), (četba)*

Nepřekvapí asi, že zatímco na celku populace se vydělil faktor spojující práci doma a samostudium s návštěvou divadel (je charakteristický pro vysokoškolsky vzdělané odborníky), mezi elitou se tyto „činnosti“ od sebe oddělily do dvou zvláštních faktorů: práce a různá míra kulturního využití, jež by mělo odpovídat statusu a vzdělání (zde se, podle našeho názoru, právě projevuje výše zdůrazněná statusová homogenita, resp. heterogenita zkoumaných souborů). I další aktivity volného času se v každém ze souborů „seskupily“ podle odlišné logiky. V případě elity se propojily „domácké (rodinné)“ činnosti a od nich se oddělily „nerodinné“ činnosti. V případě celku populace se „rodinné“ činnosti zúžily na domácí práce a péče o děti a všechny ostatní zjišťované aktivity se seskupily do faktoru, který by se mohl pojmenovat jako „zábava, rozptýlení“.

Podobná, i když ne tak výrazná diference se objevila i ve strukturaci zhodnocení, zda se dotázaný věnuje uvedeným aktivitám po deseti letech méně či více. Podobně jako při strukturaci frekvencí se mírně odlišně seskupily „vyšší“ kulturní aktivity a „zábavy a rozptýlení“.

Výsledky faktorové analýzy hodnocení změn v oblasti trávení volného času

Elity 2004:

- záliby, časopisy, přátelé, restaurace, televize, odpočinek, sport
- četba, divadla, (samostudium), (sport)
- počítač, práce doma, samostudium, (-odpočinek)
- děti, domácí práce, (televize)

Ekonomicky aktivní 1999:

- pasivní odpočinek, televize, četba časopisů, záliby, přátelé, domácí práce
- divadla, restaurace, četba, samostudium, sport
- počítač, práce doma, samostudium
- děti, domácí práce

Retrospektivní ohlédnutí do minulosti má samozřejmě svá omezení, která v případě volnočasových aktivit jsou navíc ovlivněna i tím, že dotázaný zestárl o deset let („posunul“ se např. ve svém rodinném cyklu, z důvodů věkových musel omezit některé aktivity...). Proto si ještě uvedme srovnání s výsledky z roku 1994. I když údaje nejde jednoduše porovnávat, protože v roce 1994 byla škála 6-ti bodová, která také vzhledem ke zjišťovaným položkám nezahrnovala první dva body škály (denně), je zde patrný určitý trend odpovídající modernímu životnímu stylu (sport, setkávání se s přáteli) či určitému statusovému vyzrávání (návštěva divadel).

Tabulka 28. Porovnání vybraných činností volného času v %

	Sport		Divadla		Četba		Přátelé	
	Vícekrát týdně	Téměř nikdy	Několikrát za měsíc	Téměř nikdy	Vícekrát týdně	Téměř nikdy	Vícekrát týdně	Téměř nikdy
Elity 94	13,1	10,7	13,9	23,4	17,8	38,5	9,2	2,4
Elity 04	33,4	9,9	16,5	12,7	19,5	34,3	13,7	0,2

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

5. Ekonomické elity o sobě

Vlastní sebehodnocení bylo konfrontováno s pohledem veřejnosti na vrcholovou ekonomickou elitu. Názor veřejnosti byl naposledy zjišťován ve výzkumu CVVM na podzim roku 2003 v rámci řešení tohoto výzkumného projektu (viz J. Mišovič, M. Tuček. *Pohled veřejnosti na elity působící v politice a ekonomice*. Sociologické texty/Sociological Papers 03:11. Praha: Sociologický ústav AV ČR 2003). Jednoduché porovnání průměrů podává zcela jednoznačný a víceméně očekávaný výsledek: ve vlastních očích se jeví ekonomické elity v daleko příznivějším světle, než je vnímá česká veřejnost. Až na výjimky (odvaha riskovat, využití známostí) jde o zhruba

půlbodové posuny (na čtyřbodové škále, statisticky významné), podle významu položky vždy ve směru pozitivnějšího hodnocení. Takže shrnuto: ekonomická elita je vnímána sama sebou jako převážně vysoce kvalifikovaná a morálně bezúhonná, která svého postavení dosáhla díky svým schopnostem a pracovitosti (výkonový princip). Pokud se najdou mezi ekonomickou elitou nějaké černé ovce (viz medializované kauzy např. Koženého, z poslední doby Krejčíře, Pitry), nejde o vrcholek ledovce, ale o spíše výjimečné a netypické případy. Veřejnost celkovou situaci hodnotí zcela obráceně, pro ni jsou tyto případy naopak charakteristické. V daném ohledu je tudíž mnohem skeptičtější a připisuje ekonomické elitě jako celku převážně negativní vlastnosti.

Tabulka 29. Sebehodnocení a hodnocení ekonomických elit veřejností (průměry, směr. odchylky, %)

	Elity 04		Populace CVVM 03		
	průměr	směr. odchylka	průměr	směr. odchylka	% neví*
Odvaha riskovat, pustit se do neznámých věcí	1,95	,71	2,00	,79	13,7
Využívají známosti a informace z minulého zaměstnání	1,82	,64	1,68	,67	9,0
Jde o lidi podnikavé, chytré, s nápady	1,85	,65	2,21	,71	12,7
Pracují mnoho hodin denně, na úkor rodiny, volného času	1,67	,65	2,03	,78	11,5
Získali prostředky nepoctivým způsobem	2,71	,67	2,11	,80	20,8
Navzájem se ve své branži hlídají a nedovolí snížit ceny	2,26	,65	1,86	,68	15,9
Jde o bývalé nomenklaturní kádry, bývalé funkcionáře	2,61	,70	2,02	,80	17,5
Obdrželi majetek v restituci	2,57	,68	2,19	,73	16,2
Vyhledávají slabší místa v zákonech	2,25	,71	1,64	,71	10,1
Jsou dobře zapsaní u dnešních politiků	2,42	,69	1,87	,72	18,0
Jsou to odborníci, kteří rozumějí své práci	1,94	,62	2,45	,71	18,2
Připočítávají si k cenám rozumný zisk	2,15	,68	2,64	,76	18,0
Poskytují kvalitní služby a výrobky	2,04	,61	2,46	,65	15,0
Vědomě falšují doklady	2,96	,74	2,26	,87	28,0

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Škála: 1 = rozhodně typické, 2 = spíše typické, 3 = spíše netypické, 4 = rozhodně netypické

*Na všechny otázky odpovědělo 57 % vyšetřené vzorku. Rozložení odpovědí těch, kteří odpověděli na všechny položky, a těch, kteří odpověděli jen na některé, bylo téměř shodné. Za pozornost stojí, že veřejnost je více zdrženlivá (odpovědi „neví“, vynechání odpovědi), když jde o výrazně negativní položky (výjimka: odbornost).

Životní dráhy, strategie, názory a postoje příslušníků současné ekonomické elity

Faktorová analýza ovšem prokázala, že určitý předobraz podnikatele grunderského období v sebehodnocení je přítomen nejen mezi veřejností, ale i v samotném pohledu do vlastních řad a že se s ním naši respondenti musejí vyrovnat.

Tabulka 30. Faktorová struktura hodnocení ekonomické elity (faktorové zátěže po rotaci Varimax)

	Elity 04				CVVM 03		
	1. fak.	2. fak.	3. fak.	4. fak.	1. fak.	2. fak.	3. fak.
Odvaha riskovat, pustit se do neznámých věcí		,74			,	,65	
Využívají známosti a informace z minulého zaměstnání				,79	,53		
Jde o lidi podnikavé, chytré, s nápady		,75				,74	
Pracují mnoho hodin denně, na úkor rodiny, volného času		,64				,72	
Získali prostředky nepoctivým způsobem	,67				,72		
Navzájem se ve své branži hlídají a nedovolí snížit ceny	,34	-,35	,52	,35	,60		
Jde o bývalé nomenklaturní kádry, bývalé funkcionáře	,62				,69		
Obdrželi majetek v restituci	,56		,42		,54		
Vyhledávají slabší místa v zákonech	,56			,40	,76		
Jsou dobře zapsaní u dnešních politiků	,60			,36	,69		
Jsou to odborníci, kteří rozumějí své práci		,36	,62			,68	
Připočítávají si k cenám rozumný zisk			,58				,77
Poskytují kvalitní služby a výrobky			,64			,62	,40
Vědomě falšují doklady	,69				,68		
Procento vyčerpané variance	18,8	14,3	12,9	9,4	26,6	17,6	8,2

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, oddělení Studia sociální struktury, vlastní výpočty.

Na odlišné úrovni hodnocení než v případě veřejnosti, tj. v posunech směrem ke kolísání hodnocení kolem vyjádření „spíše netypické“, se na prvním místě extrahoval faktor zahrnující právě všechny negativní charakteristiky připisované prvním velkým podnikatelům – šíbrům. Ve strukturaci pohledu veřejnosti je tento faktor výrazněji polarizován (hodnocení navíc kolísá kolem hodnoty „spíše typické“). Faktor zde na sebe váže polovinu z celkově vyčerpané variance (celkově třífaktorové řešení 52% variance, 1. faktor 26% variace po rotaci Varimax).

Jinak je strukturace sebehodnocení v dalších ohledech dosti odlišná, než tomu bylo u pohledu veřejnosti. V sebehodnocení se z negativního obrazu oddělila položka „využívání známostí a informací z minulého zaměstnání“, která vytvořila samostatný „faktor“ (i když má podobnou konotaci, jde o to, že je vnímána nezávisle na ostatních negativních rysech, tzn. že se k ní respondenti vymezují odlišným způsobem – může být vnímána jako přirozené, racionální a vlastně korektní a správné jednání). Podstatné dále je, že při pohledu elity samé na sebe se do zvláštních dimenzí oddělila na jedné straně odbornost a kvalita a na druhé straně podnikavost, riskování a pracovní vypětí. Do tohoto „názorového dělení“ se s velkou pravděpodobností promítá na straně jedné idealizovaná (stylizovaná) představa (začínajícího) podnikatele (2. faktor a kolísání názoru kolem hodnoty „spíše typické“), na straně druhé představa běžného (správného) přístupu k vrcholové řídicí pozici (3. faktor a kolísání názoru opět kolem hodnoty „spíše typické“).

Míra soudržnosti ekonomické elity jako celku je podle vlastního hodnocení relativně nízká. Na přímo položenou otázku pouze 7% dotázaných odpovědělo, že ekonomická elita je určitě soudržná, 36% ji považuje za spíše soudržnou, 44% za spíše nesoudržnou a za zcela nesoudržnou 9% dotázaných. Na otevřenou otázku na příčiny soudržnosti či nesoudržnosti naší ekonomické elity se názorové spektrum rozdělilo následujícím způsobem: Elitu rozdělují osobní zájmy (27%), vzájemná konkurence podniků a firem (24%), politické orientace (3%). Elitu naopak spojují společné zájmy překonat různé překážky v podnikání (27%), osobní zájmy (13%) a lobování, konexe (5%).

Je zjevné, že představitelé ekonomické elity zachycení naším šetřením (metodika šetření pochopitelně nemůže zachytit „problematické“ případy - takoví lidé se možná nevyhýbají bulvárním médiím, ale zcela jistě se nenechávají zahrnout do běžného sociologického výzkumu) jsou si vědomi svých profesionálních kvalit a svého postavení ve společnosti. Mimo jiné se to projevilo i v sebezaražení na společenském žebříčku a např. i v tom, že bez větších problémů přiznávají vysoké příjmy a bankovní konta. Je tu nepochybný rozdíl oproti situaci na počátku devadesátých let a především v době před rokem 89, kdy převládala stylizace do „průměru“.

Závěr

Vzhledem k tomu, že řada (dílčích) závěrů již byla uvedena v komentářích a interpretacích výsledků z jednotlivých oblastí, které byly předmětem šetření, postačí snad stručné shrnutí.

Výběrové šetření ekonomických elit v roce 2004 potvrdilo obecné představy o současném postavení této socioprofesionální skupiny ve společnosti, ať už z hlediska její životní úrovně a životního stylu, nebo z hlediska postojů a strategií jejích členů. Z řady srovnání s celkem ekonomicky aktivní populace a především pak z porovnání v čase (první polovina devadesátých let, konec devadesátých let a současnost) vyplynulo, že námi sledovaná skupina se stále více odděluje od ostatní společnosti, že se stává skutečnou elitou se všemi jejími obvyklými atributy. Z pohledu mezigenerační a především vnitrogenerační mobility zde ještě působí historický zlom v roce 1989, který nastartoval řadu kariérových vzestupů, avšak generační obměna elit, ke které postupně docházelo a která se urychluje v posledních letech, tato specifika (postkomunistické) transformace z počátku devadesátých let postupně eliminuje.

Literatura

Matějů, P., J. Straková et al. 2006. *Nerovné šance na vzdělání*. Praha: Academia.

Mišovič, J., M. Tuček. 2003. *Pohled veřejnosti na elity působící v politice a ekonomice*. Sociologické texty/ Sociological Papers 03:11. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Tuček, M. et al. 2003. *Dynamika české společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.

O autorech

Ivo Bayer, M.A. pracuje jako odborný pracovník v Sociologickém ústavu AV ČR, v oddělení Studia sociální struktury. Vystudoval sociologii a teorii kultury na FF UK a sociologii, politologii a nové dějiny na WWU v Muensteru v NSR. Externě vyučuje politickou sociologii na Univerzitě Karlově (Fakulta sociálních věd). Zabývá se studiem korupce, procesů postkomunistické transformace a výzkumem politických elit.

doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc. se koncem padesátých a během šedesátých let podílel na obnovení československé sociologie. Vedl tým, který v roce 1967 uskutečnil první reprezentativní šetření sociální stratifikace a mobility ve státně socialistické společnosti (viz publikaci *Československá společnost: sociologická analýza sociální stratifikace* (Bratislava: Epoque 1969)). Po vynuceném přerušení v letech 1970-1989 se vrátil k vědecké činnosti v sociologii. Je autorem, spoluautorem či editorem řady česky a anglicky psaných knih, v nichž se zabývá vývojem sociální struktury, sociální transformací a modernizací a tématem společenských elit.

doc. Milan Tuček, CSc. je vedoucím vědeckým pracovníkem oddělení Studia sociální struktury Sociologického ústavu AV ČR a zároveň vedoucím Katedry sociologie na Institutu sociologických studií FSV UK. Na počátku své vědecké kariéry se zabýval především metodologií sociálního výzkumu, aplikacemi matematických metod v sociologii a statistickými metodami zpracování dat. V posledním desetiletí převážila jeho orientace na konkrétní sociologické problémy, zvláště na poli výzkumu sociální struktury, mobility a sociální stratifikace.

České elity po patnácti letech transformace

Milan Tuček a kol.

Redakce: Anna Gabrielová

Návrh edice, obálky a sazba: pittleon

Tisk a vazba: Adam studio, Praha

Vydal: Sociologický ústav AV ČR

Jilská 1, 110 00 Praha 1

1. vydání

Praha 2006

Distribuce:

Tiskové a ediční oddělení

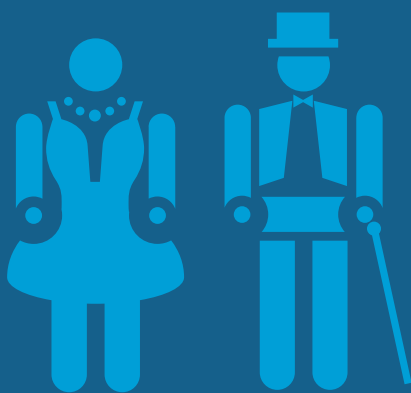
Sociologického ústavu AV ČR

tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143

e-mail: prodej@soc.cas.cz

České elity po patnácti letech transformace

Publikace „České elity po patnácti letech transformace“ zahrnuje tři na sebe navazující studie. První, jejímž autorem je Ivo Bayer, je věnována přehledu klasických a především pak současných přístupů k problematice elit ve společnosti a přináší českému čtenáři řadu nových informací o probíhajícím diskursu v dané oblasti sociologického poznání. Druhá studie, kterou napsal Pavel Machonin s příspěvím dalších autorů, je věnována faktograficky podloženému vývoji ekonomických a politických elit během postsocialistické transformace. Třetí studie Milana Tučka analyzuje současné ekonomické elity na základě dat ze stratifikačních šetření mobility, životních strategií, hodnotových orientací, životní úrovně a aktivit volného času a srovnává je s celkem populace.

ISBN 80-7330-084-2

9 788073 300845